

Матеріали Всеукраїнської наукової конференції

Одеська «Просвіта» в боротьбі за здобуття
та збереження Незалежності України:
до 120-річчя заснування

ДЕПАРТАМЕНТ КУЛЬТУРИ, НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ, РЕЛІГІЙ ТА ОХОРОНИ ОБ'ЄКТІВ
КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
КОМУНАЛЬНА УСТАНОВА «ОДЕСЬКА ОБЛАСНА УНІВЕРСАЛЬНА НАУКОВА
БІБЛІОТЕКА ІМЕНІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО»
КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН
ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
БЛАГОДІЙНИЙ ФОНД ІВАНА І ЮРІЯ ЛИП

ОДЕСЬКА «ПРОСВІТА» В БОРОТБІ ЗА ЗДОБУТТЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ: ДО 120-РІЧЧЯ ЗАСНУВАННЯ

**Матеріали
Всеукраїнської наукової конференції
26 листопада 2025 р.**

Одеса
Видавець Букаєв Вадим Вікторович
2026

Редакційна колегія:

Амельченко Ю. С., директор Комунальної установи «Одеська обласна універсальна наукова бібліотека імені М. С. Грушевського»; **Бачинська О. А.**, професорка кафедри історії України та спеціальних історичних дисциплін Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, докторка історичних наук, професорка; **Гончарук Т. Г.**, професор кафедри історії України та спеціальних історичних дисциплін Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, доктор історичних наук, професор; **Різнікова Я. О.**, заступниця директора Департаменту культури, національностей, релігій та охорони об'єктів культурної спадщини, начальниця управління культури, національностей та релігій Одеської обласної державної (військової) адміністрації; **Стамбол І. І.**, доцент кафедри інформаційних комунікацій Факультету української філології, культури і мистецтва Київського столичного університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук, доцент; **Хмарський В. М.**, професор кафедри історії України та спеціальних історичних дисциплін Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, доктор історичних наук, професор.

Упорядники:

Забіянов Є. В., старший викладач кафедри інформаційної діяльності та медіа комунікацій Національного університету «Одеська Політехніка», доктор філософії, старший викладач;

Сорокіна К. І., провідна бібліотекарка Комунальної установи «Одеська обласна універсальна наукова бібліотека імені М. С. Грушевського», магістерка історії.

Рецензенти:

Діанова Н. М., професорка кафедри історії України ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», докторка історичних наук, професорка.

Нечиталюк І. В., доцентка кафедри української літератури та компаративістики Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, кандидатка філологічних наук, доцентка.

*Рекомендовано до друку засіданням кафедри історії України та спеціальних історичних дисциплін Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
(протокол № 10 від 9 червня 2026 р.)*

Автори опублікованих статей несуть повну відповідальність за достовірність викладеного матеріалу, за правильне цитування джерел та посилання на них та за всі інші відомості.

Думки авторів можуть не збігатися з позицією редакторів.

ВІД РЕДКОЛЕГІЇ

ОДЕСЬКА «ПРОСВІТА»: 120 РОКІВ СЛУЖІННЯ УКРАЇНСЬКІЙ СПРАВІ

120-річчя Одеської «Просвіти» – в це не лише знакова ювілейна дата, а й привід по-новому осмислити український національно-культурний рух на Півдні України, його витоки, виклики та здобутки.

Заснована на початку ХХ ст., Одеська «Просвіта» стала важливим осередком формування української ідентичності та громадянської свідомості. Вона сприяла поширенню рідної мови, розвитку освіти й книжкової справи навіть у складних історичних умовах. До кола її учасників належали відомі письменники, літературознавці, науковці, педагоги, видавці, журналісти та громадські діячі, які залишили помітний слід в історії українського культурного руху. Серед них – М. Комаров, І. Луценко, С. Шелухин та інші. Їхня діяльність стала прикладом відданого служіння українському слову, утвердження історичної правди та зміцнення духовної єдності суспільства.

Звернення до спадщини «Просвіти» дозволяє не лише зберігати пам'ять про її діяльність, а й краще розуміти роль громадських ініціатив у розвитку культури, формуванні національної свідомості та консолідації суспільства в різні історичні періоди.

26 листопада 2025 року Одеська обласна універсальна наукова бібліотека імені М. С. Грушевського приймала учасників Всеукраїнської наукової конференції «Одеська «Просвіта» в боротьбі за здобуття та збереження Незалежності України: до 120-річчя заснування». Захід відбувся у змішаному форматі – офлайн і онлайн, що дало змогу долучитися дослідникам з різних регіонів України: Одеської, Київської, Рівненської, Тернопільської, Харківської областей.

Конференція стала майданчиком фахового діалогу та обміну науковими напрацюваннями, а також сприяла поверненню з небуття імен і подій, які тривалий час залишалися поза увагою історичної пам'яті. Обговорення допомогло систематизувати наявні дослідження

та актуалізувати роль просвітницького руху в сучасному суспільному контексті.

Матеріали конференції узагальнено у науковій збірці, яка стане корисним ресурсом для науковців, освітян, бібліотекарів, краєзнавців та всіх, хто цікавиться історією українського руху в Одесі.

Організатори висловлюють вдячність усім учасникам за увагу до діяльності цієї важливої просвітницької інституції.

Амельченко Юліана,
*директор КУ «Одеська обласна універсальна
наукова бібліотека імені М. С. Грушевського»,
заслужений працівник культури України*

ВІД «ДОВГОГО ХІХ СТОЛІТТЯ» ДО СУЧАСНОСТІ: ФЕНОМЕН ОДЕСЬКОЇ «ПРОСВІТИ»

Феномен Одеської «Просвіти» потребує системного уявлення. Адже існування сучасної України стало можливим завдяки українському національному руху, який зародився у «довгому українському ХІХ столітті». У Наддніпрянській Україні спочатку це була діяльність науковців та митців – від Івана Котляревського до Тараса Шевченка – стадія збирання спадщини. Потім були зусилля громад, у тому числі і в Одесі – організаційна стадія, яку найяскравіше уособлювали Володимир Антонович та Михайло Драгоманов. За цим, врешті, на межі ХІХ–ХХ ст. почалась політична фаза українського руху, що знайшло своє особливо втілення в політичних деклараціях Юліана Бачинського чи Миколи Міхновського щодо державної самостійності України. Саме у цей час і виникають у Наддніпрянщині «Просвіти». А вже на початку «короткого» ХХ ст. український національний рух виявив себе у період українських визвольних змагань 1917–1921 рр., існуванні кількох українських держав.

Незважаючи на те, що третю фазу національного руху характеризують як політичну, то це зовсім не заперечує інших його проявів, започаткованих у попередні десятиліття. Адже тривали далі як наукові україністичні студії, притаманні ще першій його стадії, так і виникали нові його організаційні форми. Наддніпрянські «Просвіти» стали певною рефлексією на існування подібних структур у Галичині – львівська «Просвіта» 1868 р., що призвело там не лише до перемоги народовської течії над москвофільською, але й до перетворення її на «український П'ємонт». Оскільки «Просвіти» чудово зарекомендували себе, то саме ця форма заступила громади і піднялись на новий організацій щабель просвітницької складової українського руху. А поява «Просвіти» в Одесі, однієї з численніших і найдовше існуючих, демонструвала його поширення до чорноморських меж. Безсумнівно її діяльність стала важливою віхою у визріванні українського націєтворчого потенціалу в Одесі, що яскраво себе виявить під час чорноморської хвилі Української революції у 1917–1920 рр., а також наприкінці «короткого ХХ століття», коли тріскатиметься радянська

система, а організаційні форми українського націєтворення відроджуватимуться у тому числі і у діяльності «Просвіт». От саме цим феноменам початку і кінця ХХ ст., їхньому переосмисленню сьогодні ми і присвячуємо цю збірку.

Бачинська Олена,

*доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України та спеціальних
історичних дисциплін Одеського національного
університету імені І. І. Мечникова*

Хмарський Вадим,

*доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України та спеціальних
історичних дисциплін Одеського національного
університету імені І. І. Мечникова*

120 РОКІВ ОДЕСЬКІЙ «ПРОСВІТІ» – ЮВІЛЕЙ УТВЕРДЖЕННЯ СУЧАСНИХ ЦІННОСТЕЙ

Річниця від створення одеської «Просвіти» є важливою нагодою для осмислення ролі українського громадського руху в історії міста та й усієї країни. Засноване у 1905 р. товариство стало першою легальною громадською організацією на Півдні України в умовах Російської імперії. Цей факт робить Одесу одним із ключових центрів формування українського громадянського суспільства та політичної культури новітньої доби. Завдяки діяльності «Просвіти» формувалися важливі мережі української інтелігенції, створювалися бібліотеки, читальні, культурні гуртки, відбувалася популяризація української мови, історії та літератури. Певною мірою сучасні громадські організації міста, на яких тримається значна частина культури, суспільної міцності та й обороноздатності краю, є продовжувачами традиції 120-річної «Просвіти».

У політичному сенсі, хоч самі просвітяни не завжди говорили про це привселюдно, ця організація виступала об'єднуючим майданчиком для усіх свідомих своєї ідентичності українців, тож фактично виконувала протодержавну місію. Саме в середовищі одеської «Просвіти» формувалися громадські та політичні діячі, які згодом відіграли помітну роль у подіях Української революції 1917–1921 рр. та у процесах державотворення. Одеська «Просвіта» дала українській нації багатьох державних діячів часу «першої незалежності», тож є дуже важливим фактором, що зруйнував чимало промосковських міфів, які тривалий час панували в інформаційному просторі щодо історії Півдня України.

Місто Одеса у сучасний період Війни за незалежність України, зокрема її повномасштабної фази з 2022 р., повернула собі роль міста української свободи, спротиву та громадянської солідарності. У певному сенсі ця роль перегукується з історичним досвідом початку ХХ ст., коли в Одесі відбувалося формування середовища українського культурного та політичного руху, що згодом проявився у добу Української Народної Республіки.

Тож сучасна одеська громада – незалежно від рівня усвідомлення цього факту – продовжує традиції та цінності, які українці міста

легально утвердили у 1905 р. До цих цінностей належить свобода, рівність можливостей, традиціоналізм, захист власної української ідентичності, протидія імперіалізму, духовність, креативність і багато іншого. Саме тому ювілей одеської «Просвіти» є не лише історичною датою, а й символом тяглості українського громадянського життя та культурного розвитку міста.

Організована в ООНБ наукова конференція, присвячена 120-річчю одеської «Просвіти» та проведені в її межах урочистості сприяють комплексному осмисленню феномену цієї організації в історичному, культурному та суспільно-політичному контекстах. Широка тематика конференції та географія учасників (Одещина, Київ, Харків, Чернігів, Херсон, Тернопільщина та Сумщина) свідчить про масштаб і значення діяльності просвітянських організацій у різних регіонах України у різні періоди. Виголошені доповіді демонструють також напрями зацікавлення дослідників щодо розвитку знань про організацію сьогодні, зокрема це: постаті, які творили національний рух в Одесі та їх зв'язки з діячами інших країв України; доповнення джерельної бази й аналіз архівних матеріалів, періодики та мемуарів; роль відродженого Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка у період незалежності; популяризації просвітянської спадщини в сучасному культурному просторі, зокрема у музейній, бібліотечній, видавничій та меморіальній практиці.

Варто додати, що популяризація історії та ідей «Просвіти» – не є завершеною справою і це діло потребує ще багатьох зусиль. Адже у топоніміці і культурному просторі Одеси, ще має залунати ця тема, як основа для сучасних здобутків по захисту ідентичності. Та і без арт-об'єктів та просторів, присвячених «Просвіті» та її натхненникам, обличчя оновленої, післявоєнної Одеси буде неповноцінним, тож не забуваймо гасла одного із лідерів просвітницької справи в Україні Бориса Грінченка: *«Нумо до праці!»*.

Стамбол Ігор,
*кандидат історичних наук, доцент кафедри інформаційних
комунікацій Київського столичного університету імені Бориса
Грінченка, голова Благодійного фонду Івана і Юрія Лип*

ДОПОВІДІ

*Бачинська Олена,
доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії
України та спеціальних історичних дисциплін
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
(м. Одеса)*

ЛИСТИ ФЕДОРА ЩЕРБИНИ: ОДЕСЬКИЙ ПЕРІОД (на матеріалах Державного архіву Одеської області)

Федір Андрійович Щербина був видатним істориком, статистиком, економістом, соціологом та громадським діячем. Його багатогранна наукова й суспільна діяльність стала об'єктом численних статей і дисертаційних досліджень, які виконувалися як в Україні, а також у Чехії та Росії. Натомість про студентські роки Федора Щербини інформації значно менше, хоча цей етап життя історика був важливим для формування його як вченого, і це додає важливості новим дослідженням. У цьому контексті пропонуємо читачам ознайомитися з низкою листів Федора Щербини та його близьких, які наразі зберігаються в Державному архіві Одеської області. Частина цих листів стосується видання його першої роботи «Очерки южнорусских артелей и общинно-артельных форм», матеріали для якої він збирав саме в Одесі. Крім того, ці документи проливають світло й на інші аспекти життя та діяльності вченого, включаючи період його перебування під наглядом поліції у Вологодській губернії [5].

Федір Андрійович Щербина народився 13 (25) лютого 1849 р. в станиці Новодерев'янківській Єйського повіту, що входила до складу Кубанського козацького війська. Його батько Федора був священником. Дитячі роки хлопця минули в атмосфері місцевого станичного демократизму, спостереженням за козацькими радами та самоврядуванням курінних громад. Цей спосіб життя продовжував, певною мірою, традиції Запорозької Січі. Спершу Федір вирішив продовжити родинну спадщину й вступив до Чорноморської духовної школи у Катеринодарі. Під час п'ятирічного навчання він

zareкомендував себе як здібний і старанний учень, тож його направили на подальше навчання до Кавказької духовної семінарії у Ставрополі [11, с. 6–7]. У цьому місті юнак потрапив під вплив народників – революціонерів, які вважали, що через розвиток общин можна швидше досягти ідеалів соціалізму. Захоплений їхніми ідеями, Щербина читав твори таких авторів, як Микола Чернишевський, Джон Стюарт Мілль та Фердинанд Лассаль. Під впливом цих ідей Федір разом із товаришами заснував ремісничу артіль, де юнаки займалися різними ручними роботами – виготовленням меблів, взуття, переплетенням книг тощо. Після завершення навчання він із друзями – Василем Архангельським, Кирилом Грачовим і братами Яковом та Григорієм Попками – повернувся на Кубань. Там, у станиці Бриньківській поблизу Єйська, у 1869 р. вони організували нову «Інтелігентну хліборобську артіль» [1, с. 684; 8].

У 1872 р. молодий Щербина вирішив спробувати себе як публіциста. У «Кубанських обласних відомостях» з'явилася його перша стаття під назвою «Зі станиці». У ній він запропонував створення громадських шинків, які б послабляли пияцтво та працювали би під контролем місцевого самоврядування або держави, а прибутки спрямовувалися на розвиток земства. Неочікувано для нього самого саме ця стаття стала вирішальною у його подальшій долі. Головний редактор видання помітив потенціал молодого автора і допоміг йому отримати військову козацьку стипендію для продовження освіти [11, с. 6–7].

Навесні 1872 р. Щербина успішно склав вхідні іспити й вступив до Петровсько-Розумівської землеробської та лісової академії у Москві, одного з провідних центрів аграрної науки того часу. Через два роки він був змушений залишити навчання через підпис листа до міністра про некоректне ставлення ректора академії до одного зі студентів [11, с. 7–8].

У 1874 р., успішно склавши додатковий іспит в Ришельєвській гімназії, Федір Щербина вступив на природниче відділення фізико-математичного факультету Одеського (Новоросійського) університету. Там він навчався з 1874 по 1876 рр., отримуючи стипендію від Кубанського козацького війська. У цей період у Новоросійському університеті працювали такі видатні вчені, як Ілля Мечников,

Олександр Ковалевський та Олександр Веріго. Деканом факультету був професор Костянтин Карастельов, який викладав теоретичну механіку та прикладну математику [10].

Студенти готували конспекти, читали й захищали реферати перед викладачами з технічного аналізу, технічної хімії, математики, фізики та теорії ймовірностей. Архівні матеріали свідчать, що Федір Щербина опрацьовував такі джерела, як підручник Андрія Маркова «Введение в исчисление вероятностей» та наукові статті з метеорології, земного магнетизму й атмосферної електрики. Серед тем його рефератів (за аналогією інших студентів) могли бути такі, як «Рух важкого ланцюга по двох нахилених площинах», «Абсолютний електрометр Томсона», «Визначення елементів земного магнетизму для міста Києва», «Геологічний нарис Верхньодніпровського повіту» тощо [7].

Під час навчання в Одесі Федір очолював український гурток «кубанців» і підтримував зв'язки з провідниками Одеської «Громади» [2]. Зокрема, його листування із заслання свідчить про книгообмін із лідером «Громади» Леонідом Смоленським. Серед переданих книг згадуються такі, як «История Запорожской Сечи», «Статистика Новороссийского края» (ймовірно, авторства А. Скальковського) та «Брошура о запорожцах князя Мыщецкого» (докладніше про цю кореспонденцію далі у статті, документ-лист №4). Будучи студентом, він активно критикував існуючі порядки під псевдонімами Чуприни або Щербиніна, займався поширенням ідей серед місцевих робітників, а після їх арештів особисто клопотався про підтримку сімей затриманих коштом громадської каси. Дослідники припускають, що Щербина був учасником одеського гуртка «башенців» лаврістського напрямку, до якого входили студенти університету, зокрема Григорій Попко, Інокентій Волошенко та інші. Також є думка, що він співпрацював із гуртком Євгена Заславського або навіть створив власну організацію.

Заарештований у лютому 1876 р., Федір Щербина, проходив за справою про діяльність «Південноросійського союзу робітників»: *«про розповсюдження злочинної пропаганди серед робітників Одеси З'ясувалось між іншим суттєва неблагонадійність студента Новоросійського університету»* [3, арк. 1; 4, арк. 16]. Незабаром його звільнили під заставу у розмірі 2000 руб., яку сплатив його тесть Семен

Шаповалов та поручився одеський міський архітектор. Однак, попри те що обвинувачення було знято, Щербину все ж відправили в адміністративне заслання. У вересні 1876 р. Щербина разом із Григорієм Попком, Інокентієм Волошенком та іншими був заарештований вдруге. Його підозрювали в участі у вбивстві міщанина Тавлеєва, який доніс поліції про діяльність Щербини й його спільників. Проте суд не виніс обвинувального вироку у жодній зі справ, але наказом міністра внутрішніх справ від 23 березня 1877 р. Федора Андрійовича вислали під нагляд поліції до Вологодської губернії, у міста Сольвичегодськ і Кадніков [4, арк.3–5]. У своїх спогадах, написаних в еміграції, Федір Щербина згадував, що, навчаючись у Новоросійському університеті, був захоплений науковими та літературними працями Миколи Чернишевського. Він був знайомий із народниками Михайлом Флоренко, Андрієм Желябовим, Софією Перовською, але згодом відійшов від революційного народництва [6, арк. 23, 24, 28, 33; 8].

Федір Щербина розпочав свою наукову діяльність із досліджень умов життя робітників Одеси, які були опубліковані у вигляді праці «Очерки южнорусских артелей и общинно-артельных форм». Роботу над книгою він завершив перебуваючи на засланні, але організацією її видання в Одесі займався його тесть, Семен Пилипович Шаповалов. У своїх листах (див. в кінці статті док. №5, №6), Щербина зазначав важливість того, щоб рукопис не зазнав суттєвих змін через цензуру. Він навіть висловлював припущення, що в разі значного редагування восьмого розділу книги взагалі не варто видавати в Одесі, натомість краще надрукувати її в Петербурзі чи іншому місті. Ці листи, знайдені поліцією, спершу спричинив заборону публікації, однак згодом книга все ж була повністю видана в Одесі у 1881 р. Вона стала класичним дослідженням економічних традицій в Україні для багатьох поколінь.

Надалі Щербина здобув широку популярність завдяки своїм статистичним роботам і дослідженням історії Кубанського козацького війська. Він став членом-кореспондентом Петербурзької Академії наук та працював професором у кількох навчальних закладах, зокрема в Північнокавказькому політехнічному інституті в Ростові-на-Дону та Кубанському політехнічному інституті. У 1921 р. він переїхав до Праги,

де був обраний професором, деканом факультету права та суспільних наук, а згодом і ректором Українського вільного університету. Крім того, він викладав в Українській господарчій академії та був активним членом Наукового товариства імені Тараса Шевченка. У період еміграції Федір Щербина створив значну кількість праць, серед яких «Законы эволюции и русский большевизм» (1921). У цій роботі він аналізував ключові питання розвитку економіки й суспільно-політичного устрою Росії та Кубані, а також пояснював причини своєї еміграції після подій 1917 р. Крім того, ним був написаний рукопис мемуарів у чотирьох томах під назвою «Пережитое, передуманное и осуществленное». Його внесок у науку та історію залишається вагомим донині [1, с. 685].

Список використаних джерел

1. Авраменко А. М. Щербина Федір Андрійович. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2013. Т. 10. С. 684–685.
2. Болдирев О. Одеська громада : історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX – поч. XX ст. Одеса : Маяк, 1994. 144 с.
3. Державний архів Одеської області (ДАОО). Ф. 2. Оп. 2. Спр. 1557 за 1877 р.
4. ДАОО. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 1543 за 1877 р.
5. ДАОО. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 122а. Арк. 75–97.
6. ДАОО. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 3773.
7. ДАОО. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 4082, 4104.
8. Коваль Р. Нариси з історії Кубані : Історик Кубані Федір Щербина. *Українське життя в Севастополі*. URL: <http://ukrlife.org/main/kubann/1scherb.htm>
9. Лупол І. Студентське життя кубанського історика, статистика і економіста Федора Щербини (за матеріалами справ студентів Новоросійського університету). *Україна – Кубань: історична та культурна взаємодія* : матеріали респ. наук. конф., м. Київ, 14 груд. 2013 р. / [редкол.: А. М. Авраменко та ін. ; упоряд. А. М. Авраменко] ; Т-во «Кубан. земляцтво в м. Києві» [та ін.]. Київ : Талком, 2014. Вип. 1. С. 214–218.

10. Професори Одеського (Новоросійського) університету : біографічний словник : [у 4 т.] / М-во освіти і науки України, Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Наук. б-ка ; [відп. ред. В. А. Сминтина ; упоряд. та бібліогр. ред.: В. П. Пружина, В. В. Самодурова]. Вид. 2-ге, допов. Одеса : Астропринт, 2005.

11. Савицький С. Професор Ф. А. Щербина. *Кубанський край = Кубанский край*. Прага, 1955. Рік 5. Ч. 4. С. 6–19.

Фрагменти статті були опубліковані:

Бачинська О. Одеський період Федора Андрійовича Щербини. *Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах*. 2013. Вип. 15. С. 178–190.

Додатки

У публікації листів збережено особливості мови, стилю та пунктуації оригіналу. Орфографію скориговано згідно з нормами сучасної мови. Непрочитані слова позначені трьома крапками у квадратних дужках. Необхідні роз'яснення від авторки статті позначені посиланнями (в оригінальному тексті листів вони відсутні). Переклад листів з російської мови О. Бачинської.

Документ №1. Лист Ксенії Семенівни Щербини до Ани Шаповалової¹. 2 вересня 1878 р. Сольвичегодськ Вологодської губернії. Оригінал. Рукопис.

Мила матуся!

Намагаюся дотримати свого слова, тому пишу вам щотижня. Не знаю, чи вчасно ви отримуєте листи? Якщо досі отримували справно, то на майбутній час, тобто восени, ймовірно, буде не так. Не турбуйтеся, якщо довго не отримуватимете листів, тому, що незабаром у нас дороги зіпсуються. Вже з 1-го вересня почалися дощі, які ймовірно і литимуть цілу осінь.

Чи отримали ви адресу за якою надіслати посилку, а також [бурки]. Напишіть, як вам вдасться надіслати посилку, як ви це влаштували та ін.

Нам тепер веселіше жити, тому щодо нас у Сольвичегодськ відправили товариша. Це Франжолі² з Херсона. Скоро ймовірно нашлють сюди ще з ваших місць.

Пишіть, як ви себе маєте і що робите? Чи скоро ви напишете листа вже самі? Моя порада вам писати побільше і читати, адже у вас тепер більше вільного часу, ніж у селі. Так, краще одужуйте.

Кланяйтесь вдома всім. Що Олена вже одружилася? Якщо так, то вітайте її від мене. Де вона мешкає? У Баранівці?

Закінчую лист, адже наш знайомий іде на пошту та занесе цей лист.

Кланяється вам Федір.

Цілую вас

¹ Анна Шаповалова – мати Ксенії Семенівни, дружини Федора Щербини.

² Франжолі – мова йде про Андрія Афанасійовича Франжолі, революціонера-народника, засудженого і виправданого за «справою 193-х», висланого у Сольвичегодськ Вологодської губернії.

Вас любляча дочка Саша³.
Минулого разу я писала батькові, вам та Саші. Отримали?
Перебралися на квартиру? Нехай Саша напише адресу.

Документ №2. Лист Федора Щербини до Ани Шаповалової. 27 жовтня 1878 р. м. Сольвичегодськ Вологодської губернії. Оригінал. Рукопис.

Мила матуся!

Клопотання це⁴ нехай перепише Олексій Семенович⁵, а якщо його немає, то знайдіть таку людину, яка б переписала гарно, грамотно, без помилок. До клопотання – треба буде додати дві гербові марки за 40 коп. кожна – одну наклеїти, іншу так вкласти. Переписати можна на великий аркуш поштового паперу тільки так, щоб [було так], як у мене. Надсилати потрібно рекомендованим листом за такою адресою: У м. Санкт-Петербург, Його Високоповажності м. Шефу Жандармов та Начальнику III-го відділення. Зробіть все це швидше, тому що чим швидше ви надішлете прохання, тим краще буде.

Живемо ми як і раніше. Посилку досі ще, тобто до 28 жовтня, не отримали та я й сумніваюся, щоб ми скоро отримали. Господарювати стали напрополюю. У той час, коли я пишу, Саша ретельно прибирає сміття в кімнатах і щось там робить на кухні. Зараз несемо цей лист на пошту і Саша має намір затягнути мене в крамницю і купити фланелі мені на [бл...] на власні кошти, які вона вчора отримала за уроки музики в кількості 10 рублів. Цим вона хоче увічнити свій перший заробіток. Зрозуміло, я цим дуже пишаюся.

Люблячий Вас син Ф.Щербина.

27 жовтня

На наше щастя дуже гарна погода – суха тепла; немає ні дощу, ні снігу, ні морозів, ні льоду.

³ Саша – ймовірно, так близькі родичі називали дружину Федора Щербини.

⁴ Мова йде про клопотання Анни Шаповалової про переведення Федора Щербини до Одеського повіту. Чорнетку цього клопотання вона надсилала йому на виправлення. Один з варіантів чернетки поданий в документі № 3 даної статті.

⁵ Олексій Семенович Шаповалов – брат Ксенії Семенівни – дружини Федора Щербини.

Документ № 3. Клопотання пану Шефу жандармів від Анни Шаповалової про переведення Федора Щербини до Одеського повіту. Листопад 1878 р. Чорнетка. Рукопис.

Його високоповажності Пану шефу Жандармов
Дружини землевласника Анни Шаповалової

Клопотання

Близько двох років тому зять мій колишній студент Імператорського Новоросійського Університету Федір Щербина був висланий адміністративним порядком у м. Сольвичегодськ Вологодської губернії, де й перебуває до теперішнього часу. Обставина це відбивається вкрай тяжким чином як на моєму, так і на його, зятя, родині, створивши зайві витрати, необхідність утримувати тут, на півдні, дитину мого зятя внаслідок його хворобливості, що не дозволяє йому жити при батькові і матері на півночі, і особливо, через мою постійну хворобу, неможливості опіки моєї єдиної дорослої доньки, змушена постійно жити при своєму чоловікові, людині також дуже хворої; а головне, що це вносить смуток в наші спільні сімейні стосунки, який тяжким гнітом щодня лягає на душу при такому розірваному і невизначеному моєму власному житті та житті моїх дітей.

Зважаючи на все це, я уклінно прошу Вашу Високоповажність увійти в мій нещасний сімейний стан і сприяти переведенню мого зятя в мій маєток – Лозоватку, що знаходиться в Одеському повіті, тим більше, що там саме знаходиться частина землі моєї доньки. 1878, листопада 9 дня.

Землевласниця Анна Шаповалова
Постійне місце проживання маю
у своєму маєтку Лозуватка Одеського повіту
Херсонської губернії.

Документ №4. Лист Федора Щербини до Олексія Семеновича Шаповалова. 31 травня 1879 р. м. Сольвичегодськ Вологодської губернії. Оригінал. Рукопис.

Пишу Вам, Олексію Семеновичу, рекомендованим і надсилаю на Ваше ім'я посилку тому, що можливо Батька не буде в цей час в Одесі, а книги дуже наполегливо просив Смоленський. Отже, не гнівайтесь, якщо відволіку Вас від господарства.

У посилці Ви знайдете три частини «Історії Запорозької Січі», два томи «Статистики Новоросійського краю» та брошуру про запорожців князя Мишецького. Всі ці книги передайте якнайшвидше Смоленському. Потім мої рукописи передайте Батькові.

Видання своєї книги я хотів би прискорити таким чином, щоб, звичайно, рукописи вийшли зовсім чистими з-під цензорського олівця. Книга, зрозуміло, сама по собі безневинна, але ж різні цензори бувають, і якщо цензоріві заманеться викинути або суттєво зіпсувати главу VIII у першому нарисі «Південноруські артїлі та общинно-артільні форми», тоді, на мою думку, і зовсім не треба видавати книгу в Одесі. Одним словом, я надаю важливе значення цьому розділу, тому що інші нариси є лише поясненням її і, отже, поступитися нею ніяк не можна. Тоді краще буде видати книгу в Петербурзі без жодної цензури або в іншому якомусь місті з більш сприятливим цензором. Книгу, на мою думку, можна випустити в кількості тисячі екземплярів. Ціну призначити якомога дешевше в 1 р. або максимум в 1 р. 50 к. за примірник. Втім, нехай Батько зробить те, як сам знає, йому буде краще знати. Не забудьте лише передати йому щодо важливого значення для мене VIII розділу у першому нарисі, або краще збережіть і передайте цей лист.

Лист, що додається, надішліть Саші, та не забудьте скоріше передати адресу того місця, де лікуватиметься Матуся.

Посилку з речами вже прийшла. Я зараз дізнався, що вона на пошті, і тому йду отримувати її.

Кланяйтеся там усім.
Пишіть, якщо не полінуєтеся
Ваш Ф. Щербина
31 травня

Документ №5. Лист Федора Щербини до Семена Пилиповича Шаповалова. 24 червня 1879 р. м. Кадніков Вологодської губернії. Оригінал. Рукопис.

Пишу Вам цей лист вже з нового свого місця проживання, тобто з Кадникова. Проїздом прожив чотири дні у Вологді і був у губернатора⁶. Він прийняв мене дуже люб'язно і обіцяв перевести до Вологди. Завів промову між іншим про переведення на південь. Я сказав, що клопотали про переведення власне Ви і що переводитися за сучасних умов до Одеського повіту наврядчи є сенс, з чим, здається, погодився і він. Втім, це загальна думка. У нас тут жити набагато спокійніше, ніж у Вас, особам відміченим⁷.

Я просив також губернатора надати мені можливість збирання інформації щодо общинного землеволодіння та взагалі звичайного права. Він обіцяв мені написати про це тутешньому предводителю дворянства⁸, з яким я маю намір познайомитися в найближчих дні. Редактору «Вологодских Ведомостей» губернатор доручив переговорити зі мною щодо участі моєї у «Відомостях», які передбачається значно розширити. Я прийняв, звичайно, пропозицію редактора із задоволенням і вже сів за статтю спеціально для «Вологодских Ведомостей».

Взагалі становище моє значно покращилося і я розраховую на одне з двох: або на остаточне звільнення, або ж на переведення на південь, але тільки не в Одесу. Добре було б, якби у Вас знайшовся тиждень-два вільних – і Ви приїхали сюди, щоб побувати у Губернатора і переговорити безпосередньо зі мною щодо всіх цих речей.

Ще в Сольвичегодську Губернатор, запитавши про мої наукові роботи, дізнався, що я видаю книгу. Видайте її найшвидше.

Якщо Саша приїхала із-за кордону, – відправте її скоріше до мене. Мене дуже турбує, що я нічого не отримую від неї вже більше двох

⁶ Губернатором Вологодської губернії з 30.07.1878 р. по 30.11.1879 р. був дійсний статський радник Михайло Петрович Дараган.

⁷ Особи, що перебувають на засланні.

⁸ Предводителем дворянська Вологодської губернії з 30.10 1878 по 31.01.1892 був відставний поручик Волоцький Дмитро Володимирович.

тижнів. Напишіть або змусьте її написати про себе. Губернатор дозволив мені, у разі її приїзду, зустріти її у Вологді, куди я й вирушаю.

Пишіть, як ідуть справи в маєтку?

Як позначилася закордонна поїздка на Матусі?

Як поживає наш Грицько і чи здоровий він?

Кадников мені сподобався, хоча жити тут дорожче, ніж у Сольвичегодську. Засланих осіб багато. Утисків менше, ніж в інших містах. Дізнавшись про те, що я люблю прогулянки поза містом, місцевий ісправник просив дати йому слово честі щодо того, щоб я не втечу. Я, звичайно, тільки посміхнувся і зазначив, що мені нема чого бігти «від землі у 1800 десятин, що належать моїй дружині і знаходяться поблизу Одесі». Ісправник видно залишився задоволений такою відповіддю та й взагалі те, що я одружений і дружина «має маєток», надає мені міцне і поважне становище в очах інших.

Пишіть мені в Кадников Вол.губ.

Кланяйтеся там усім.

Ваш Ф. Щербина

24 липня 1879 р.

м. Кадников.

Документ №6. Лист Федора Щербини до Семена Пилиповича Шоповалова. 1 грудня 1879 р. м. Кадников Вологодської губернії. Оригінал. Рукопис.

Вчора ми отримали посилку. Вона надійшла нам у повністю цілою.

Отримав також надіслані Вами три аркуші прокоригованої вже книги. Папір гарний, відбиток теж дуже добрий, літери вийшли ясно, одруківок всього знайшов чотири, і хоча жодна з них не належить до таких яких не міг би виправити сам читач, значить, не особливо важливі, але дві друкарські помилки, здається виявляються ті ж самі, які я зазначав вже в коректурному аркуші. Принаймні мені добре пам'ятається, що в коректурному аркуші на сторінці 8 у 8 рядку знизу я вже підправив слово: нароодні і, не дивлячись на це, воно залишилось не виправленим, тобто нароодні замість народного. Втім, усе це дрібниці, головне, щоб Ульріх⁹ поспішив вислати швидше аркуші. Я отримую на тиждень по одному аркушу. Досі прокоригував

⁹ Ульріх – видавець, мав друкарню в Одесі під назвою «Типографія Ульриха и Шульца».

лише шість аркушів, а зараз вже перше грудня. Чи правда Ульріх зазначає, що в нього мало шрифту? Наскільки я пам'ятаю одним і тим самим шрифтом можна друкувати не більше 2-3 тисячі екземплярів або взагалі один раз, а далі, при наборі його, він вийде вже нечітким. Якщо книга не буде закінчена до середині грудня або в крайньому випадку до кінця цього місяця, то її розійдеться значно менше, ніж розійшлося би, якби вона була готова до 1 грудня або навіть до визначеного часу. Справа в тому, що дуже важливою була б поява рецензій та оголошень у такі місяці, як [...], що і є часом власне найжвавішого розпродажу книг. Я досі не списувався також із Суворіним¹⁰ щодо продажу книги. Він візьметься продавати з 30% і при цьому розміщує оголошення на власний рахунок. Книги він може продавати у Москві та Петербурзі. Отже, у Харкові та Києві треба буде ще списатися з якимись книгопродавцями. Я однозначно не знаю, хто там більш популярний¹¹ і на кого можна розраховувати. Втім, і щодо цього я напишу також Суворіну. Можливо, він підкаже чи візьметься сам це влаштувати.

Напишіть, можливо, швидше, яку ціну потрібно буде виставити за книгу. На мою думку, можна призначити не більше 2 рублів, а втім, як знаєте самі, так і робіть у цьому відношенні, Вам видніше там за витратами. Тільки треба буде уникати дрібних, на кшталт 10 або 15 коп., тому що це незручно при пересиланні. Я тому, головним чином, і не писав досі Суворіну, що не знаю, яку призначити ціну. Умови Суворіна я надішлю Вам.

У нас змінили губернатора¹². Чекаємо на інше, але хто він – ще не відомо.

Кланяйтеся всім домашнім.
Ваш Ф. Щербина

1879 р. Грудень 1-ше.
Кадников.

ДАОО, ф.5., оп.1, спр.122а, арк.75-97.

¹⁰ Суворін Олексій Сергійович – журналіст, публіцист, видавець і редактор однієї з найпопулярніших в кінці XIX – початку XX ст. російської газети «Новое время».

¹¹ В тексті – «в моді».

¹² З 10 лютого 1880 р. виконуючим обов'язки губернатора Вологодської губернії став генерал-майор Леонід Іванович Черкасов.

Боган Сергій,

*кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
Одеського історико-краєзнавчого музею (м. Одеса)*

УЧАСТЬ ПРЕДСТАВНИКІВ ПРОСВІТИ У ПІДПІЛЬНОМУ АНТИБІЛЬШОВИЦЬКОМУ РУСІ У 1920–1921 рр.

Антибільшовицький повстанський та підпільний рух в Україні у 1920–1921 рр. є яскравою, героїчною та водночас трагічною сторінкою історії Української Національної революції. Активну участь у повстанському та підпільному русі проти радянської московської окупації взяли представники українських політичних партій і активісти «Просвіти».

Влітку 1920 р. Одеську губернію, до складу якої у той час входила не тільки Одещина, а й Придністров'я та частина сучасної Миколаївської області охопило полум'я повстань, спрямованих проти комуністичної продрозкладки, більшовицького терору і насильницької мобілізації до окупаційної Червоної армії. Найактивнішим повстанський рух проти ворожої влади був у Балтському, Ананьєвському, Одеському, Тираспольському, Вознесенському і Первомайському повітах. Активність повстанського руху у повітах не могла не позначитись на становищі в губернському центрі.

У липні 1920 р. в Одесі чекісти (мерзенні попередники радянських енкаведистів, кадебістів та сучасних російських феєсбешників) викрили та ліквідували потужну українську підпільну організацію, яка готувала повстання проти більшовицької влади у місті Одесі. Очолювали підпільну організацію головний діяч одеської «Просвіти», колишній міністр фінансів гетьманського уряду та представник Української ради Одеси при гетьманові П. Скоропадському Павло Климович, (його біографія докладно описана у колективній монографії істориків Одеського національного університету імені І. І. Мечникова «Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917–1920 рр.» [5]), секретар «Просвіти» М. Кравець і колишні вихователі одеського кадетського корпусу полковники П. Овсяненко і А. Сніжко. Найактивнішими учасниками цієї підпільної організації були офіцери-українці, діячі одеської «Просвіти»,

одеські німці та вояки Української Галицької армії, які ще залишались в Одесі. За розробленим планом повстання п'ять бойових підрозділів організації мали в умовний час звільнити концтабір (колишній кадетський корпус) і захопити артилерійське училище, берегову батарею, одеську Надзвичайну Комісію та інші об'єкти [1].

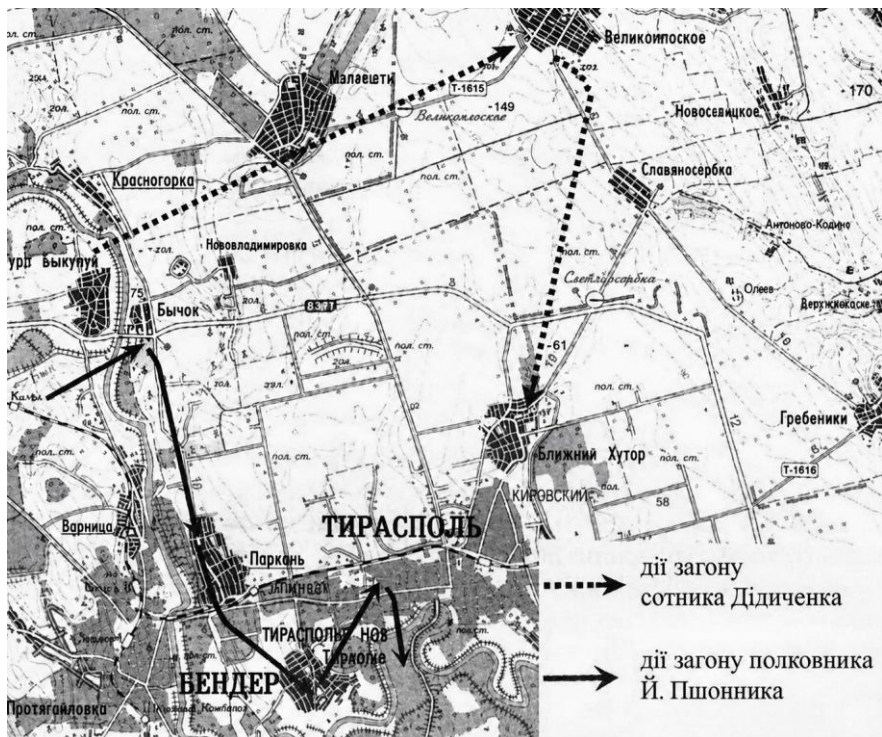
Але чекістам вдалося відвернути небезпеку. Всі керівники підпільної організації, її активні учасники та вояки-галичани були заарештовані і розстріляні. Разом з П. Климовичем і М. Кравцем окупанти розстріляли як активних учасників підпільної організації рядових членів одеської «Просвіти»: М. Бишевського, І. Кривошеєва, К. Сіренка, В. Попеля, Є. Крюкову, В. Попова, В. Соколова, В. Фесина, М. Павлова, А. Кадігробова, Г. Могильова, В. Ніцецькіна, Є. Пузанова, Л. Шаєвського, Ф. Карасьова, К. Дройцеківського, І. Ковальчука, В. Панченка, І. Ковальського, В. Матиковського, С. Главінського і І. Морженка. До концтабору було відправлено 46 членів їх сімей [1].

У 1921 р. в Україні готувалося загальнонаціональне повстання проти більшовицької влади, яке мало бути підтримане інтернованими військами Армії УНР з території Польщі та Румунії.

З весни 1921 р. у Балтському, Одеському і Тираспольському повітах діяла підпільна організація, ядро якої складали залізничники-просвіт'яни. Організація будувалася за схемою територіального ділення на райони та ділянки. Райони охоплювали мережу залізниць Одеса-Вапнярка; а ділянки охоплювали кілька волостей, кожна з яких поділялася на підпільні осередки. Організацією керували: член партії українських есерів, голова залізничної «Просвіти», робітник залізничних майстерень М. Дубовицький; активісти «Просвіти»: студент Одеського політехнікуму А. Грінченко, член партії українських есерів, селянин В. Дубовенко, член Української соціал-демократичної партії, технік водогону Г. Осмолівський, робітник залізничних майстерень станції Бірзула (нині Подольськ), селяни Ф. Верський і А. Куц, члени УСДРП В. Шаравський та Гнилошкуро [2].

Організація займалась підготовкою масового повстання на момент збору літнього врожаю та продподатку. Саме на цей час першопочатково планувався наступ українських військ з території Польщі та Румунії. Але запланований «Літній похід» пізніше став

«Другим Зимовим походом». Тодішні «західні партнери» несвоечасно поставили до таборів інтернованих українських вояків обіцяну зброю і боеприпаси. Начальник другого Повстансько-Партизанського штабу УНР у Кишиневі, генерал-хорунжий А. Гулий-Гуленко на допиті в ДПУ пояснював відкладення наступу та повстання з серпня 1921 р. на осінь головним чином тим, що виступ гальмувався то польським, то румунським командуванням, які за різними причинами відмовлялись від виконання взятих на себе зобов'язань (щось це авторіві дослідження нагадує з приводу сучасної російсько-української війни).

Збройний виступ Бессарабської групи Армії УНР

Крім підготовки повстання підпільна організація проводила широку агітаційну роботу серед населення і мала власну типографію, якою завідував залізничник станції Бірзула М. Мазур. Підпільники-

просвітяни підтримували зв'язок з Головповстанкомом, другим Повстансько-Партизанським штабом УНР на чолі з генерал-хорунжим А. Гулим-Гуленком у Кишиневі та повстанським з'єднанням отамана С. Заболотного. Зв'язок з отаманом С. Заболотним забезпечував активіст «Просвіти», дорожній майстер станції Бірзула І. Мельник [2].

У Балті готувала повстання українська бойова підпільна організація, яка складалася з офіцерів, місцевої інтелігенції, робітників та студентів агрономічної школи, багато з яких також були активістами балтської «Просвіти». Нею керували: колишній військовий комендант УНР міста Балти І. Сорочан, колишній комендант залізничної станції Балта Г. Туренко, колишній начальник відділу контррозвідки Армії УНР І. Добрянський, колишній полковник царської російської армії, військовий фахівець, воєнрук міста Балта і агрономічної школи В. Дедюков і студент агрономічної школи Є. Басарський [2].

Розвідувальна інформація, передана агентурою НК в самому Повстансько-партизанському штабі у Тарнові та документи, знайдені у вбитого в бою помічника повстанського отамана Я. Кошового (прізвище невідоме), дозволили чекістам розкрити обидві підпільні організації.

В ніч на 26 червня 1921 р. у Балті були проведені арешти членів балтської підпільної організації. У липні 1921 р. були заарештовані 60 членів залізничної підпільної організації. Були знешкоджені всі її керівники крім Ф. Верського, який утік з під варти [2]. Більшість заарештованих були пізніше розстріляні окупантами.

Безумовно, невдачі антибільшовицького підпілля в Україні в цілому і на Одещині зокрема були обумовлені відсутністю значного досвіду ведення підпільної боротьби в умовах суворого ворожого окупаційного режиму. Організація і конспірація підпілля не завжди була на належному рівні. Але підпільники, серед яких було багато учасників «Просвіти», в умовах атмосфери цілковитого страху перед червоним терором, який охопив більшість українського населення, героїчно намагались вести боротьбу з московською більшовицькою окупацією заради звільнення і незалежності України.

Список використаних джерел

1. Известия Одесского губернского революционного комитета и губернского комитета КП(б)У. 1920. Січень–грудень.
2. Известия Одесского губернского исполкома и губернского комитета КП(б)У. 1921. Червень–грудень.
3. Центральний державний архів громадських організацій України (ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1698 : Листи Одеського губкому партії в ЦК РКП(б) про політичне і економічне становище в губернії, склад і діяльність губернської партійної організації, боротьбу з бандитизмом та інше, 2023 р.
4. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1305 : Розвідувальні зведення ДПУ УСРР про бандитизм на Україні та за кордоном, 1921–1922 рр.
5. Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917–1920 рр. : [монографія] / [Вінцовський Т. С. та ін. ; відп. ред. В. М. Хмарський] ; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Каф. історії України, Укр. іст. тов-во, Одес. осередок. Одеса : ТЕС, 2011. 586 с.

*Бур'ян Лариса,
заслужений працівник культури України (м. Одеса).*

ГРИГОРІЙ ЗЛЕНКО – ТВОРЕЦЬ УКРАЇНСЬКОГО ОБЛИЧЧЯ ОДЕСИ

7 листопада 2024 р. культурна спільнота України відзначає 90-річчя від дня народження Григорія Дем'яновича Зленка – постаті справді енциклопедичного масштабу. Письменник, літературознавець, краєзнавець, бібліограф та бібліофіл, заслужений діяч мистецтв України – він протягом сорока років (з вересня 1972 по 2012 р.) був незмінним завідувачем редакційно-видавничого відділу Одеської національної наукової бібліотеки (ОННБ).

З нагоди ювілею, який відзначався на державному рівні згідно з Постановою ВРУ №3536-IX, фахівці ОННБ підготували наукове видання «Невтомний шукач скарбів духовних: книжки з автографами з колекції Г. Д. Зленка у фонді ОННБ». Це видання – справжня енциклопедія літературного життя, що пропонує читачеві знайомство з одним із найпалкіших одержимців і популяризаторів нашої духовної спадщини.

Описана в книзі колекція подає не лише відомості про раритетні видання, а і справжній портрет особистості, залюбленої у слово і книгу. Григорій Зленко мав рідкісне вміння описати книжку та розповісти про її автора щось досі незнане, тому автори охоче дарували йому свої праці.

Народився Григорій Дем'янович у с. Потік на Київщині в багатодітній селянській родині, де глибоко шанували українське письменство та творчість Т. Шевченка. Хоча він не був корінним одеситом, оселившись у місті, він перейнявся до нього такою любов'ю, яка зробила б честь будь-якому одеситу в кількох поколіннях. Його

праця «Одесские тетради» (1980) та численні розвідки відтворюють неповторне обличчя Одеси, акцентуючи увагу на її глибинних українських коренях. Недаремно колеги, зокрема академік І. Дзюба, визнавали його справжнім *«творцем українського обличчя Одеси»*.

За десятиліття роботи ОННБ під його керівництвом було відредаговано та видано близько 1300 бібліографічних посібників, чимало з яких визнано кращими в Україні. Він став ініціатором заснування знакових серій «Літературна Одеса», «Письменники Одеси», а також був науковим редактором багатьох проєктів.

Особливо вагомим є його внесок у дослідження життя і творчості М. Комарова, діяльності одеської «Просвіти» та перших українських книгарень міста. Його шевченкіана вражає: понад 160 статей про Т. Шевченка та понад 300 статей для Шевченківської енциклопедії. Григорій Зленко став третім одеситом за понад столітній період, обраний дійсним членом престижного Наукового товариства імені Шевченка.

Його робота була високо поцінована такими велетами слова, як М. Рильський, М. Бажан, М. Жулинський. Лауреат премії імені Павла Тичини та Костянтина Паустовського, кавалер ордена «За Заслуги» III ступеня, він першим із журналістів отримав відзнаку «Золоте перо».

Сьогодні унікальна колекція україніки та великий документальний архів Г. Д. Зленка, передані родиною до фондів ОННБ, поповнили джерельну базу країни. А рішення про перейменування однієї з вулиць Одеси на честь Григорія Зленка стало свідченням того, що місто пам'ятає свого Вартового, який присвятив життя збереженню його духовної таємниці.

Вельможко Василь,
*викладач, краєзнавець, член Національної спілки
журналістів України, член Національної спілки
краєзнавців України (м. Одеса)*

АНДРІЙ НІКОВСЬКИЙ – ОДИН З АКТИВНИХ ДІЯЧІВ ОДЕСЬКОЇ «ПРОСВІТИ»

В 2025 р. на Одещині відзначається два ювілеї, які пов'язані з національно-визвольним рухом на початку ХХ ст. В жовтні виповнилось 140 років одному з творців Центральної Ради, заступнику голови Центральної Ради та міністру закордонних справ УНР часів Директорії Андрію Ніковському та 120 років створення товариства «Просвіта» в Одесі, яке стало осередком українотворчих

сил на Півдні України. Діяльність одеської «Просвіти» досліджували Г. Зленко, О. Болдирєв, А. Мисечко, О. Музичко та інші історики. Разом з ними досліджували життєвий шлях та діяльність А. В. Ніковського М. Горбатюк, А. Хромов, І. Стамбол, П. Дунай та ін.

Одеське товариство «Просвіта» було створене у жовтні-листопаді 1905 р. групою українських патріотів міста Іваном Луценком, Сергієм Шелухіним та Михайлом Комаровим, а 25 листопада її Статут затверджено одеським градоначальником. Вона знаходилась у центрі Одеси на вул. Софіївській, 30, де товариство орендувало другий поверх будівлі. На момент реєстрації до складу товариства входило 158 осіб, а вже через два роки кількість просвітян перевищувала 500 членів. Це було друге по кількості товариство в Україні після Києва.

Серед активних членів «Просвіти» був і студент першого курсу фізико-математичного факультету місцевого університету Андрій

Ніковський, який під впливом українського духу, що витав під час засідань товариства та українських видань, що зберігалися в бібліотеці перевівся на історико-філологічний факультет університету. Діяльність молодого студента сприяла тому, що його обрали до складу Ради (Відділу) товариства. Андрій Ніковський був секретарем товариства і бібліотекарем. Саме він упорядкував бібліотеку відомого одеського історика Л. А. Смоленського, викуплену у вдови Леоніда Анастасійовича. Також було складено каталог бібліотеки, яка на кінець 1907 р. мала у своєму фонді більше двох тисяч томів видань.

Основною діяльністю Ніковського була участь у виступах з рефератами по літературно-мистецькій тематиці. Так в 1907 р. студент-філолог прочитав 5 рефератів, які стосувалися української літератури та театру. Два реферати були присвячені діячам сцени Миколи Садовського та Марії Заньковецькій, решта присвячена літературній творчості Володимира Винниченка та Олександра Олеся і «Новим течіям в українській літературі». Про одну з лекцій Андрія Ніковського залишив спогади Дмитро Дорошенко, засновник «Просвіти» в Катеринославі (Дніпрі): *«Читав молоденький студент д [добродій] Ніковський, кажуть, що це один з найкращих тут лекторів. Реферат був про М. Заньковецьку з приводу її ювілею. Зложений реферат дуже вміло, з хистом... Читає д. Ніковський виразно, досить гарною виробленою мовою, але зовсім тихо».*

Наступного року А. Ніковський прочитав ще 5 рефератів на літературно-мистецькі теми. У рефераті до ювілею М. Заньковецької він назвав артистку *«як найяскравішу представницю української штуки».* Також було дана висока оцінка діяльності українських артистів у їх внеску у справу захисту національної ідеї та підготовку ними ґрунту для *«дальшого кращого життя».*

Про успіхи «Просвіти» Андрій Ніковський ділився з засновником Миколаївської «Просвіти» Миколою Аркасом: *«Гарно те, що просвіта захоплює щоразу більший і повний гурт громадянства, що люди нас бачать і знають – і з повагою ставляться до “просвіт”».* У червні 1908 р. Андрій став делегатом від Одеси всеслов'янського студентського з'їзду, який проходив у Празі.

У 1909 р. Ніковський зустрічався в Одесі з Іваном Франком, який

допоміг молодому студенту-філологу у виборі методу для створення схеми історії української літератури. Пізніше Андрій Васильович так переповів сказане Іваном Яковичем: *«Видите, найбільше ту важить, чого людина шукає в літературі. Чи мав би письменник складати документи свого часу? – Се само по собі єсть у його творі. Навіть історичний твір відбиває аспекти сьогочасні більшою мірою, ніж із того часу, що хочеться змалювати. Літературна оцінка мала би зважувати кожний твір з усіх сторін, але найбільше з погляду проблем психологічних та в певнім зв'язку артистичнім»*. Поради І. Франка проглядаються в усій подальшій науковій практиці Андрія Ніковського.

Після заборони у 1909 р. одеської «Просвіти» Андрій вступив до Одеської студентської громади, де вів курси української мови в таємних гуртках для молоді. Він також взяв участь у створенні Українського клубу та товариства «Українська хата», де виступав з рефератами про українську літературу. У листопаді 1911-го р. на вул. Преображенській, 11, відкривається «Українська книгарня «Діло», яка розповсюджувала українську літературу, займалася передплатою та продажем газети «Рада». Керувала книгарнею дружина Андрія Ніковського Наталя Дмитрівна (у дівоцтві Христо). У 1913 р. Андрій Васильович переїхав до Києва, де очолив редакцію Всеукраїнської газети «Рада».

Основна діяльність Андрія Ніковського в одеській «Просвіті» та Українському клубі була зосереджена у підготовці та читанні рефератів на засіданнях товариства та висвітлення діяльності товариства на шпальтах газети «Рада». Саме ці статті стали основним джерелом із історії одеської «Просвіти» в 1907–1909 рр. Важливим внеском у діяльність товариства залишалась його діяльність у впорядкуванні та систематизації бібліотеки.

Список використаних джерел

1. Болдирєв О. Одеська громада. Одеса : Маяк, 1994. 143 с.
2. Вельможко В. Кілька деталей до життєпису Андрія Ніковського. *Чорноморські новини*. 2025. 16 жов. С. 3.
3. Вельможко В. Одеські адреси Андрія Ніковського. *Чорноморські новини*. 2017. 10 серп. С. 3.

4. Горбатюк М. В. Андрій Ніковський як активний діяч українського товариства «Просвіта» та Українського клубу в Одесі (1906–1912 рр.). *Українська біографістика*. 2011. Вип. 8. С. 191–207.

5. Дорошенко Д. З життя «Просвіт»: в гостях у одеських просвітян. *Рада*. 1907. 19 груд. С. 3.

6. Дунай П. Із сузір'я національної еліти: Андрій Ніковський. *Дивослово*. 2016. № 2. С.48–51.

7. Лавріненко Ю. Розстріляне відродження : Антологія 1917–1933 : поезія-проза-драма-есеї. Київ : Смолоскип, 2008. 780 с.

Вінцовський Тарас,
*доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії
України та спеціальних історичних дисциплін Одеського
національного університету імені І. І. Мечникова (м. Одеса)*

КОСТЯНТИН СІРЕНКО: КОНТУРИ БІОГРАФІЇ СЕКРЕТАРЯ ОДЕСЬКОЇ «ПРОСВІТИ» У 1919–1920 рр.

Біографічний вимір подій Української революції 1917–1920 рр. в Одесі зазвичай тісно переплітається з вивченням завдань і кадрового потенціалу місцевої «Просвіти», позаяк С. Шелухин, В. Чехівський, І. Липа, І. Луценко, В. Боровик та інші постаті залишалися лідерами української громади міста протягом тривалого проміжку часу. Однак композиція образу державотворчих процесів у Причорноморському регіоні також пов'язана із реконструкцією життєпису менш впливових діячів, котрі виконували щоденну подвижницьку роботу у різних секторах суспільного поступу, але не завжди «знаходили» свого «літописця». Сказане повною мірою стосується К. Сіренка.

Перші відомості про нього у науковій літературі датуються 1958 р., коли у дослідженні з історії УГА йшлося про масові арешти українців Одеси з боку більшовицьких репресивних структур у 1920 р. З-поміж них згадувалося подружжя Сіренків та *«ще декілька десятків визначніших громадян»* [15, с. 543–544].

У подальшому описаний епізод став аксіоматичним й повторювався у різних варіаціях в працях сучасних авторів. Першим реанімував персону К. Сіренка одеський історик Е. Петровський, який деталізував попередню інформацію, виявивши, що протягом 30 травня по 8 червня 1920 р. Одеська губЧК заарештувала 157 осіб за слідчою справою «підпільної петлюрівської організації». Переважна більшість заарештованих була пов'язана з діяльністю «Просвіти». А досліджувана постать фіксувалася з додатковими біографічними даними: по-батькові (Федорович), за віком (28 років), посадою (секретар товариства, поряд з Михайлом Кравцем), трагічним фіналом життя (14 червня 1920 р. на засіданні колегії губЧК винесено рішення про розстріл з конфіскацією майна) [13, с. 378, 379, 381].

Аналогічну сюжетну лінію знаходимо у статті О. Шишка, який зазначив, що секретарем «Просвіти» К. Сіренка обрали у листопаді 1919 р., а «просвітяни» у кримінальному провадженні склали окрему групу заарештованих. Проаналізувавши протокол допиту ув'язненого одеський історик з'ясував, що Костянтину та його дружині Юлії інкримінували зв'язок з «українцями-самостійниками» [18, с. 477–478].

Реконструкція його біографії ускладнюється відсутністю бодай шаблонних даних стосовно першого періоду життя К. Сіренка – від народження (орієнтовно 1892 р.) до передодня Першої світової війни. Наразі залишаються невідомими місце його появи у світ, склад родини, соціальний стан, отримана освіта тощо.

Найраніша з відомих згадок про нього припадає на 31 (18) березня 1914 р. Він фігурує у переліку 96-ти членів музично-драматичного гуртка «Українська Хата» в Одесі. А його колегами були такі знакові постаті як І. Гаврилук, М. Гордієвський, В. Боровик, П. Клепацький, І. Липа, І. Луценко, А. Ніковський та ін. [8, арк. 1–2].

З початком революції 1917 р. член УСДРП К. Сіренко увійшов до складу української фракції при виконавчому комітеті Одеської ради робітничих і солдатських депутатів. Зокрема станом на 20 (7) липня він займав посаду заступника голови фракції Л. Бурдина. Що дає підстави вважати його одним з лідерів місцевого комітету українських есдеків, поряд з В. Чехівським, З. Висоцьким та І. Романченком [17, с. 262, 365]. Час вступу до партії залишається у площині евристичної перспективи.

Участь у роботі виконкому зазначеної ради найімовірніше тривала до жовтня-листопада 1917 р. [9, арк. 47]. І може допомогти відновити окремі сторінки життєпису соціал-демократа, оскільки в архівосховищі Одеси відклалися анкетні листи членів ради робітничих депутатів [10].

Після проголошення УНР К. Сіренко разом з однопартійцями став учасником перемовин стосовно принципів організації влади в Одесі. Представники УСДРП виступили за формування управлінських структур на паритетних умовах, але на основі визнання підпорядкування Центральній Раді та Генеральному секретаріату як єдиним центральним легітимним інституціям [6, с. 105–107].

Невдовзі переговори перейшли у фазу дискусії навколо надання Одесі права вільного міста. Вони тривали у рамках роботи міської

комісії з розробки статусу Одеси в складі УНР, яка запропонувала провести референдум з окресленого питання напередодні виборів до Українських Установчих зборів, бажаючи отримати вагомий аргумент у переговорах з Генеральним секретаріатом. Серед членів комісії проти поспішного проведення референдуму виступили представники українських соціалістичних кіл – К. Сіренко та С. Саченко (УПСР), пропонуючи спочатку провести вибори до Установчих зборів, що радше було елементом артикуляції прагнень уряду В. Винниченка, бажанням найшвидшої інкорпорації міста до правового поля України [3, с. 131–132].

Іншим напрямом політичної діяльності К. Сіренка стала участь у виборчих кампаніях 1917 р. Його було включено до двох списків: 1) Українського соціалістичного блоку на серпневих виборах міської думи та 2) УСДРП під час обрання делегатів Українських Установчих зборів. У першому з них, що складався з 53-х осіб, він фігурував під № 20, з важливим доповненням стосовно професійної приналежності – технік [16]. У другому К. Сіренко отримав 16-й рядок з 28-ми затверджених, з приписом – *«робітник заводу Белліно-Фендеріх в Одесі, член Губерніальної Ради Херсонщини»* [4, с. 248]. Натомість досліджуваний діяч не потрапив до партійного списку на виборах до Всеросійських Установчих зборів [12, 24 окт.].

Громадсько-політична активність К. Сіренка у 1918 р. здебільшого проявлялася у річищі роботи в структурах громадських організацій. Однією з них була Одеська українська міська рада (ОУМР), де він вносив пропозиції щодо оптимізації адміністративного апарату [5, с. 115, 122], а також входив до комісії з організації вшанування пам'яті Т. Шевченка [1, 31 берез.].

Іншою залишалася Одеська рада робітничих депутатів, до якої УСДРП делегувало двох партійців – К. Сіренка і Матяшина. При цьому до місцевого комітету партії у квітні 1918 р. першого з них з невідомих причин не кооптували [1, 5 квіт., 25 квіт.].

Згадана колізія не засвідчувала падіння персонального авторитету в очах однопартійців, адже 27 квітня загальні збори осередку УСДРП повторно делегували К. Сіренка до складу ОУМР [1, 30 квіт.]. А влітку 1918 р. він був головним промовцем під час чину поховання лідера

українських соціал-демократів Одеси Е. Темницького, заявивши про заснування стипендії імені Е. Темницького для учнів 1-ї Української гімназії Одеси [1, 17 серп., 18 серп.].

«Просвітянська» лінія діяльності громадського активіста простежується не раніше 1919 р. [2]. 15 березня український соціал-демократ і член ОУМР взяв участь в урочистому відкритті товариства «Просвіта ім. Е. Темницького» в районі Пересип [5, с. 125–126].

Приналежність до «Просвіти» стала критичним епізодом у біографії К. Сіренка. Українська громада Одеси у 1920 р. передусім консолідувалася навколо «просвітянських» філій, про що заявляв один з очільників УГА у причорноморському місті П. Прибитківський. Саме з ними співпрацювало командування Галицької армії аби перевіряти на предмет відданості українській національній ідеї бажаючих вступити до лав військовослужбовців з числа українців – колишніх вояків денікінської армії [11, с. 193].

Підтверджує зазначену тезу київський історик Я. Тинченко, який з'ясував, що головним завданням Одеської губЧК у той час стала ліквідація місцевої «Просвіти», в якій буцімто була значна кількість осіб, що накопичували зброю, а саме товариство мало «шовіністичний, український характер» [14, с. 90].

Відтак для більшовицької влади УГА і «Просвіта» з'єднувалися в одну небезпеку, яка викристалізувалася у реальну загрозу після підписання 21 квітня 1920 р. Варшавської угоди й початком наступу польських і українських військ на Київ. Велелюдне Шевченківське свято в Одесі, зорганізоване 14 березня українськими партіями та громадськими організаціями, перестрілка між бійцями УГА й чекістами, яка сталася 23 квітня на залізничному вокзалі міста [7, с. 130], стали прологом що передував репресіям «просвітян».

Отже реконструкція біографії К. Сіренка наразі зводиться винятково до вузьких хронологічних рамок – 1914–1920 рр., у межах яких виділяється епоха Української революції. Тому у площині евристичної перспективи перебуває період формування особистості досліджуваного діяча (місце і дата народження, соціальний статус родини, отримана освіта, початок трудової діяльності, військова служба).

Наявна інформація засвідчує його присутність в українському визвольному русі щонайменше з 22-х років. Зокрема він входив до товариств «Українська Хата» і «Просвіта», громадсько-політичної інституції Одеська українська міська рада, був членом УСДРП.

К. Сіренко належав до тієї категорії учасників державотворчого процесу на півдні України яка визначається поняттям «діячі другого плану». Вони зазвичай не очолювали адміністративні структури, партійні осередки чи військові підрозділи, але стали важливим і невід'ємним елементом практичної реалізації національної ідеї.

Завершення життєвого шляху стало ледь не традиційним для такої категорії осіб. Він був репресований більшовицькою владою у 1920 р. як потенційно нелояльний персонаж, що шляхом впливу на мешканців Одеса та навколишнього регіону міг виступати за відновлення УНР й критично оцінювати шляхи побудови держави-комуни.

Список використаних джерел

1. Вільне життя (Одеса). 1918.
2. Вінцковський Т. Відновлення «Просвіт» в Одесі та повіті у період Української національної революції 1917–1921 рр. (за матеріалами преси). *Музейний вісник : науково-теоретичний щорічник*. Запоріжжя, 2015. № 15/2. С. 77–82.
3. Вінцковський Т., Музичко О. Іван Митрофанович Луценко (1863–1919): український націєтворець. Київ : Гамазин, 2013. 352 с.
4. Вінцковський Т. Одеський вимір Українських Установчих зборів: у пошуках революційних альтернатив. *Записки історичного факультету*. Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2016. Вип. 27. С. 235–256.
5. Вінцковський Т. Одеська українська міська рада у суспільних трансформаціях епохи революцій (1918-1919 рр.). *Записки історичного факультету* Одеса : ОНУ ім. І. І. Мечникова, 2017. Вип. 28. С. 110–136.
6. Вінцковський Т. Формування і діяльність органів влади Центральної Ради на півдні України : монографія. Суми : ТОВ «Друкарський дім «Папірус»», 2012. 384 с.

7. Войтович А. Е. Коаліція лівих соціалістичних партій на Півдні України у період становлення компартійної системи (1917–1925 рр.): ідея та реалізація : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Одес. держ. ун-т внутр. справ. Одеса, 2011. 260 с.
8. Державний архів Одеської області (ДАОО). Ф. 2 : Канцелярія Одеського градоначальника. Оп. 11. Спр. 227 : Список членів Музично-драматичного гуртка «Українська Хата» в Одесі. 2 арк.
9. ДАОО. Ф. Р-3829 : Одеська рада робітничих депутатів і представників армії і флоту. Оп. 1. Спр. 54 : Листування про делегатів і членів О.Р.Р.Д. 76 арк.
10. ДАОО. Ф. Р-3829 : Одеська рада робітничих депутатів і представників армії і флоту. Оп. 1. Спр. 58 : Анкетні листи членів Одеської ради робітничих депутатів від Р-С. 255 арк.
11. Музичко О. Шевченківське свято в Одесі 1920 року: переможний акорд української революції. *Південний захід. Одесика*. 2012. Вип. 13. С. 185–208.
12. Одесские новости. 1917.
13. Петровський Е. П. Одеська «Просвіта» в 1918–1920 роках (за матеріалами архіву УСБУ в Одеській області). *Записки історичного факультету*. Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2006. Вип. 17. С. 374–382.
14. Тинченко Я. Переслідування радянськими каральними органами прихильників незалежності України в 1920–1923 рр. *Український історичний журнал*. 2024. № 5. С. 78–101.
15. Українська Галицька Армія: Матеріяли до історії. Вінніпег, 1958. Т. 1. 674 с.
16. Фотокопія листівки. *Особистий архів Т. Вінцовського*.
17. Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917–1920 рр. : [монографія] / [Вінцовський Т. С. та ін. ; відп. ред. В. М. Хмарський] ; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Каф. історії України, Укр. іст. тов-во, Одес. осередок. Одеса : ТЕС, 2011. 586 с.
18. Шишко О. Справа № 2575 (з історії політичного терору в Одесі у 1920 році). *У пошуках гармонії* : наук. зб. до 50-річчя професора Вадима Михайловича Хмарського / Наук. ред. і упор. Е. П. Петровський. Одеса : ТЕС, 2017. С. 469–488.

Додаток

Фото 1. К. В. Сіренко [16].

*Власенко Олена,
ГО «Татарбунарське джерело. Просвіта»
(м. Татарбунари, Одеська обл.)*

«ТАТАРБУНАРСЬКЕ ДЖЕРЕЛО. ПРОСВІТА»: ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ЗДОБУТКИ

Здобуття Україною незалежності 24 серпня 1991 р. стало потужним імпульсом для активізації просвітницького руху в м. Татарбунари. Уже 16 вересня 1991 р. ініціативна група свідомих працівників Татарбунарського районного Будинку піонерів – Петро Рибін, Лідія Руденко, Любов Дудніченко, Віктор Кравчук та Володимир Горбатюк – створила осередок Товариства української мови імені Тараса Шевченка, який був зареєстрований Центральним правлінням у Києві під назвою «Джерело». У грудні 1992 р. первинний осередок було реорганізовано в міську організацію «Джерело» Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка, а 1 березня 1993 р. вона отримала офіційну реєстрацію Татарбунарської міської ради та продовжує свою діяльність до сьогодні. У 2018 р. організація змінила назву на «Татарбунарське джерело. Просвіта», головою якої нині є Олена Власенко.

Упродовж 1991–2018 рр. міська організація «Джерело» відіграла важливу роль у культурному та суспільному житті міста. Значну увагу було приділено відродженню традиційних українських свят, зокрема Трійці, Різдва, Дня Святого Миколая та Дня Матері. Просвітяни організували десятки масових заходів: свята рідної мови, Кобзареві дні, круглі столи, присвячені визначним постатям української історії, зокрема до 100-річчя Степана Бандери, а також конкурси, концерти й літературні зустрічі. Діяльність організації систематично висвітлювалася у місцевій та обласній пресі, а також у газеті «Слово Просвіти»; у 2001 р. Одеське телебачення підготувало спеціальний репортаж про її роботу.

Члени організації «Джерело» брали активну участь у науковому та громадському житті за межами Татарбунар. Зокрема, вони долучалися до роботи II Міжнародної науково-практичної конференції «Українська національна ідея: минуле, сучасне, майбутнє» (Одеса, 2004), з'їздів ВУТ

«Просвіта» у 1993, 2001 та 2005 рр., а також II Всесвітнього форуму українців у вересні 1992 р.

Важливим напрямом діяльності організації стала участь у виборчих кампаніях 1994, 1998 та 2002 рр. Члени «Джерела» виступали кандидатами у депутати різних рівнів, працювали спостерігачами, членами та керівниками виборчих комісій, а також неодноразово обиралися депутатами Татарбунарської міської ради у 1994, 1998, 2002 та 2012 рр.

Значний вплив на формування національної свідомості мешканців міста мали зустрічі з відомими діячами української політики, культури, науки та права. На запрошення просвітян Татарбунари відвідували Левко Лук'яненко, Іван Заєць, Василь Онопенко, Віктор Шишкін, Євген Марчук, Анатолій Матвієнко, доктор історичних наук Марта Богачевська (США), директорка Львівської національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника Лариса Крушельницька, директорка Одеської національної наукової бібліотеки Ольга Ботушанська. Ці зустрічі відкривали для місцевої громади нове бачення української історії, культури та державності.

Метою громадської організації «Татарбунарське джерело. Просвіта» є утвердження української національної ідеї та української мови в усіх сферах життя регіону. Вагомим підсумком багаторічної діяльності організації стане підготовка до друку книги спогадів багаторічної голови Лідії Руденко «Крок за кроком у майбутнє», яка має важливе значення як джерело з історії сучасного просвітницького руху на Півдні України.

Дмітрієва Ольга,
*заступник директора з навчально-виховної роботи Лицею №1
Південнівської міської ради Одеського району Одеської області
(м. Південне, Одеська обл.)*

Колотова Оксана,
*вчитель зарубіжної літератури Лицею №1 Південнівської
міської ради Одеського району Одеської області
(м. Південне, Одеська обл.)*

К. В. КАШПЕРУК: ШТРИХИ ДО БІОГРАФІЧНОГО ПОРТРЕТУ ПІВДЕННІВСЬКОГО ОСВІТЯНИНА ТА ПРОСВІТЯНИНА

Костянтин Васильович Кашперук народився у 1933 р. в селі на території Люблінського воєводства Польщі. Дитинство його припало на драматичні події Другої світової війни. У 1944 р., відповідно до угоди від 9 вересня між СРСР і Польським комітетом національного визволення, сім'ю було примусово переселено на територію України, в Одеську область. Дозволені до перевезення майно та худоба згодом були фактично втрачені в умовах колгоспної системи.

Трагічний слід у долі родини залишили репресії радянської влади: в Україні було заарештовано старшого брата Юліана за звинуваченнями у «контрреволюційній діяльності» та «зраді Батьківщині». Його було засуджено до двадцяти років каторжних робіт. Повернувшись через вісім років тяжко хворим, він невдовзі помер, так і не дочекавшись реабілітації, залишивши дружину та малолітню доньку. Ці події мали глибокий вплив на формування світогляду К. В. Кашперука.

Попри здібності до точних наук і успіхи в математиці, він обрав навчання на історичному факультеті Одеського державного університету, пояснюючи цей вибір прагненням зрозуміти причини трагедій, які спіткали його родину: «Хотів дізнатися, чому з нами так вчинили». Особливий інтерес він виявляв до архівної роботи, намагаючись зіставити родинну пам'ять із офіційними радянськими наративами. Йому вдалося віднайти архівні документи, що стосувалися переселення родини та арешту брата, і ця тема залишалася для нього болісною протягом усього життя. Вже у похилому віці, відвідавши

разом із сином рідне Підляшшя, він лише постояв біля батьківської оселі, відмовившись заходити всередину, *«щоб серце не розірвалося»*.

Під час навчання в університеті К. Кашперук був старостою курсу, активно долучався до культурного життя студентства, грав у студентському театрі, сприяв залученню однокурсників до театрального мистецтва та популяризації українських національних традицій, зокрема носіння вишиванок. Тут же він зустрів свою майбутню дружину Зою Чорновол. Закінчивши університет з відзнакою та отримавши пропозицію вступу до аспірантури, подружжя змушене було відмовитися від академічної кар'єри через відсутність житла.

Подальша професійна діяльність К. В. Кашперука була пов'язана з педагогічною працею в сільських навчальних закладах Арцизького району Одещини, де він разом із дружиною викладав історію, організовував краєзнавчу роботу, екскурсії для учнів, зокрема й за межі регіону, створював навчальні макети архітектурних споруд. Саме в цей період у родині в с. Теплиця народилося троє дітей, дві доньки згодом також обрали вчительську професію.

Згодом родина переїхала до Комінтернівського (нині Доброслав), а у 1979 р. К. В. Кашперук очолив школу в с-щі Южне (зараз м. Південне).

Новий етап громадської активності розпочався у 1991 р. зі створення культурно-освітнього товариства «Червона калина», зареєстрованого як осередок Товариства української мови імені Тараса Шевченка «Просвіта». Установчі збори відбулися того ж року, а 7 червня первинний осередок було офіційно зареєстровано в Центральному правлінні товариства в Києві. Реєстраційне свідоцтво видано за підписами голови товариства П. Мовчана та відповідального секретаря М. Овдієнка. Станом на 4 травня 1994 р. товариство налічувало 56 членів.

Діяльність «Червоної калини» була спрямована на утвердження української мови, культури та національної ідентичності. Серед ключових завдань були відкриття школи з українською мовою навчання, участь у роботі освітніх комісій, реалізація мовного законодавства, боротьба за перейменування радянських топонімів, створення української релігійної громади та організація культурно-мистецьких заходів. Значна частина запланованого була реалізована,

зокрема відкриття школи імені В'ячеслава Чорновола та спорудження храму Святої Покрови, де К. В. Кашперук виступив одним із засновників релігійної громади.

У 1990-х рр. він працював учителем історії в школі імені В'ячеслава Чорновола, де вперше отримав можливість системно викладати історію українською мовою. Паралельно займався журналістською та музейною діяльністю. Разом із Тарасом Прокопечком, Олександром Чайківським і Михайлом Юркевичем був співзасновником газети «Дзвін». Ініціював створення першого в місті шкільного музею, вів літопис навчального закладу та став першим писарем міського козацького товариства. Просвітницька діяльність організації включала зустрічі з митцями, письменниками й музикантами, фестивалі, конкурси, інтелектуальні турніри, мистецькі пленери, освітні поїздки історичними місцями України, а також участь у суспільно-політичному житті держави.

Костянтин Васильович Кашперук помер у 2012 р. Його життєвий шлях поєднував особисті випробування, професійну відданість педагогічній діяльності та послідовну просвітницьку працю. Справи й ініціативи, започатковані ним, продовжують реалізовуватися й нині, залишаючись важливою складовою формування української ідентичності на Півдні України.

*Довганюк Ірина,
завідувач сектору рідкісних і цінних видань
Одеської обласної універсальної наукової бібліотеки
імені М. С. Грушевського (м. Одеса)*

*Сорокіна Ксенія,
провідний бібліотекар відділу соціокультурної діяльності
Одеської обласної універсальної наукової бібліотеки
імені М. С. Грушевського, історик
(м. Одеса)*

**ТОВАРИСТВО «ПРОСВІТА» В ОДЕСІ ТА ЙОГО ЗВ'ЯЗОК З ОДЕСЬКОЮ
ПОЛЬСЬКОЮ ДІАСПОРОЮ
(за результатами роботи сектору рідкісних видань
Одеської обласної універсальної наукової бібліотеки імені
М. С. Грушевського)**

Сектор рідкісних видань Одеської обласної універсальної наукової бібліотеки імені М. С. Грушевського (далі ООУНБ) здійснює наукове дослідження фонду рідкісних і цінних книг, зокрема видань польською мовою кінця XVIII – початку XX ст.

Формування відповідної частини фонду пов'язане з процесами націоналізації бібліотек громадських організацій і приватних колекцій після 1920 р., коли до бібліотеки, яка нині носить ім'я М. С. Грушевського, було передано книжкові зібрання «Польського дому», клубу «Ognisko» («Багаття»), Центрального робітничого польського клубу, Польської скаутської бібліотеки, Одеського відділу Польського товариства допомоги офіцерам війни, а також приватні бібліотеки В. Тарчинської, О. Корвін-Павловської та ін. власників [1].

2018 р. близько 5000 іншомовних видань, надрукованих до 1920 р., було вилучено із загального фонду ООУНБ в окремий фонд, підпорядкований новоствореному сектору рідкісних і цінних книг.

Після упорядкування, часткової реставрації та систематизації за мовами й галузями знань розпочалася робота з їхнього наукового опису, результатом якого стало укладання «Каталогу книг польською мовою кінця XVIII – початку XX століття у фондах ООУНБ імені М. С. Грушевського» [2].

Каталог містить бібліографічний опис 172 видань, зокрема тих, що були переплетені у складі конволютів. Видання стало першим досвідом системного наукового опису окремого масиву іншомовних книг у фондах бібліотеки з урахуванням власницьких знаків та особливостей побутування примірників. Водночас робота над каталогом стала поштовхом до подальших розшуків та дослідження історії польських громадських організацій Одеси та взаємин з українськими культурно-просвітницькими товариствами, зокрема «Просвітою».

Польська та українська громади в Одесі від початку існування міста перебували у тісній культурній і суспільній взаємодії. Наприкінці XIX – на початку XX ст., в умовах активізації національного руху у місті сформувалися польські й українські культурно-просвітницькі організації. Так, польська інтелігенція створила низку товариств – «Ognisko» («Багаття»), «Lira» («Ліра»), «Dom Polski w Odesie» («Польський дім») та ін., які проводили культурно-освітню роботу, організовували бібліотеки, читальні, театральні вистави, концерти й видавничу діяльність.

Особливе місце у польсько-українських культурних взаєминах посідало українське товариство «Просвіта». Від початку існування організація підтримувала контакти з польськими товариствами, а до її діяльності долучалися представники польської громади, які симпатизували українському національному рухові. У польських виданнях, зокрема у «Календарях» Яна Міодушевського, подано відомості про діяльність «Просвіти», її культурні заходи та співпрацю з польськими організаціями.

Так, в «Календарі» за 1907 р. міститься розлога замітка про створення «Просвіти», обрання керівного складу товариства. Зазначено, що осередком діяльності просвітян стало приміщення на вул. Ніжинській, 44, де регулярно проводилися лекції, вечорниці, колективні читання та культурні зустрічі. Відзначено, що діяльність «Просвіти» сприяла консолідації української громади Одеси та розвитку міжнаціональних культурних контактів, зокрема з польськими товариствами «Ліра» і Польським домом.

Зауважено, що важливим напрямом роботи товариства стало формування українського інформаційного простору. Було придбано

бібліотеку проф. Смоленського та започатковано видання українських часописів «Народне діло», «Народна справа» і «Вісті», які, попри цензурні утиски та фінансові труднощі, відіграли помітну роль у поширенні української мови й національної ідеї. Значний суспільний резонанс мали шевченківські урочистості 1906–1907 рр., у яких брали участь представники української, польської та литовської громад. Це засвідчило зростання авторитету «Просвіти» та її значення як центру українського культурного життя в Одесі на початку ХХ ст [4, s. 53].

В свою чергу у «Календарі» за 1912 р., коротко описано досягнення «Просвіти», а також згадано про «Одеський український клуб» та «Українську хату», що постали по ліквідації «Просвіти» та продовжили активну громадську та культурницьку діяльність [3, с. 87].

Таким чином, матеріали, виявлені у фондах ООУНБ імені М. С. Грушевського, дали змогу не лише реконструювати історію польських книжкових колекцій Одеси, а й простежити розвиток польсько-українських культурних взаємин у місті на початку ХХ ст. Дослідження засвідчує, що співпраця між «Просвітою» та польськими товариствами мала системний і взаємовигідний характер, охоплюючи культурну, освітню, театральну та видавничу діяльність. Спільні заходи, взаємна участь у національних урочистостях і підтримка культурних ініціатив сприяли формуванню багатонаціонального культурного середовища Одеси та розвитку міжнаціонального діалогу.

Список використаних джерел

1. Довганюк І. Створення каталогу рідкісної польської книги з анотаціями та описом власницьких знаків в Одеській ОУНБ імені М. С. Грушевського. *Пам'ятки писемності та культури: вивчення, збереження, популяризація* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю, Одеса, 13–14 груд. 2023 р. / Одес. нац. наук. б-ка ; упоряд. Г. М. Шпак ; відп. ред. Л. В. Арюпіна ; пер. з англ. Н. М. Диба ; ред.: Н. Г. Майданюк, І. С. Шелестович. Одеса : Бондаренко М. О., 2024. С. 62–65.

2. Каталог книг польською мовою кінця XVIII – початку ХХ століття у фондах ООУНБ імені М. С. Грушевського : каталог /

Департамент культури, національностей, релігій та охорони об'єктів культур. спадщини Одес. облдержадмін., Одес. обл. універс. наук. б-ка ім. М. С. Грушевського, Від. зберігання основ. фонду, Сектор рідкіс. та цін. кн. ; упоряд. І. В. Довганюк ; [пер. з пол. І. В. Довганюк ; комп'ют. набір, фот. І. В. Довганюк ; допоміж. покажч. О. М. Ласкевич ; ред. О. М. Ласкевич ; верстка, худож. оформ., обкл. О. М. Ласкевич ; відп. за вип. О. А. Булгакова]. Одеса, 2024. 200 с.

3. Ciesielski T. Polacy i ukraińcy w Odessie na przełomie XIX i XX w.: liczebność, struktura i kontakty obu diaspor. *Історичний архів. Наукові студії*. 2010. №5. С. 83–89.

4. "Proswita". *Kalendarzyk Odeski na Rok 1907* / wydany staraniem Jana Mioduszewskiego. Odesa : Drukarnia Halperyna i Szwejcera, 1907. S. 52–54.

*Дольник Галина,
голова одеської «Просвіти» (2005 – 2006 рр.)
(м. Одеса)*

ОДЕСЬКА «ПРОСВІТА» 20 РОКІВ ТОМУ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ПОГЛЯД.

Одеська «Просвіта» у 2005 р. перебувала у складному організаційному та матеріальному стані, що позначалося як на умовах її функціонування, так і на характері діяльності. У 2001–2005 рр. єдиною помітною ініціативою стало встановлення меморіальної дошки Михайлові Комарову, здійснене з ініціативи тодішнього голови товариства Олександра Птащенка, професора Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Водночас організація працювала у підвальному приміщенні, що ускладнювало її репрезентацію та впливало на суспільне сприйняття.

Із політичними змінами та обранням Віктора Ющенка президентом України посилилася увага до українських просвітницьких ініціатив. У цей період було відзначено 100-річчя Одеської «Просвіти» за підтримки Одеської обласної державної адміністрації. У межах ювілею в Південноукраїнському державному педагогічному університеті імені К. Д. Ушинського відбулася науково-практична конференція, за підсумками якої видано збірник матеріалів.

Після отримання нового приміщення на вул. Італійській (тоді Пушкінська) діяльність організації набула розширеного культурно-освітнього формату. Тут було створено музей Т. Шевченка на основі приватної колекції україністики краєзнавця Тараса Максим'юка, організовано виставкову залу для робіт сучасних одеських художників, сформовано бібліотеку за участі української діаспори, а також відкрито курси української мови й книгарню.

У цей час поновлюється співпраця з національно-культурними товариствами, політичними партіями та релігійними громадами. Простір «Просвіти» використовується як майданчик для зустрічей із діячами культури з різних регіонів України та іноземними гостями.

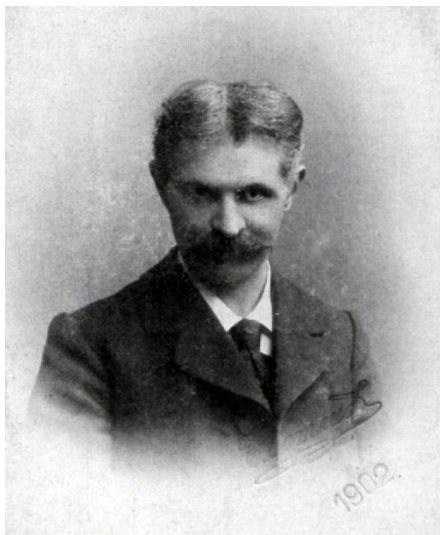
Окремим напрямом роботи стала взаємодія з молоддю, зокрема створення осередку «Молода Просвіта». Одеський державний аграрний

університет отримав статус колективного члена організації. Основними формами діяльності стали майстер-класи, творчі вечори та лекції з історії й культури України.

У ретроспективному вимірі цей період позначився відновленням культурно-освітньої активності та розширенням її форм. Водночас відбувалася поступова трансформація просвітницької роботи у ширший спектр культурних і освітніх ініціатив, що актуалізувало питання збереження традиції та її оновлення відповідно до сучасних умов.

Жданов Дмитро,
*керівник краєзнавчої групи ODESA INCOGNITA,
відмінник освіти України,
вчитель географії Одеського ліцею № 82 (м. Одеса)*

БІОГРАФІЯ АМВРОСІЯ ЖДАХИ: НОВІ ФАКТИ

Серед видатних діячів Одеської Просвіти вже понад сто років яскравою зіркою сяє ім'я Амвросія Андрійовича Ждахи – видатного художника-графіка, чия творчість стала справжнім скарбом. Життєвий шлях митця розпочався в Ізмаїлі та був сповнений не лише творчих злетів, а й історичних викликів, які формували його долю. Автор статті влітку 2025 р. працював у складі команди дослідників над проектом «Українські обрії Амвросія Ждахи» на замовлення

Українського культурного фонду. Біографія Амвросія Ждахи друкувалась багато разів, тому в статті будуть наведені лише нові данні про життя та творчість великого українця.

Дата народження Амвросія Ждахи була темою суперечок, які точилися багато років. Одні дослідники вказували дату 6 грудня (за старим стилем), інші – 8 грудня. Завдяки допомозі працівників КУ «Ізмаїльський архів» ми дізналися справжню дату його народження – 7 грудня за старим стилем (охрещений 18 грудня) [14, арк. 246 зв].

Сім'я Ждахи, що плекала глибокі національні цінності, мала цікаве походження. Батько, Андрій, був нащадком задунайських запорожців і носив колоритне псевдонімне прізвище Ждаха. У одному зі своїх листів Юрій Липа згадував, що батько Амвросія Ждахи був представником

старшини Дунайської Січі й обрав псевдонім, аби уникнути переслідувань російської влади [4, с. 795–799].

Мати ж, Уляна Смаглій (це прізвище вказують всі джерела, які згадують мати Амвросія Ждахи), походила з *«мальовничого села Лелеківки»* на Київщині [13]. Саме це пояснює, чому в багатьох енциклопедіях ми зустрічаємо його подвійне прізвище – Ждаха-Смаглій [10; 11]. Прізвище матері *«Смаглій»* використовував й сам Ждаха, підписуючи так свій проект пам'ятника Шевченкові. Але в метричній книзі Дмитрівської церкви м. Ізмаїл Ізмаїльського повіту вказано інше прізвище матері: *«Уляна Симеонова»* (мовою оригіналу). Чому прізвища не співпадають – це тема подальшого дослідження.

На момент народження Амвросія тривала Кримська війна, яка завершилася 30 березня 1856 р. підписанням мирної угоди в Парижі. За цим договором, частина Бессарабії (зокрема й Ізмаїл) була передана Молдавському князівству, яке контролювала Османська імперія.

Більшість дослідників сходяться на думці, що саме ця подія змусила сім'ю Ждахи залишити Ізмаїл та переїхати до Очакова в 1856 р. Цікавий епізод із біографії, записаної Всеволодом Кармазіним-Каковським (який спілкувався з вдовою художника у 1927 р.), розповідає, що коли Амвросію Ждасі було всього півтора року, вся родина вирушила до Одеси. Вони скористалися допомогою чумаків, які прямували до Одеси по сіль, адже *«в Ізмаїлі бідували»* [15].

Проте, як це часто трапляється з усними історичними свідченнями, тут криється важлива помилка. Документальні джерела свідчать, що сім'я Ждахи переїхала до Одеси саме з Очакова, де Амвросій був офіційно записаний як *«очаківський міщанин»* [5, арк. 9]. Цей факт, на жаль, призвів до поширеної, але хибної версії про народження Ждахи в Очакові, яка досі трапляється в деяких академічних виданнях.

Щодо життя Ждахи в Одесі, за версією дослідника його творчості Всеволода Кармазіна-Каковського, родина оселилася на вул. Михайлівській в історичному районі Молдаванка [15]. Однак цьому твердженню наразі бракує документальних підтверджень. Натомість, точно відомо, що Амвросій Ждаха дійсно провів частину свого життя саме на колоритній Молдаванці, хоча й за іншими, уже документально підтвердженими адресами.

За даними перепису населення Одеси за 1897 р, родина Амвросія Ждахи мешкала на вул. Петропавлівській, 8. На жаль, будинок не зберігся. Разом із художником у будинку проживали: його син Амвросій, дочка Неоніла, дружина Неоніла Костянтинівна, теща Ольга Володимирівна Михайловська, пожилці (Ждахи здавали частину кімнат) та кухарка Євдокія [5, арк. 9].

Аналізуючи цей запис, можна відкинути припущення, що родина Амвросія Ждахи жила в злиднях. Хоча грошей було небагато (звідси й поява пожилців), їх вистачало на утримання кухарки. Тому можна спростувати заяви радянських дослідників про важку долю митця до 1917 р. Амвросій Ждаха справді (як і мільйони інших) опинився в злиднях, але це сталося вже під час радянської окупації.

Довідник «Вся Одеса» за 1912 р. вказує, що в цей період художник мешкав за адресою пров. Шкільний, 10 (зараз це пров. Ушинського) [3, с. 115]. Григорій Зленко у збірці «Нетлінне» пише, що Ждаха жив в Одесі на вул. Старопортофранківській [12]. Ця адреса і є Ушинського, 10, оскільки будинок виходить одразу на три вулиці: пров. Ушинського, Торгову та Старопортофранківську.

До 1918 р. адреса Амвросія Ждахи знову змінилася. Кандидат історичних наук Олег Луговий надіслав мені фотокопію сторінки з перепису населення Одеси 1918 р. Згідно з цим документом, Ждаха на той момент жив у трикімнатній квартирі (№ 3а) за адресою Канатна, 79 [8, арк. 211–213].

Свої останні дні Амвросій Ждаха провів в Одесі за адресою Кузнечна, 6. Львівська газета «Діло» за 17 січня 1926 р. писала про це так (правопис збережено згідно з оригіналом): *«Як довідуємося з Одеси, відомий український маляр, широко знаний з карток виданих київським видавництвом «Час»... Амвросій Ждаха поважно хворий і дуже бідує. Працювати вже не може, сильно задовжався й майже конає з голоду. Звертаємо увагу кого слід у Харкові й Києві на бідування заслуженого мистця й надіємося, що голос наш не пролунає даремно»* [16, с. 3].

Величезний пробіл в біографії Ждахи – його родина. Всеволод Кармазін-Каковський стверджує, що коли Ждасі виповнилося 22 роки, він узяв перший шлюб – із Прасковію Гурською [15]. Батько нареченої

мав власну невелику друкарню, а донька допомагала йому в роботі. У подружжя народилося двоє дітей: син Амвросій та донька Олена.

Завдяки метричним книгам Державного архіву Одеської області (ДАОО) вдалося встановити нові факти про його друге та третє одруження. Після смерті першої дружини Амвросій Ждаха 13 червня 1888 р. в Троїцькій церкві на Кривій Балці одружився з удовою священника Неонілою Костянтинівною Постриганевою [6, арк. 121]. Від цього шлюбу у 1890 р. в них народилася дочка Неоніла [17].

На початку 1902 р. Амвросій Ждаха знову овдовів. Утретє художник одружився 22 липня 1902 р. з уродженкою с. Великий Буялик Ольгою Андріївною Господиною. Вінчання відбувалося в Миколаївській портовоїй церкві Одеси [7, арк. 80].

Ми майже нічого не знаємо про батьків Амвросія Ждахи. Відомо лише, що батько художника жив під вигаданим прізвищем, саме тому й виникла подвійна форма Ждаха-Смаглій (за прізвищем матері). Але яке ж тоді було справжнє прізвище художника?

Один із малюнків з фонду Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В. Г. Заболотного дає можливість зробити припущення щодо справжнього імені батька. На малюнку зображено надгробок у козацькому стилі, на якому є напис: *«Конон Павлович Ждаха помер у віці 77 років 8 липня 1893 року»*. Пошук у метричних книгах ДАОО частково підтвердив цей запис: справді, того дня помер Конон Павлович, але не Ждаха, а Медведєв [9, арк. 188].

Найімовірніше, за церковними канонами не можна було відспівувати чоловіка під псевдонімом, тому його відспівували за справжнім ім'ям. Я вже згадував лист Юрія Липи, де він обіцяв наступного разу розкрити справжнє прізвище Ждахи. Проте лікар Липа загинув в 1944 р. за вільну Україну та не встиг відкрити світові цю таємницю.

Дата смерті та вік збігаються із записом на малюнку Ждахи. У тому ж альбомі начерків художника є ще один малюнок із зображенням надгробка та підписом *«материнський пам'ятник»*. Усе це дає підстави стверджувати, що справжнім ім'ям батька Амвросія Ждахи було Конон Павлович Медведєв. Однак це питання потребує подальших досліджень.

Відомо, що Амвросій Ждаха більше 30 років працював в земському банку на вул. Садовій. Але менш відомий факт, що працюючи в банку, художник Амвросій Ждаха розробляв ескізи кредитних облігацій для міської думи. Газета «Одесские Новости» у квітні 1903 р. повідомила про випуск нових облігацій міста Одеси, створених за ескізами Ждахи [21].

Також є неузгоджені питання щодо листівок Амвросія Ждахи. В біографічних матеріалах поширена помилка щодо випуску першої серії листівок Ждахи в 1911 р. Насправді першу серію таких листівок видавництво «Час» випустило до Різдва 1910 р. [20] (тобто, що в грудні 1910 р.). Помилка стосується праць радянських дослідників, які читаючи слово «Різдво» асоціювали його з 7 січня.

Відомо, що листівки Ждахи друкувалися в Лейпцігу та Празі. Але досі не було відомостей щодо типографій, які їх друкували. Згідно з некрологом, надрукованим газетою «Prager Presse» 10 березня 1928 р., листівки Ждахи вийшли в Празі, у друкарні «Grafická Unie» протягом 1908–1909 рр. [25]. Автор некролога помиляється з датами, адже перша серія листівок була видана у 1910 р. Також виникає плутанина, де саме видавалися листівки Ждахи – в Лейпцигу чи в Празі. Найімовірніше, замовлення дублювалися, і листівки виходили як у Лейпцигу, так і в Празі.

Популярність листівок Ждахи в Європі підкреслюють спогади Василя Короліва (одного із засновників Української Центральної Ради). Перебуваючи в Празі, Василь Королів познайомився з німцем, який показав йому свою колекцію листівок Амвросія Ждахи. Ці листівки розійшлися не тільки територією України, їх купували по всій Європі. Вони навіть потрапили на Міжнародну виставку поштових карток у Швейцарії в 1912 р. [11; 18, с. 59–66].

За поширеною версією, видавництво «Час» у 1918 р. замовило в Лейпцигу передрук першої серії, а в Празі – передрук другої серії листівок з ілюстраціями Амвросія Ждахи. Це підтверджується видавничою хронікою з часопису «Книгар» за березень 1918 р. [1, ст. 415]. Згідно з оголошенням у часописі «Книгар» за лютий 1919 р., на той час було випущено вже три серії листівок Ждахи [2, с. 1154].

Від листівок 1910–1912 рр. вони відрізнялися відсутністю гасла «*Жертеуйте на пам'ятник Т. Шевченкові у Києві!*». Також текст на звороті був надрукований чорною фарбою замість синьої. Однак до моєї колекції потрапила цікава поштівка із серії 1918–1919 рр., на зворотному боці якої є короткий текст і дата «*7/9 1917*». Це свідчить, що листівка була випущена до 1918 р.

Цікаво, що видавництво «Час» у січні 1918 р. рекламувало свій календар на новий рік з малюнками Амвросія Ждахи [19, ст. 266–267]. Календар, очевидно, був надрукований ще у 1917 р. Можливо, і листівки першої серії випустили не в 1918 р., а роком раніше. Це могло б пояснити дату «*7/9 1917*» на листівці. Ще один цікавий факт: у 1918 р. видавництво «Час» видало календар на 1919 р. з ілюстраціями Ждахи. В оголошенні про цей календар найцікавішою є його ціна – 2 гривні 40 шагів [24].

Друга унікальна листівка з моєї колекції цього періоду має ілюстрацію Ждахи до пісні «Засвітали козаченьки в поход з полуночі». На зворотному боці є напис «*Український Червоний Хрест. Поможить Голодним!*» (правопис збережено згідно з оригіналом). Дослідивши понад сотню джерел, де згадувався Амвросій Ждаха, я не знайшов інформації про його співпрацю з Українським Червоним Хрестом.

Третя унікальна листівка, яка потрапила до моєї колекції, була видана «*о. К. Лозинським*» (імовірно, священником). На самій ілюстрації, окрім підпису «*А. Ждаха*», стоїть дата – «*1914 рік*». Про серію листівок, виданих Лозинським, я також не знайшов жодної згадки. З огляду на особливості листівки, можна припустити, що її випустили значно пізніше 1919 р.

У 1931 р. листівки Ждахи видавали в Польщі, у м. Лодзь. Видавцем був А. J. Ostrowski. Реклама цього видання є у львівській газеті «Діло» за 5 квітня 1931 р. Серед різних українських листівок пропонували 10 із малюнками Амвросія Ждахи [22].

Газета «Український вісник» за 15 лютого 1941 р. рекламує українську книгарню Теодора Савули в Берліні. У книгарні був великий вибір українських листівок, зокрема і листівки Амвросія Ждахи із серії «Січові Стрільці» [23, с. 12].

Життя та творчість Амвросія Ждахи досі потребує ретельного вивчення. Сподіваюсь, що дослідження 2025 року (ювілейного 170 року з дня народження нашого видатного земляка) допоможуть наступним дослідникам.

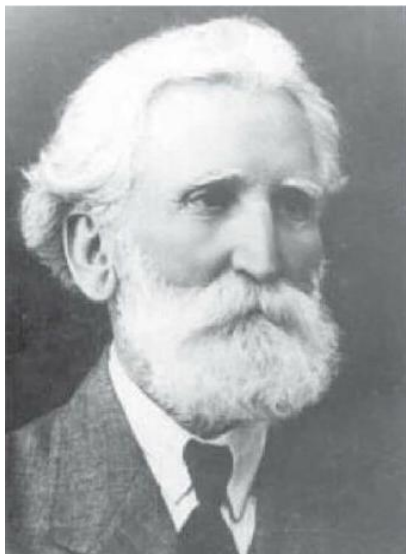
Список використаних джерел

1. Видавнича хроніка. *Книгарь*. 1918. Ч 7. Ст. 415–417.
2. Видавнича хроніка. *Книгарь*. 1919. Ч 18. Ст. 1154–1156.
3. Вся Одесса: адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1912 год. Год изд. 2-й. Одесса : изд-во «Одесския новости», 1912. [10], 72, 76, 184, [4], IV, 210, 4, 364, [4], 248, 20, [2] с.
4. Горняткевич Д. Українські митці в автобіографіях (продовження): Амвросій Ждаха. *Визвольний шлях*. 1957. Кн. 7. С. 789–799.
5. Державний архів Одеської області (ДАОО). Ф. 2. Оп. 8. Спр. 1689.
6. ДАОО. Ф. 37. Оп. 13. Спр. 130.
7. ДАОО. Ф. 37. Оп. 13. Спр. 525.
8. ДАОО. Ф. 16. Оп. 124. Спр. 17449.
9. ДАОО. Ф. 37. Оп. 13. Спр. 240.
10. Дмитрієнко М. Ф. Ждаха Амвросій Андрійович. *Енциклопедія історії України* / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2005. Т. 3 : Е–Й. С. 143–144.
11. Крикун Г. Ф. Ждаха Амвросій Андрійович. *Енциклопедія Сучасної України* / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2009. Т. 9. С. 521–522.
12. Зленко Г. Нетлінне. Одеса : Маяк, 1968. 187 с.
13. Забочень М. С. Амвросій Андрійович Ждаха: До 140-ліття з дня народження. *Одесский вестник*. 1996. 18 янв. С. 7.
14. Ізмаїльський архів. Ф. 630. Оп. 1. Спр. 80.
15. Кармазин-Каковський В. Амвросій Ждаха – мистець історичного малярства. *Нотатки з мистецтва : ukrainian Art Digest*. Філадельфія : ОМУА, 1978. № 18. С. 27–32.
16. Новинки. *Діло*. 1926. Ч. 11 (17 січ.). С. 3–4.

17. Крантов А. Амвросій Андрійович Ждаха. *Крантов А. Друге Християнське кладовище* : [блог]. 2023. 30 окт. URL: https://2christiancemetery.blogspot.com/2023/10/blog-post_30.html?m=1
18. Горняткевич Д. Українські митці в автобіографіях. Лондон : Друкарня української видавничої спілки, 1958. 78, [2] с.
19. Календарі на р. 1918. *Книгарь*. 1918. Ч. 5. Ст. 266–268.
20. Література, наука, умілість і техніка. *Рада*. 1910. № 293. С. 6.
21. Одесская жизнь. *Одесские новости*. 1903. № 5944 (15 апр.). С. 3
22. Артистичні українські листівки : [реклама]. *Діло*. 1931. Ч. 76 (5 квіт.). С. 6
23. Оголошення. *Український вісник*. 1941. Ч. 4. С. 11–12.
24. Вийшли з друку і продаються Календарі на 1919 рік : [реклама]. *Нова Рада*. 1919. № 16. С. 4.
25. Kunst. *Prager Presse*. 1928. № 70. S. 6.

Забіянов Євген,
*доктор філософії, завідувач відділу популяризаторської
та науково-дослідницької діяльності «Музей української книги»
Одеської обласної універсальної наукової бібліотеки
імені М. С. Грушевського (м. Одеса).*

ПРОСВІТЯНИН ОПАНАС ПОГИБКА ТА ОДЕСЬКЕ ПОВІТОВЕ ЗЕМСТВО

Товариство «Просвіта» об'єднувало представників різних професійних сфер. Серед них були письменники, науковці, педагоги, громадські діячі й представники інших професій, які прагнули до національного й культурного відродження. Кожен із них, використовуючи власний досвід і знання, робив вагомий внесок у розвиток товариства, формування його інтелектуального потенціалу та поширення просвітницьких ідей серед українського суспільства. До кола таких діячів належав і Опанас Погибко.

Опанас Погибко (1857–1939) – видатний український вчений-агроном, який здобув широку популярність завдяки своїй активній роботі в галузі сільського господарства, зокрема в виноградарстві, і став важливою постаттю в аграрному розвитку південних регіонів України та Молдові [4; 5]. Так само він був членом Одеської Громади, підтримував стосунки з членами Братства тарасівців, редагував журнал «По морю и суше», займався розробкою методів боротьби з хворобами виноградників, а також активно пропагував новітні агрономічні технології серед сільського населення [7].

Однак, попри його значний внесок у розвиток сільського господарства, мало хто звертав увагу на його взаємини з Одеським

повітовим земством. Саме цій темі буде присвячено нашу подальшу розвідку, яка розкриє важливі аспекти його співпраці з місцевими органами влади та роль в аграрних реформах того часу.

Як експерт Одеської філоксерної комісії, наприкінці XIX ст. Опанас Погибко здійснював систематичну роботу з охорони виноградників Одеського повіту. На початку 1897 р. він подав до Одеської повітової управи детальний звіт про стан виноградників у 1896 р., в якому наголошував на різкому і небезпечному поширенні грибних хвороб – мільдю та оїдіум. Погибко зазначав, що восени 1896 р. ситуація була критичною: *«в сентябре и октябре минувшего года не было винограда, где бы не было поврежденный от этих болезней»* [6, с. 40].

Особливо важким був стан у плавневих виноградниках по р. Дністер, де через підвищену вологість *«в Днестровских плавневых виноградах мильдю уничтожила почти весь урожай»*. О. Погибко порівнював ситуацію з 1893 р., коли мільдю зустрічалася лише локально, а тепер вона охопила всі дністровські й степові виноградники. Він попереджав управу, що через поєднання літньої спеки і дощів мільдю може завдавати величезної шкоди, якщо не застосовувати *«предупредительное лечение»*, і що в плавневих садах без боротьби вона перетвориться на *«постоянный и страшный бич винограда»* [6, с. 40].

Спираючись на його попередження, Одеська повітова управа розгорнула організовану боротьбу з хворобами винограду та доручила О. Погибці проводити показові оприскування у найбільш уражених селах. Під керівництвом Погибки ці роботи проводилися у колоніях Баден, Страсбург, Зельц, Кандель та селах Градениці, Троїцьке, Біліявка, Яськи. На кожному показовому заході він демонстрував мешканцям виготовлення бордоської рідини, роботу з пульверизатором, ознаки ураження мільдю та ефект лікування. При цьому з'ясувалося, що велика частина населення ще не сприймала наукових пояснень і, як пише О. Погибко, *«утверждая, например, что лист на винограду погорел от “соленого дождя” или тумана»* [6, с. 40]. Через це він наголошував, що показові оприскування потрібно продовжувати ще щонайменше 2–3 роки, у кожному селі по Дністру, лиманах і в степових виноградних урочищах.

О. Погибко обґрунтував повітовій управі, яка організація потрібна для ефективного лікування: земство та населення мають забезпечити матеріали й витрати, а філоксерна комісія – давати інструкції та фахових керівників. Управа негайно підтримала його роботу, вислала мідний купорос до сіл Троїцьке, Градениці, Яськи та Зельц, закупила 23 пульверизатори «Фігаро», організувала склад пульверизаторів та матеріалів у Зельці, а також надіслала 12 пульверизаторів у Біляївську волость [6, с. 42].

У засобах масової просвіти О. Погибко також відіграв активну роль. Він запропонував управі безкоштовно надати 10 своїх брошур «Мильдю (виноградная переноспора) и борьба с нею» (Одесса, 1897 г. ц. 20 коп.), щоб їх поширили серед селян та сільських влад. Управа негайно розіслала їх у найбільш постраждалі села: Страсбург, Баден, Зельц, Кандель, Градениці, Троїцьке, Яськи, Біляївку, Михайлівку та Калаглею [6, с. 42].

Паралельно з цим питання поширення праці було розглянуте й на рівні навчально-церковних установ. Журнальним визначенням Училищної ради від 9–22 червня 1897 р. за № 459, затвердженим оберпрокурором Святійшого Синоду, видання, укладене О. Погибкою, дозволили включати до бібліотек церковно-парафіяльних шкіл у місцевостях, що входили до складу виноградарсько-виноробних районів. До цього переліку були зараховані Таврійська, Бессарабська, Херсонська, Подільська та Астраханська губернії, Донська область і Кавказький край [2, ст. 757–758].

Так само Опанас Погибко активно брав участь у різноманітних нарадах і засіданнях, що проводилися при Одеській земській управі. Одним з таких важливих заходів була спеціальна нарада з питань боротьби зі шкідниками, яка відбулася в квітні 1898 р. в Одесі. За підсумками обговорення було ухвалено рішення провести випробування дії різних інсектицидів у кількох населених пунктах повіту під безпосереднім наглядом провідних фахівців. О. Погибці було доручено здійснювати спостереження за станом садів у селі Троїцькому [3, с. VIII].

Продовжуючи свою активну участь у сільськогосподарських заходах, на нараді сільськогосподарської комісії при Одеській повітовій

управі 2 лютого 1899 р. О. Погибко висловив ряд важливих пропозицій. Наприклад, він зауважив, що підсівання коноплі до кукурудзи не має істотного впливу на боротьбу зі шкідниками, хоча така практика застосовувалася в Бессарабії. Погибко також підкреслив необхідність чергування метеликових рослин та поділу полів на клини для покращення ефективності [6, с. 3].

Щодо боротьби з диким вівсом, він запропонував змінювати насіння, зокрема шляхом обміну між поміщиками та десятинщиками. Крім того, він погодився з доцільністю використання навозу на показових полях для демонстрації його ефективності [6, с. 4].

О. Погибко підтримав ідею засадження безплідних земель деревами (зокрема шовковичними насадженнями), особливо на схилах і в балках, де вони могли б слугувати захисними огорожами та джерелом матеріалу для кілків для виноградарників [6, с. 6].

Він наголошував на важливості розвитку виноградарства в регіоні, запропонував виділити ділянку для експериментів з обприскуванням виноградарників і рекомендував садити виноград на підвищених місцевостях, щоб уникнути заморозків. З його ініціативи було ухвалено рішення звернутися до Комітету виноградарства при Імператорському товаристві сільського господарства Південної Росії з метою отримання рекомендацій щодо найбільш придатних для місцевих умов сортів винограду [6, с. 7].

Отже, діяльність Опанаса Погибки засвідчує його вагому роль не лише як ученого-агронома й популяризатора наукових знань, а й як активного учасника практичної аграрної політики Одеського повіту наприкінці XIX ст. Його взаємодія з повітовими органами земського самоврядування охоплювала експертно-аналітичний і організаційно-просвітницький напрями. У підсумку це дає підстави трактувати О. Погибку як одну з ключових постатей у процесі модернізації сільськогосподарського виробництва Півдня України, яка поєднала наукову підготовку, практичний досвід і ефективну співпрацю з місцевою владою.

Список використаних джерел

1. Журнал совещания сельско-хозяйственной комиссии, состоящей при Одесской земской управе. *Отчет Одесской уездной земской управы за 1898 год*. Одесса : «Славянская» тип. Н. Хрисогелос, 1899. С. 1–15.
2. Книги, одобренные различными ведомствами. *Книжный вестник*. 1898. № 6/7. Ст. 745–760.
3. О деятельности Одесской Уездной Земской Управы в 1898 г. *Отчет Одесской уездной земской управы за 1898 год*. Одесса : «Славянская» тип. Н. Хрисогелос, 1899. С. I–X.
4. Пономарев В. П. А. И. Погибко (1857–1939) / Отв. ред. М. А. Пелях. Кишинев : Штиинца, 1978. 92, [2] с.
5. Садыкин А. В. Пионер метеорологических наблюдений в Тирасполе. *Академику Е. Федорову – 130 лет: Сборник научных статей = Academician Eugene Fiodorov – 130 years: Collection of Scientific Articles* / Междунар. зколог. асоц. хранителей реки «Есо-Tiras», Образоват. фонд им. Л. С. Берга ; ред. совет: Т. С. Константинова. [и др.]. Бендеры : Есо-TIRAS, 2010. С. 78–82.
6. Статистико-экономический обзор по одесскому уезду за 1897 год. *Отчет Одесской уездной земской управы за 1897 год*. Одесса : «Славянская» тип. Н. Хрисогелос, 1898. С. 1–64, I–XCVIII.
7. Ткаченко Р. Панас Погибко – приклад життєвого чину. *Слово Просвіти*. 2018. 12–18 квіт. С. 7.

Звеліндовська Олена,
*директор Подільського міського краєзнавчого музею
(м. Подільськ, Одеська обл.)*

ОДЕСЬКІ ПРОСВІТЯНИ ТА ЇХ СЛІД В ІСТОРІЇ БІРЗУЛИ (ПОДІЛЬСЬКА) В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.

На початку ХХ ст. Південь України, зокрема Одеса та навколишні повіти, став важливим регіоном формування українського національного руху. Революція 1905 р. створила передумови для виникнення українських громадських організацій, зокрема Одеської «Просвіти». Тимчасове послаблення цензурних обмежень і дозвіл на діяльність громадських об'єднань сприяли активізації української інтелігенції. У 1905 р. в Одесі було засновано товариство «Просвіта», до складу якого входили представники інтелігенції – лікарі, юристи, письменники, видавці. Діяльність товариства була спрямована на поширення української мови, видавничу справу, організацію культурно-освітніх заходів, зокрема вечорів, лекцій і театральних вистав. Одеса та навколишні міста стали важливим осередком формування українського громадського середовища, яке згодом відіграло помітну роль у подіях Української революції 1917–1921 рр.

Варто відзначити, що українська громада на ст. Бірзула, ймовірно, почала формуватися ще на початку ХХ ст., принаймні з 1906 р. Підставою для такого припущення є публікація в газеті «Рада», де було опубліковано звернення Товариства українських артистів на підтримку студентів Київського університету Святого Володимира (нині – Київський національний університет імені Тараса Шевченка), які виборювали право слухати українознавчі курси українською мовою та відкриття українознавчих кафедр: *«Товариство українських артистів під орудою Ф. Х. Вержбицької шле щирий привіт борцям за наше українське слово студентам-українцям Київського університету й бажає їм усього доброго. Ст. Бірзула. (13 підписів)»* [2, с. 3].

Про наявність українського осередку у 1917 р. свідчить брошура «Нащо нам автономія», видана Українською громадою ст. Бірзула. Розвідка присвячена питанням державного ладу та відображає

тогочасні політичні орієнтири місцевої української спільноти. В агітаційній брошурі наголошено на важливості обрання проукраїнського депутата на виборах до Установчих зборів у листопаді 1917 р., підкреслено необхідність підтримки національно свідомого представника, *«щоб ви були певні, що депутат вас не одурить, то вибирайте тільки українця, свого рідного, що говорить до вас українською мовою і стоїть за Україну»* [5, с. 15].

Показово, що, незважаючи на провінційний статус Бірзули, окремі члени Одеської «Просвіти» мали з нею безпосередні або опосередковані зв'язки. До їх числа належали Сергій Шелухін, Іван Луценко та Юхим Фесенко – діячі, життєві й громадські траєкторії яких були пов'язані зі служінням українській національній справі.

Сергій Шелухін посідає помітне місце в історії українського державотворення доби Української революції як член Центральної Ради, генеральний суддя УНР та міністр судових справ. Вагомим напрямом його діяльності була також дипломатична служба – він входив до складу української делегації на Паризькій мирній конференції.

Водночас його громадсько-просвітницька активність почалася раніше й була пов'язана з Одесою та південним регіоном України. У 1905 р. С. Шелухін долучився до заснування Одеської «Просвіти», де регулярно проводив лекції з української історії та української літератури.

Ім'я Сергія Шелухіна напряму пов'язане з Бірзулою. У 1917 р. він приїжджав сюди з просвітницькими лекціями та виступав перед місцевою громадою. Київська щоденна політична, економічна та літературна газета «Нова Рада» повідомляла про стан національного життя регіону, зазначаючи: *«Великий, принаймні на 80 % український, [Ананівський] повіт на Херсонщині, спить глибоким національним сном. Нема наших [українських] організацій, нема людей, нема свідомості, ні української ні якої-небудь»*, проте підкреслювала, що *«Найбільш активно здається Бірзула, котра на 12 серпня аж д. Шелухина з Одеси до себе на лекцію запросила»* [3].

На тлі загальної пасивності українського руху в регіоні факт запрошення С. Шелухіна з лекцією до ст. Бірзула вказує на існування

тут організованого українського середовища та зв'язків з одеським осередком національного руху.

Одним із найпомітніших діячів одеського українського руху був **Іван Луценко** – лікар, громадський діяч, співзасновник одеської «Просвіти». Його шлях є характерним прикладом переходу української інтелігенції від культурно-просвітницької праці до активної участі у державотворчих процесах.

Після падіння Гетьманату Павла Скоропадського наприкінці 1918 р. І. Луценко обійняв посаду губернського коменданта Херсонщини від Директорії УНР. 4 грудня 1918 р. на ст. Бірзула було видано наказ Директорії про мобілізацію з метою формування частин Армії УНР. Під документом поряд із підписами Винниченка, Петлюри, Швеця, Андрієвського стоїть і підпис Івана Луценка.

Дія наказу поширювалася на Херсонську губернію та Балтський повіт Подільської губернії. Населення зобов'язувалося з'явитися до повітових комісаріатів або військових комендантів. У супровідному розпорядженні І. Луценко наголошував: *«Оповіщаючи наведений наказ Директорії наказую од себе всім установам Херсонщини й Балтському повіту на Поділлю прийняти його до негайного виконання... Губернський комендант Херсонщини, д-р Ів. Луценко»* [4].

Від грудня 1918 р. Іван Луценко командував Одеським студентським загоном, який на початку березня увійшов до складу Окремого Січового Запорізького куреня Дієвої армії УНР. За його власними словами, він пішов до війська, щоби *«з одного боку бути прикладом для інших, як треба боронити державу, а з другого – щоб не розлучатися з своїми молодиками»* [6, с. 20].

7 квітня 1919 р. Іван Луценко загинув у бою.

Член Одеської «Просвіти» **Юхим Фесенко**, друкар і видавець, один із провідників українського книговидання, активно сприяв виданню матеріалів товариства. У контексті подій Української революції 1917–1921 рр. його ім'я з'являється в опосередкованому зв'язку зі ст. Бірзула.

Влітку 1918 р., відступаючи з Одеси, більшовики вивезли частину обладнання друкарні Фесенка до Бірзули, де в одному з вагонів облаштували *«похідну друкарню»* та друкували на викрадених верстатах українські казначейські знаки номіналом 50 крб. [7, с. 434].

Після зайняття Одеси військами генерала Денікіна друкарня була підірвана більшовиками. За повідомленням газети «Одесский листок», *«на ст. Бірзула под обломками взорванных большевиками вагонов обнаружены остатки литографских камней для печатания денег»* [1].

Для перевірки залишків каменів із Одеси виїхала спеціальна комісія у складі представника експедиції заготівлі державних паперів та державного контролю. Прибувши до Бірзули, комісія дійсно виявила підірвану друкарню. Як зазначалося, *«Когда большевики оказались окруженными со всех сторон войсками Добрармии, они взорвали вагон вместе с литографскими камнями»* [1].

Три постаті – Сергій Шелухін, Іван Луценко та Юхим Фесенко – були об'єднані Одеською «Просвітою» та спільною ідеєю служіння українській справі. Під час Української революції 1917–1921 рр. Шелухін діяв як дипломат і просвітник, Луценко – як воїн у лавах українського війська, а Фесенко – як меценат і друкар. Ст. Бірзула стала тим місцем, де їхні зусилля перетнулися: тут лунав голос «Просвіти», формувалося українське військо, а *«похідна друкарня»* Фесенка випускала гроші УНР.

Наведені факти показують, що залізничне поселення не залишалося осторонь ключових подій Української революції і було невід'ємною частиною загальноукраїнського процесу національного відродження та боротьби за незалежність. Відзначаючи сьогодні 120-річчя заснування Одеської «Просвіти», важливо пам'ятати, що її діяльність – не лише сторінка історії, а й важлива складова локальної пам'яті.

Список використаних джерел

1. Артемьев А. Ю. Эмиссия украинских «лопатоков» в советской Одессе. *Коллекционер*. 2003. № 38–39. С. 307–315.
2. Листи до редакції. *Рада*. 1906. № 85 (22 груд.) С. 3.
3. Миколаєвич Л. Лист з Ананьївського повіту. *Нова Рада*. 1917. № 114 (17 серп.). С. 4.
4. Наказ Директорії УНР про негайну мобілізацію в лави Армії УНР «для захисту здобутків революції і боротьби з гетьманом і гетьмансько-поміщицьким правительством» із приписом губернського

коменданта Херсонщини Івана Луценка від 4 грудня 1918 р. про оголошення місцевої мобілізації. *Архів Управління Служби безпеки України в Одеській області*. Ф. 4 (Р). Спр. 27008. Т. 1. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/26475>

5. Нащо нам автономія. Бірзула : друк. Бр. Комісаренка, 1917. 15 с. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0002064>

6. Р. С. Окремий Стрілецький запорожський курінь : (Докінчення). *Літопис Червоної Калини*. 1931. Ч. 12. С. 19–22.

7. Хмарській В. Євфим Фесенко: як друкарський верстат в Одесі прислужився українській справі. *Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917–1920 рр.* : [монографія] / [Вінцковський Т. С. та ін. ; відп. ред. В. М. Хмарський] ; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Каф. історії України, Укр. іст. тов-во, Одес. осередок. Одеса : ТЕС, 2011. С. 421–436.

Іваннікова Людмила,

*кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник
відділу української та зарубіжної фольклористики Інституту
мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського
НАН України (м. Київ)*

СПІВПРАЦЯ ОЛЕКСІЯ МАРКЕВИЧА З НАУКОВИМ ТОВАРИСТВОМ ІМ. ШЕВЧЕНКА

Олексій Іванович Маркевич (29.03.1847–17.06.1903) – фольклорист, літературознавець, історик, архівіст, професор Одеського університету, дійсний член Одеського товариства історії та старожитностей, член Історико-філологічного товариства при Одеському університеті, член Таврійської вченої архівної комісії та дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, автор понад 200 статей і заміток,

не рахуючи публікацій першоджерел [3, с. 7]. Протягом усього життя він вивчав історію, етнографію, фольклор Південної України та інших регіонів, вів активну громадську діяльність в Одесі та ін. містах, підтримував тісні зв'язки з членами одеської «Громади», брав участь у її просвітницьких заходах. Його наукові дослідження друкувались у «Записках ОТИС», у «Вістях ТВАК», у «Записках Наукового товариства ім. Шевченка», у журналах «По морю і суші», «Київська старовина» та ін. Переважно це статті та замітки, що стосуються історії та фольклору Півдня України, зокрема, міста Одеси. Учений підготував до друку дві фольклористичні розвідки: «Одеса в народній поезії» (1888) [7] та «Нарис казок, що побутують у середовищі одеського простого люду» (1900) [8]. Особистий фонд Олексія Маркевича, де зберігається значна частина фольклорних записів, знаходиться в Державному архіві Одеської області [1; 5, с. 143–149; 6; 12]. У своїй доповіді я зупинюсь на співпраці Олексія Маркевича з Науковим товариством ім. Шевченка,

дійсним членом якого він був з 1901 р., зокрема, на його публікаціях у «Записках НТШ», що їх редагував Михайло Грушевський.

Галичина, що належала до Австро-Угорської імперії, була строго ізольована від Великої України, що ускладнювало спілкування учених-україністів цих двох держав, а видання НТШ були заборонені в росії (відомо, як постраждав О. Маркевич за перевезення книжок, придбаних у Львівській книгарні [3, с. 4]). Та не зважаючи на це, був налагоджений обмін науковою літературою між науковими товариствами Заходу, Сходу і Півдня. Підтримувалися й особисті контакти та листування між українськими вченими, яскравим прикладом яких може бути багаторічна співпраця та листування Федора Вовка та Володимира Ястребова, Михайла Грушевського та Олексія Маркевича [3]. Про все це піклувалося Наукове товариство ім. Шевченка.

Значно сприяло співпраці вчених і видання з 1892 р. «Записок НТШ», де в розділі «Бібліографія» друкувались численні рецензії та відгуки на одеські, херсонські та катеринославські періодичні видання (зокрема, на «Записки ІОТІС», «Записки Новоросійського університету», «Літописи» Катеринославської і Таврійської вчених архівних комісій, на «Збірник Херсонського земства» тощо), на фольклорні збірки Івана Манжури, Якова Новицького, Дмитра Яворницького, Володимира Ястребова, на статті істориків, археологів, етнографів Василя Біднова, Василя Бабенка, Віктора Гошкевича, Олександра Ристенка, Олександра Алмазова, Василя Мочульського, Хрисанфа Ящуржинського та ін., огляди періодики. Авторами рецензій та анотацій були Михайло та Олександр Грушевські, Іван Франко, Василь Доманицький та інші.

Публікацій фольклору цього регіону чи етнографічних досліджень дуже мало – це поодинокі замітки О. І. Маркевича та В. М. Ястребова, які хоча й не дуже активно, та все ж співпрацювали із цим часописом. Трапляється й декілька некрологів та посмертних згадок, присвячених Аполону Скальковському, Володимиру Ястребову та Олексію Маркевичу – переважно вони ґрунтуються на особистих спогадах Михайла Грушевського. «Довголітнім і щирим співробітником» «Записок», за висловом Михайла Грушевського, був і Олексій Маркевич [3, с. 3].

Знайомство вчених відбулося в 1891 р., але коли в 1895 р. М. Грушевський став редактором «Записок НТШ» і головою товариства, він запросив до участі в них і одеського вченого. З того часу на прохання О. Маркевича співробітники НТШ надсилали йому свої видання [3, с. 7–8]. Про його публікації в «Записках НТШ» детально розповідає М. Грушевський у некролозі [3, с. 8–14]. Не зважаючи на складні життєві обставини, О. Маркевич стежив за виданням, надсилав свої зауваження та доповнення до окремих статей (наприклад, до біографії Тараса Шевченка [3, с. 13]), які іноді переростали в замітки, рецензії та історичні документи. Всього у виданні було надруковано тринадцять рецензій та повідомлень О. Маркевича, з них чотири стосуються фольклору Одеси та її околиць. Всі вони були невеличкі за обсягом, але, як зазначає М. Грушевський, *«були між його комунікатами й дуже цінні, старанно зроблені річи, що приносили правдиву честь журналу»* [3, с. 10]. Саме за цю багаторічну співпрацю, яку вчений здійснював з метою показати свою прихильність українській національній ідеї, О. Маркевич 1901 р. був обраний дійсним членом НТШ [3, с. 3]. Тож зупинимось на публікаціях Олексія Маркевича у «Записках НТШ», які стосуються фольклору міста Одеси.

Цінні спостереження вченого над функціонуванням і прагматикою фольклору, висловлені у замітці «Як складаються легенди» [10; 11]. Варто зауважити, що на той час ідея фіксації елементів живої фольклорної традиції, різного роду новотворів та дотичних до фольклору явищ (розмов, чуток), власне, процесу та механізмів фольклоротворення сформувалася в лоні НТШ, яке, крім Михайла Грушевського, очолювали провідні фольклористи того часу Іван Франко та Володимир Гнатюк. Не виключено, що саме спілкування з ними та обмін науковою літературою сформували в Олексія Маркевича відповідний погляд на ці явища.

Отже, із замітки «Як складаються легенди» дізнаємося, як народ пояснює аномальне природне явище: глибокий сніг, що двічі протягом зими 1900–1901 рр. випав у Одесі. Тексти, про які говорить учений, мають нормативний характер і відображають віру в те, що порушення певних норм поведінки чи заборон завжди призводить до шкідливих наслідків або покарання. Так пояснювали і повторення сильного

снігопаду («се тому, що у нас топлять сніг»). «Як вивезли перший сніг, і Одесу засипало ним удруге, прийшов до мене одного ранку дворник (сторож), дуже незадоволений з нової прятанини на подвір'ї, й висловив меж иньшим гадку, яку, очевидно, чув від когось з сусідів, ніби Одесу через те вдруге засипало снігом, що з ним поводяться не так, як би слід: замість того, щоб дати йому самому розтопитися, його штучно розтопили, – а се бодай що й гріх» [10, с. 5].

Про те, що так поводитися зі снігом гріх, О. Маркевич почув у той самий день ще від двох візників. Учений зазначає, що це зовсім нова легенда, яка виникла буквально на очах, і в кінці замітки визначає прагматику її створення: «Очевидно, легенда про поповнювання гріха тими, що топлять сніг, і про кару за се вже рознеслась між одеським простим народом. Можливо, що її навмисно склали і пустили в нарід селяни з сусідніх сіл, які перше збирали сніг і вивозили його за місто, за що поберали досить велику платню. Тепер же значно дешевше коштує топити сніг спеціальними печами, ніж вивозити його за місто» [10, с. 6].

У наступній замітці вчений продовжив спостереження над функціонуванням фольклорної традиції в м. Одесі. Йдеться про механізм виникнення легенди про отруєння лікарем пацієнта під час епідемії чуми. І хоча причиною смерті пацієнта було невігластво та скептичне ставлення містян до засобів безпеки, та все ж народ більше керувався традиційними світоглядними уявленнями, згідно з якими будь-яке аномальне явище – наслідок дії чаклунів та відьом. На думку О. Маркевича, саме безпечність селян і недовіра до офіційної медицини породжує легенди про те, як лікарі труять людей. Вчений наводить один з таких епізодів, реальний факт, що призвів до виникнення легенди: «В частині міста, що зветься Пересипию, залюдненій головно бідаками, хтось занедужав, і недуга показувалась підозрілою; лікар заявив, що нема небезпеки, але дав недужому лік у виді порошку. Збитий з пантелику недужий дав, на всякий випадок, порошок собаці, що опісля згинула. До того сталося таке, що недалеко від помешкання недужого хтось помер, але домовину прислали не йому, лишень недужому, і той вже остаточно пересвідчивсь про се, немов би то лікар його хотів отруїти, й довго вірив у правдивість своєї думки, що то лікар йому

прислав домовину. Недужий не скрив свого пересвідчення перед так само розвиненими своїми сусідами, й люди на Пересипи загуторили про се». [11, с. 20].

У замітці «Сотворенне жінки» [13] О. Маркевич подав етіологічну легенду про створення жінки, яку, як він повідомляє, записав доктор Шефер *«дуже давно в Одесі від якогось селянина»* [13, с. 6]. Твір має гумористичний зміст: Богові було сумно навіть після створення чоловіка, тому він вирішив створити ще й жінку. Але приготовлену глину вкрало цуценя. Наздогнавши його, Бог, проте зловив його за хвіст, але цуценя вирвалося, залишивши хвоста в руках Божих. Тож Богів нічого не залишалося, як створити жінку з хвоста, *«тим вона така вертлява, як собачій хвіст»*. Автор не може визначитися з жанром цього фольклорного твору, тому називає його то пародією, то анекдотом, то оповіданням: *«Оповідання записано д[октором] Шефером дуже давно в Одесі від якогось селянина. Анекдотка ся, очевидно, пародіює звістні оповідання про сотворінне світа і жінки»* [13, с. 6]. Як відомо, на той час іще не існувало загальноприйнятої системи фольклорної прози, тож вагання О. Маркевича відображають тогочасний стан української фольклористичної думки. Але при всьому цьому вчений показав себе дуже прискіпливим текстологом. Уважно проаналізувавши мову легенди, він дійшов висновку, що цей текст міг бути записаний не безпосередньо зі слів оповідача, а з пам'яті (самозапис д. Шефера): *«В тексті є де що (наприклад «рванулось», «так» замість «така»), що вказує на не зовсім докладну (маже, роблену з пам'яті?) запись»* [13, с. 6].

У «Замітках до Записок Наукового Товариства імени Шевченка» [9] Олексій Маркевич наводить свої варіанти до уривків пісень, вміщених Олександром Колесою в статті «Українські народні пісні в поезіях Богдана Залеского», яка була опублікована в І т. «Записок». У преамбулі до публікації вчений зазначає: *«Тут наведено чимало уривків з укр[аїнських] пісень, які я знаю з дитини в трохи иньших вариантах; а чув я їх у селі Смоші Прилуцького пов[іту] Полт[авської] губернії»*. Це чотири уривки: *«Ой не гаразд, запорожці, не гаразд зробили»* (1 строфа), *«Чи я в лузі не калина була»* (три строфи, повний текст), *«Не всі тьї сади цвітуть»* (дві строфи), *«Ой не ходи, Грицю, та й на вечорницю»*.

Редакція ЗНТШ вважала за необхідне опублікувати ці варіанти, адже ця публікація дає відомості про материнську територію побутування пісень записаних Б.Залеським. Вочевидь, ці пісні (наприклад, про руйнування Січі, пісня, приписувана Марусі Чурай) мандрували на захід із території Гетьманщини.

Михайло Грушевський тепло відгукнувся на смерть. О. Маркевича: спочатку коротеньким повідомленням, у якому назвав його *«поважним ученим і сердечним чоловіком»*, зазначивши, що вчений був *«діяльним співробітником нашої часописи протягом цілого ряду літ і разом – вільним приятелем нашого товариства»* [2], а згодом некрологом *«Памяти Олексія Маркевича»* [3]. У ньому учений подав повну біографію О. Маркевича, – відомості про рід, про освіту, про наукові та політичні уподобання, громадську діяльність. М. Грушевський розповів про наукові взаємини з О. Маркевичем, про його співпрацю з Науковим товариством ім. Шевченка, подав бібліографію його публікацій в *«Записках НТШ»*, навів уривки з особистого листування. М. Грушевський повідомляє про десятки листів, одержаних від О. Маркевича (докладніше див. [14, с. 61–62], про те, що їх зв'язували *«близькі й сердечні відносини»*, називає його *«надзвичайно симпатичною, дійсно по-українськи щирою людиною»*, говорить про те, як він тяжко переживає цю втрату [3, с. 2]. Із некрологу дізнаємось про те, що О. Маркевич писав свої замітки по-російськи, а для друку в *«Записках»* їх перекладав Михайло Грушевський [3, с. 10].

Інформативний характер має рецензія Олександра Грушевського на XXVI том *«Записок ІОТІС»* [4]. У ній учений згадує вміщений там невеличкий некролог Олексія Маркевича та спогади про нього професора Івана Линниченка, де автор, на його думку, *«досить яскраво характеризує покійного вченого яко людину»* [4, с. 235]. О. Грушевський звертає увагу читачів *«Записок»* на те, що *«до некролога долучено писаний самим Маркевичем показчик наукових та публіцистичних статей його»* [4, с. 236].

І насамкінець нагадаю пророчі слова Михайла Грушевського: *«Ми, мабуть, не багато мали й маємо таких щирих приятелів, якого мали в пок[і́йному] Маркевичу. І се каже нам згадувати з особливим жалем про втрату сього доброго й сердечного чоловіка, котрого пам'ять довго*

жива буде серед теї суспільности, серед якої він обертав ся, й тих людей, що мали нагоду стрічати ся з ним» [3, с. 14].

Список використаних джерел

1. Бачинський А. Л. Пісні, зібрані О. І. Маркевичем. *НТЕ*. 1964. № 1. С. 71–73.
2. Грушевський М. С. Др. Олексій Маркевич. *Записки НТШ*. 1893. Кн. 3. Т. LIII. С. 9.
1. 3. Грушевський М. С. Памяти Олексія Маркевича. *Записки НТШ*. 1903. Кн. 5. Т. 55. С. 1–14.
3. Грушевський О. С. [рецензія] Записки Имп. Одесского Общества истории и древностей, Т. XXVI, Од. 1906. *Записки НТШ*. 1907, Кн. 4. Т. 78. С. 235–236.
4. Іваннікова Л. В. Фольклористика Півдня України: Сторінки історії. Запоріжжя, 2008. 292 с.
5. Макаренко О. Сторінки фольклорно-музичної спадщини Півдня України. *НТЕ*. 1993. № 3. С. 9–13.
6. Маркевич А. И. Одесса в народной поэзии. *Труды VI археологического съезда в Одессе (1884 г.)*. Одесса : Тип. А. Шульца, 1888. Т. II. С. 398–418.
7. Маркевич А. И. Очерк сказок, обращающихся среди одесского простонародия. *Юбилейный сборник в честь В. Ф. Миллера, изданный его учениками и почитателями под ред. Н. А. Янчука*. Москва, 1900. С. 172–184.
8. Маркевич О. І. Замітки до Записок Наукового Товариства імені Шевченка. *Записки НТШ*. 1901. Кн. 4. Т. 42. С. 1–4.
9. Маркевич О. І. Як складаються легенди. *Записки НТШ*. 1902. Кн. 2. Т. 46. С. 5–6.
10. Маркевич О. І. Як складаються легенди. *Записки НТШ*. 1903. Кн. 2. Т. 52. С. 19–20.
11. Розуменко Ю. Г. Етнографічні джерела другої половини ХІХ століття у фондах Одеського обласного державного архіву. *НТЕ*. 1984. № 1. С. 29–33.
12. Сотворенне жінки (пародія) / Подав Олексій Маркевич. *Записки НТШ*. 1901. Кн. 1. Т. 39. С. 5–6.
13. Хмарський В. М., Белоусова Л. Г. М. С. Грушевський і одеські науковці. *Архіви України*. 1996. № 1–3. С. 61–68.

Кіраль Сидір,
*доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу
національної бібліографії Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського (м. Київ)*

РОЛЬ «ПРОСВІТИ» В НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ ВІДРОДЖЕННІ НА БЕРДЯНЩИНІ

Національне відродження кінця 80-х років ХХ ст. привело до масового відновлення «Просвіт» у всіх регіонах України. Розкрито непростий шлях зародження «Просвіти» у Бердянську та її здобутки на ниві національного відродження українців у перші роки державної незалежності.

Ключові слова: *Товариства рідної мови ім. Т. Шевченка, «Просвіта», Бердянщина, формування національної свідомості.*

Діяльність «Просвіти» на Бердянщині відродилася в 1988 р., коли з ініціативи українських письменників у Києві було створено клуб шанувальників рідної мови. На той час українська мова та література в школах, середніх спеціальних навчальних закладах і місцевому педінституті були на задвірках, відбувалося масове звільнення учнів, студентів від вивчення цих предметів, а спілкування українською мовою викликало підозру з боку адміністрації та органів КДБ. На побутовому ж рівні таких сміливців лайливо обзивали «націоналістами», «бандерівцями» та «западенцями». До того ж, сумнозвісна 15 % надбавка до зарплатні вчителям-русистам, поділ класів на підгрупи при вивченні російської мови в сільських школах, практична відсутність вступного іспиту з української мови у вузах негативно позначалися на морально-психологічному стані вчителів та викладачів-україністів.

Однак публікації та дискусії довкола створення Товариства рідної мови ім. Т. Шевченка на сторінках преси впродовж лютого-червня 1988 р. розбудили сумніння та національну гордість бердянців. Так, на серпневій учительській конференції у Палаці культури вчителька української мови та літератури СШ № 16 Ганна Токмань, скориставшись з того, що в залі встановлено мікрофони, звернулася до

присутніх, зважаючи на той стан, у якому опинилася українська мова, з проханням підтримати ініціативу киян та львів'ян про створення Товариства рідної мови ім. Т. Шевченка та поставити свої підписи під листом, один із примірників якого було передано в залу. Чимало учасників зібрання таки наважилося поставити свої підписи, але в перших рядах, де сиділи владоможці та компартійні секретарі й інструктори, він загубився. Все ж таки його копію було надіслано до Києва. Ця подія набула розголосу в місті, а блискучий виступ Ганни Токмань сколихнув учительську громаду. 3 грудня 1988 р. районна газета «Південна зоря» помістила досить сміливу на той час статтю вчительки під назвою, взявши слова закарпатського поета Петра Скунця, «Є така країна Україна, де живуть Шевченко і Франко». Авторка з боєм писала про проблеми викладання української мови, прогресуюче зростання явищ національного нігілізму, про необхідність створення у місті Товариства шанувальників рідної мови (так спочатку воно у називалося в Бердянську. – С. К.), розповіла про основні напрямки його діяльності. В той самий день планувалося проведення й організаційно-установчих зборів, про які йшлося у статті. Оскільки газета з'явилася саме 3 грудня і дійшла до читача лише ввечері, то збори, зрозуміло, не відбулися. Це сталося згодом, 21 грудня 1988 р. у приміщенні СШ № 16. Таким чином, наше місто практично одне з перших в області, а то й південному регіоні, відгукнулося на заклик відомих учених та письменників про зміни у вкрай загрозливому стані української мови.

13 січня 1989 р. відбулося вже святкове зібрання Товариства. З ініціативи Ганни Токмань учнівський фольклорний ансамбль відтворив Різдвяно-новорічні звичаї та обряди. Після довгих років забуття зазвучали колядки, щедрівки, заграла троїста музика, залунала українська пісня, милували око українські строї – і кожен учасник цього прекрасного дійства немов прокидався, прозрівав, сповнюючись гордістю за своїх величних і духовно багатих предків, а найголовніше – пробуджувалася людська гідність. Тоді ж було обрано трьох делегатів на Установчу конференцію, яка відбулася 11–12 лютого 1989 р. у Києві. Серед них фундатори місцевого Товариства – Ганна Токмань (згодом її обрали членом Головної Ради, нині докторка філологічних наук,

професорка Переяславського університету), художник, ветеран війни та праці Петро Гончаренко (уже покійний), робітник взуттєвої фабрики Олексій Кайда (згодом депутат ВР України від партії «Свобода», нині військовослужбовець ЗСУ).

Після київської конференції впродовж березня-квітня 1989 р. у місті сформовано три офіційні осередки: при СШ № 16 (голова Ганна Токмань), при Товаристві ветеранів війни та праці Будинку культури «Будівельник» (голова П. Гончаренко), при педінституті (голова С. Кіраль). Серед членів Товариства – учителі, викладачі, робітники, пенсіонери, студенти, старшокласники – всього налічувалося 156 осіб. Одне із головних завдань, яке поставили перед собою члени ТУМу – відкриття в Бердянську українських садочків, шкіл, повернення української мови в технікуми, училища, педінститут. У 1975 р. в місті була закрита остання українська школа.

У 1989 р. у результаті наполегливої роз'яснювально-агітаційної роботи членів ТУМу в СШ № 16 вдалося відкрити перший український клас. Це стало можливим завдяки тому, що майбутні першокласники водночас поглиблено вивчали англійську мову.

Один із важливих напрямків діяльності бердянської «Просвіти» – збереження та розвиток національної культури, звичаїв і обрядів українського народу, формування національної свідомості бердянців. Упродовж сімдесятирічного більшовицького режиму компартійні ідеологи робили все, аби вилучити з серця народу, витравити з його душі народні свята, обряди, звичаї, свідомо зневажали те національне багатство, яке передавалося з покоління в покоління століттями й було тим міцним ґрунтом, який не дав згинуть українцям як нації.

Починаючи з 1989 р., вже стали традиційними в Бердянську різдвяна колядка та щедрівка тоді ще напередодні 14 січня. Члени «Просвіти», учасники фольклорного ансамблю педінституту «Хуртовина» (керівник Р. Дзвінка), виходили із давніми колядками, щедрівками на міські майдани, відвідували оселі бердянців, відтворювали вертепне дійство в яскравих костюмах-масках, несучи радісну вість про народження Ісуса Христа. Підготовка до Різдвяних свят, участь у них було водночас чудовою школою виховання національно свідомих вчительських кадрів (переважна більшість

колядників – студенти). Бо не могли не запасти в душу щирі слова подяки бердянців, особливо людей старшого віку, за ту радість, хвилини щастя, подаровані колядниками. Так, на одному з майданів у 1990 р. підійшла до нас бабуся й, витираючи сльози, сказала: *«Даю вам, дітки, за ваші прекрасні колядки свою пенсію, бо якщо ви так чудово по-українськи співаєте й величаєте Бога, то я можу спокійно вмерти, бо є ви – молоді патріоти, а значить Україна буде жити, вона не вмерла»*. З ініціативи й при активній участі просвітян студенти та вчителі проводили українські вечорниці, а в 1992 р. у СШ № 16 вперше в місті Товариство провело свято Миколая, яке стало значною національно-культурною подією в житті міста. Надзвичайно результативною й важливою ланкою в роботі з виховання національно-свідомих громадян, фахівців були поїздки учнів і студентів на Різдвяні та Великодні свята на Західну Україну. На жаль, негативний стереотип про цей край довготривало гальмував процес консолідації всіх українців молодій державі. Так, у квітні 1991 р. група студентів новоствореного філологічного факультету педінституту, завдяки активній допомозі львів'янки пані Адріани Огорчак побувала на Великодніх святах у Львові. Відгуки про цю поїздку свідчили про те, як різко змінилося ставлення студентів після зустрічі зі старшим науковим співробітником Інституту народознавства АН України Г. Дем'яном до діяльності С. Бандери, до мешканців Західної України та подій, що там відбувалися.

Чільне місце в роботі «Просвіти» посідала пропаганда української періодики, класичної та сучасної літератури. Впродовж 1989–1990 рр. Товариство видавало рукописну газету «Слово» (вивішували на одному із стендів у центрі міста), яка знайомила читачів із творчістю заборонених письменників, у тому числі з діаспори. Значну допомогу надавали нам у цьому львівські друзі Б. Васьків, А. Огорчак, Л. Мадоян, Л. Сенишин, В. Вовк, надсилаючи книги, періодику, самвидав. Ми намагалися спростувати ті нарікання, які часто можна почути не лише серед загалу, а й інтелігенції, що нібито українська література, а особливо сучасна, є провінційною, відстає від європейського рівня. Літературні вечори, присвячені творчості Ліни Костенко, Василя Симоненка, Григора Тютюнника та інших письменників свідчили, що

будь-яка передова європейська література не погребувала б такими талантами. Члени Товариства постійно виступали з цих питань по міському радіо (в 1991 р. доцент С. Кіраль вів рубрику «Джерело»), в пресі, вивішували на стендах газету «Літературна Україна», вирізки з журналів. Як результат, зросло число передплатників українських видань, а на полицях книгарень не залежувалися твори українських письменників.

У травні 1989 р. з ініціативи Товариства вперше у місті проводився добродійний вечір з нагоди перепоховання Кобзаря на Чернечій горі. Зібрані кошти (310 крб.) за бажанням учасників вечора передано у фонд спорудження пам'ятника Великому Кобзареві в Бердянську. В банку «Україна» було відкрито рахунок, на який почали надходити кошти від колективів міста та його мешканців. Ми опублікували звернення на сторінках газети «Ленінська молодь» (згодом «Молода Галичина», Львів), вісника львівського ТУМу «Просвіта», журналу «Дзвін» (1990, № 1). Кошти надходили від львів'ян, мешканців Львівської, Тернопільської, Волинської, Рівненської, Івано-Франківської областей. Так, наприклад, жителька Львова Я. Мадоян до свого поштового переказу в розмірі 100 крб. (її місячна пенсія) зробила такий зворушливий допис: *«Дорогі друзі! Нехай цей скромний внесок буде цеглиною в справу побудови пам'ятника Великому Кобзареві, моральною підтримкою вашим добрим починанням на шляху відродження нашої мови і культури України. Успіхів вам і щастя. Галичани»*. На жаль, добре розпочата справа так і залишилася на рівні бажаного, бо місцева влада не проявила зацікавлення, розуміючи, що пам'ятник Шевченкові нагадуватиме всім, що Бердянськ – це Україна, а не Росія, як це ж намагалися у свій час довести доморощені історики про так звану Таврію. Сподіваємося, що велична постать нашого геніального Кобзаря все-таки здійметься над містом як символ вільної та незалежної України після деокупації Бердянська.

У Бердянську народилися і певний час жили такі обдаровані письменники, фольклористи, громадсько-культурні діячі, наприклад, як Василь Кравченко (1862–1945), Трохим Зіньківський (1861–1891). З відомих причин їхня творчість маловідома широкому загалу. Так, В. Кравченка в роки сталінщини було репресовано. Свого часу він

очолював Житомирську «Просвіту», створив там музей, полишив після себе багатющу фольклорно-етнографічну спадщину, яка зберігається у фондах Інституту етнології, мистецтвознавства АН України в Києві. Т. Зіньківський передчасно пішов із життя, але його творчість, особливо публіцистика, свідчать, що це була людина великого розуму, світлої душі, віддана справі національного і соціального визволення українського народу з-під неволі російського царизму, яка щиро вболівала за долю української мови та культури. Так, на думку Т. Зіньківського, головною ознакою кожної нації є мова, яка є не тільки засобом спілкування, але становить *«органічний витвір усього життя народного, в ній відбивається, як у дзеркалі, його душа, його думки, його погляди»*. Отож Товариство вважало своїм обов'язком повернути Україні ці імена. З нагоди їх ювілею, 130 років з дня народження, в міському краєзнавчому музеї співробітниця Ольга Ковтун (Будугай) підготувала постійно діючу експозицію про життя і творчість наших двох видатних земляків, була впорядкована могила Т. Зіньківського, який помер у Бердянську. На республіканському радіо прозвучала літературна передача про творчість Т. Зіньківського, в якій взяли участь В. Абліцов, В. Шевчук та С. Кіраль. Влітку 1991 р. та весною 1992 р. на базі місцевого педінституту відбулися республіканські науково-практичні конференції, присвячені Т. Зіньківському та В. Кравченкові. Їх учасники – письменники та вчені зі Львова, Києва, Запоріжжя, Дніпропетровська, Черкас, Житомира, Вільнюса – звернулися до місцевої влади та уряду України з пропозиціями про належне вшанування пам'яті цих двох великих синів нашого народу.

Опублікований проєкт «Закон про мови в УРСР» став предметом дискусій в обласній та місцевій компартійній пресі, яка зчинила галас про насильницьку українізацію, про поширення націоналізму із Західної України і т. д. Товариство української мови провело районну конференцію, на якій відбулося бурхливе обговорення цього документа. Оскільки вхід був вільним, то наставники компартії та інших відомих спецслужб прислали своїх *«делегатів»*, які заявляли про загрозу наростання націоналізму в Україні, відкидали ідею статусу державності української мови, галасували про загострення міжнаціональних стосунків і послаблення радянського

інтернаціоналізму та патріотизму. Незважаючи на це, більшістю голосів була прийнята ухвала, у якій, зокрема, зазначалося, що учасники конференції вимагають точно сформулювати майбутній Закон про мови, скоротити терміни його впровадження у життя, а українській мові надати статус державної, водночас гарантуючи нормальний розвиток мовам інших народів, що живуть в Україні. Після прийняття Закону про мови Верховною Радою УРСР Товариство доклало чимало зусиль, щоб впровадити його в життя. На адресу міськради було надіслано чимало звернень, запитів із конкретними пропозиціями, але належної реакції так і не дочекалися. Найактивнішу участь просвітяни взяли у святкуванні 500-ліття запорозького козацтва, в обговоренні проєкту нової Конституції. Зрозуміло, що діяльність ТУМу була під пильним наглядом КПРС та органів держбезпеки, представники яких постійно відвідували наші засідання. Серед документів обкому КПУ після перевороту в Москві було виявлено секретні документи, підготовлені секретарем міськкому партії С. Яловим про діяльність партій і рухів у Бердянську. Так, про Товариство української мови, зокрема, писалося: *«Товарищество української мови. Председатель Токмань Анна Леонидовна, учитель СШ № 16, стоит на позициях РУХА, хотя активно их не поддерживает. Около 150 человек. Руководство склонно больше к политической деятельности, нежели возрождению культуры. Участие во многих политических мероприятиях. Лояльное отношение к горкому партии, не отказываются от сотрудничества. Среди членов ТУМ в основном украиноведы, учащиеся и преподаватели пединститута. Ближайшие планы: празднование 130-летия Т. Зіньківського, формирование классов с украинским языком обучения в школах»* (мову документа збережено – С. К.).

Відродження України ми пов'язували з фактично першими демократичними виборами, які мали відбутися в березні 1990 р. У грудні 1989 р., після попередньої відмови, міськвиконком все-таки зареєстрував Товариство як громадську організацію, що мала право брати участь у виборчій кампанії. Кандидатом до Верховної Ради України від ТУМу було висунуто викладача пединституту В. Федорика, який балотувався разом із першим секретарем міськкому партії

Г. Дубинкою. До обласної та місцевих Рад було висунуто восьмеро осіб, четверо з яких здобули перемогу. Для випуску листівок, ведення агітації, організації зустрічей з виборцями, контролю за процесом голосування та підрахунком голосів було створено групу підтримки. Виборча кампанія – період найактивнішої діяльності членів ТУМу, які самовіддано трудилися з метою перемоги їх кандидатів. На жаль, наш претендент до Верховної Ради не пройшов, бо було задіяно всі перевірені компартійні прийоми фальсифікації. Найбільшим гріхом В. Федорика стало те, що він виходець із Закарпаття, а це означало – «бандерівець», «рухівець». Водночас це була й своєрідна перемога, бо не пройшов і перший секретар партії Г. Дубинка. Ми брали участь також і в повторних виборах. Власне тоді виникла ідея створення Клубу виборців, яку схвалило наше Товариство, його очолив В. Федорик. Клуб став своєрідним політико-дискусійним центром, згодом відіграючи позитивну роль у підготовці та проведенні Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. Члени ТУМу, депутати міськради, одними з перших в області порушили питання про визнання національної символіки. Синьо-жовтий прапор Товариство використовувало на своїх заходах, а під час листопадової демонстрації 1990 р. група членів ТУМу вийшла з ним на Приморську площу, викликавши гнів влади, погрозу з боку прокурора міста Л. Сабліна. За рішенням 10-ї сесії у вересні 1991 р. над будинком міськради було піднято історичний, як зазначалося в документі, синьо-жовтий прапор, що символізує миролюбну українську державу в образі чистого неба і хлібного лану.

Важливою віхою в історії Бердянської «Просвіти» на ниві національно-культурного відродження став референдум 1 грудня 1991 р. 24 листопада 1991 р. у місті з ініціативи ТУМу, РУХу, Клубу виборців відбулася конференція демократичної інтелігенції Бердянщини, яка прийняла звернення до жителів міста та району. В ньому, зокрема, зазначалося: *«Настав вирішальний час у житті України. Або вона здобуде незалежність і стане багатомірною і вільною державою, або залишиться у становищі колонії, приреченої на викачування з неї матеріальних, трудових та інтелектуальних ресурсів. Сказати "ТАК" незалежній демократичній Україні – значить вийти із*

занепаду! Дорогі співвітчизники! Земля наша – багата, щедра, народ – розумний, гуманний і працьовитий. То ж станьмо господарями в своєму домі, скажемо “ТАК” суверенній державі – Україна». Напередодні референдуму на запрошення ТУМу в Бердянську побували український письменник з Канади Степан Горlach, праправнучка Тараса Шевченка Людмила Красицька з Києва, член Президії Верховної Ради, народний депутат, поет Дмитро Павличко, який зустрівся зі студентами й викладачами педінституту, учителями та учнями СШ № 16, жителями міста, виступив по міському радіо, дав інтерв'ю місцевій пресі. Все це, а також розповсюдження брошур, листівок, плакатів, що надходили від обласного проводу РУХу, допомогло бердянцям та жителям району сказати «ТАК» незалежній Україні (за незалежність у місті, де за переписом мешкало 42 % українців, проголосувало 87 %, в районі – 92,8 % виборців). Ці звістки члени Товариства сприймали зі сльозами на очах, з незвичайним піднесенням, раділи з того, що маємо свою державу.

Щодо постаті майбутнього президента, то серед членів ТУМу не було, як не прикро про це писати, одностайності, хоча більшість підтримувала кандидатуру В. Чорновола, але в той же час збирали підписи на підтримку І. Юхновського, Л. Лук'яненка, сподіваючись, що кандидати демократичного блоку об'єднаються і хтось один змагатиметься з Л. Кравчуком. На жаль, цього не сталося, як не сталося ще багато того, за що нині так дорого розплачуємося.

***Sydir Kiral**. Role of “Prosvita” in the national-cultural revival of the Berdiansk region National revival of the late 1980s led to mass renewals of “Prosvita” societies in all regions of Ukraine. The author reveals difficult circumstances of establishment and work of “Prosvita” society in Berdians'k, its achievements in the field of national revival of Ukrainians in the first years of independence of Ukraine.*

Keywords: Taras Shevchenko society of native language, “Prosvita”, Berdians'k region, formation of national consciousness.

Красіков Михайло,
*кандидат філологічних наук, доцент, професор кафедри
українознавства, культурології та історії культури
Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут» (м. Харків)*

ХАРКІВСЬКІ ПРОСВІТЯНИ ЕПОХИ ПЕРЕБУДОВИ ТА РАНЬОГО ПЕРІОДУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Харків – місто з традиціями. Зокрема – просвітницькими. Достатньо згадати Олександра Потебню, Василя Гнілосирова та інших харківських студентів-просвітників середини XIX ст., Христину Данилівну Алчевську, засновницю недільної школи для дівчат і жінок, Гната Хоткевича, Бориса Грінченка, Миколу Сумцова, Дмитра Багалія, діячів Товариства розповсюдження в народі грамотності, Товариства імені Г. Ф. Квітки-Основ'яненка та інших самовідданих просвітян кінця XIX – початку XX ст., які не просто несли людям знання з різних галузей наук та мистецтва, а й в той чи інший спосіб знайомили з історією та культурою України, формуючи таким чином їхню національну ідентичність.

10 червня 1917 р. було засноване Харківське українське товариство «Просвіта» імені Г. Ф. Квітки-Основ'яненка – громадська організація, яка створювала українські бібліотеки, читальні, курси з вивчення української мови, видавала науково-популярну літературу [10]. У 1918–1920 рр. надзвичайно велику просвітницьку роботу проводив Харківський Кредитовий Союз Кооперативів, чиє видавництво «Союз» випускало кілька пізнавальних серій, зокрема й серію «Культурно-історична бібліотека», в якій вийшли науково-популярні монографії Миколи Сумцова «Слобожане. Історично-етнографічна розвідка» (1918) та Дмитра Багалія «Історія Слободської України» (1918) [2; 4; 7]. Про діяльність «Просвіти» в Харкові та початок в ньому української освіти в 1917–1919 рр. маємо дуже змістовну роботу Валерія Романовського, історика і захисника України, який загинув саме за те, за що боролися й діячі того періоду, про який він писав [8].

Який вигляд мало «просвітництво» за радянської влади – добре відомо: Лікнеп і все інше формально прогресивне, що вводилося

заходами ентузіастів і партчиновників, навіть в добу «українізації», не могло не буди ідеологічно тенденційним; метою розповсюдження навіть знань про природу, не кажучи вже про суспільство, було формування Homo Sovieticus. Ще в 1970-ті рр. вчителі фізики змушені були писати конспекти уроків, зазначаючи на початку не тільки дидактичну мету, а й атеїстичну.

Проте варто згадати й «Просвіту» часів німецької окупації Харкова (створена була у грудні 1941 р., головою обрано історика В. Дубровського). Члени «Просвіти» читали лекції, проводили вечори та концерти, заснували Молодий український театр та Музичну студію, а також Історична комісія «Просвіти» ініціювала перейменування багатьох вулиць Харкова, внаслідок чого було повернуто чимало історичних назв і були увічнені деякі діячі української науки та культури, зокрема М. Сумцов.

З початком Перебудови й проголошення «гласності» в Україні виникають просвітницькі об'єднання (неофіційні, напівофіційні й офіційні), які мають чітку україноцентричну позицію. У Харкові однією з перших організацій, які, крім загальнодемократичних вимог, висували й національні, було культурологічне товариство «Спадщина». Автори книги «Рідний край» стверджують, що ця організація, яка *«займалася вивченням історії України, фольклору Слобожанщини, брала активну участь у ряді акцій, що мали національно-демократичний характер»*, була заснована 23 лютого 1988 р. [6, с. 523]. Проте знана харківська поетка та перекладачка Олександра Ковальова (1948–2024) пише, що товариство *«офіційно було зареєстроване десь на самому початку 1987-го року, але свої заходи, спрямовані на українське відродження, „спадщини“ почали проводити набагато раніше»* [3, с. 398]. І хоча Вікіпедія вказує головою «Спадщини» письменницю Валентину Овод (1947–2023), насправді на перших порах очолювала організацію О. Ковальова, про що читаємо в її спогадах: *«1987 рік став з багатьох причин знаковим у моєму житті. По-перше, Валентина Овод вмовила мене обратися на голову «Спадщини» (я тоді й приблизно не уявляла, на яке мінне поле ступила!)»* [3, с. 399]. «Спадщина» (і передовсім «Шурочка», як називали зазвичай її голову, невеликого зросту жіночку з лагідною посмішкою, розумними очима й поривчастими рухами) була

організатором чи співорганізатором численних концертів, творчих вечорів, серед яких найграндіознішим і найцікавішим був ювілейний вечір, присвячений Гнатові Хоткевичу, проведений у приміщенні Харківського академічного українського драматичного театру імені Тараса Шевченка. А на засіданнях «Спадщини» виступали такі знакові особистості як Юрій Шевельов, Омелян Прицак, Слава Стецько [3, с. 403]. Що ж до В. Овод, вона справді була двигуном усіх «спадщанських» і багатьох інших просвітницьких заходів. Для *«сірого давно вже наглухо обрусілого міста»* [3, с. 398] другої половини 1980-х рр., де будь-яка людина, налаштована на підняття «українського питання», одразу отримувала тавро «націоналіста», незважаючи на начебто ліберальні часи, невгамовність Валентини Яківни була вкрай доречною. Ось як про це пише О. Ковальова: *«Вона невтомно вишукувала в Харкові все українське, знала багато про старий український Харків, опікувалася літніми українськими письменниками, особливо Костем Гордієнком. Вона завжди кудись бігла, несла рушники, короваї, якісь українські реліквії. Колись я з ще на той час малою донькою зайшла до неї додому по вулиці Дарвіна. Донька мовчки все роздивлялася, а потім, коли ми вже вийшли у двір, запитала: „Мамо, а чому тьотя Валя живе в музеї?“»* [3, с. 398]. Щодо рушників, справді: неодноразово доводилося спостерігати, як ця вродлива жінка, завжди у вишиванці чи в одязі з українською орнаментикою, усміхнена, з невимовною тихою радістю і стриманою урочистістю несла на зібрання в Спілку письменників рушники, квіти і ще якісь атрибути, що миттєво наповнювали залу «українським духом». Робила *«тьотя Валя»* це й тоді, коли ходити їй ставало все важче. А в її затісній кімнатці дійсно було чого роздивлятись не тільки маленькій Юлечці. Не певен, що там були речі музейного рівня, але відчувалося, що все це автентичне, зроблене з душею і що з кожним етнографічним предметом, з кожною світлиною чи картиною пов'язана якась історія. Відвідуючи в 2022–23 рр. вже тяжко хвору п. Валентину (у мене як голові волонтерської групи «Добродій» була можливість надавати їй гуманітарну допомогу), одного разу я був здивований її проханням допомогти їй полити квіти – не під вікном (що було б логічно), а на схилі біля паркану Політеху на Білгородському узвозі, що зовсім не близько до її будинку, на

протилежному боці, та й взагалі це міська територія, де влада мала б робити клумби, якби вважала це за потрібне. Важко уявити найнесприятливіше місце для розведення квітів і важко зрозуміти, чому саме там людина, яка ледь дибала і могла донести лише маленький бідончик, вирішила робити квітничок. Але тоді ж це мені здалося гарною метафорою усього її подвижницького життя: вперто «сіяти на камені», долати найнесприятливіші умови, буквально з останніх сил, але плекати сад української культури.

Як зазначила О. Ковальова, «Спадщина» *«була своєрідним духовним казаном, в якому закипало багато ідей, які пізніше реалізувалися в діяльності як окремих людей, так і цілих організацій»* [3, с. 404]. І дійсно: на її основі *«утворилося „Товариство української мови імені Т. Г. Шевченка“, яке очолив спершу Олександр Юрченко, поет і професор-мовознавець, а потім Анатолій Миколайович Кіндратенко, вчений-фізик, автор відомих книг про походження ґунів. На основі „Спадщини“ проводив свої перші засідання і РУХ...»* [3, с. 404].

Наприкінці 1989 – на початку 1990 р. з'явилася і харківська «Просвіта», відроджена вже втретє. Спрямована вона була на поширення знань про українську історію, літературу та народні традиції, особливо серед молодого покоління. Саме тому з січня 1993 р. Харківське об'єднання Всеукраїнського товариства «Просвіта» починає раз на місяць видавати для дітей і дорослих газету «Журавлик» (гол. ред. Анатолій Кіндратенко, ред. Лідія Шип). Наклад її часом сягав 30 тис. прим. і поширювався не тільки в Україні, а й у зарубіжжі – діаспоряни сприйняли з ентузіазмом харківську ініціативу. Ось як редакція зверталася до школярів, заохочуючи їх стати передплатниками газети (ціна на яку була символічною): *«Дізнатися про життя видатних синів та доньок України; поблукати сторінками минушини нашої держави; знайти вірних друзів у всіх куточках України; познайомитися з лікарськими рослинами; спекти смачний торт чи приготувати найрізноманітніші страви; розібратись у власних почуттях та стосунках з батьками та вчителями; побачити свої матеріали на сторінках газети – розв'язати ці та інші проблеми вам допоможе “Журавлик”»* [9, задня обкл.]. За відсутності Інтернету та соцмереж ця газета дійсно допомагала як дітям, так і батькам

знаходити відповіді на важливі питання, зокрема й з історії та культури України.

Серед найактивніших діячів «першого призову» у «Спадщині» та в інших просвітницьких організаціях О. Ковальова називає колишніх політв'язнів та дисидентів Анатолія Здорового, Ігоря Кравціва, Володимира Пасічника, а також фізика-політехівця Петра Черемського [3, с. 403]. Про просвітницьку діяльність останнього ми докладно розповіли в одній із розвідок [5]. Зазначимо, що він і Володимир Пасічник зробили безпрецедентний вчинок – без офіційного дозволу встановили в Молодіжному парку (на колишньому 1-му міському цвинтарі) перший в Україні Хрест пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр., що сталося 4 жовтня 1989 р.

Петро Григорович активно займався й упорядницькою та видавничою діяльністю. Справжнім шедевром його видавничої справи була великоформатна, у твердій кольоровій палітурці, з 61 кольоровою ілюстрацією (і з ще більшою кількістю чорно-білих) 528-сторінкова збірка «Дзига. Українські дитячі й молодечі народні ігри та розваги» 1999 р. [1]. Автором проекту та редактором-упорядником був Петро Черемський, науковим редактором-методистом виступив Віктор Семеренський, музичним редактором – Георгій Ігнатченко. Художником-оформлювачем книги став визначний графік Валер Бондар, та й ін. художники, залучені до видання, були майстрами високого рівня – Петро Мось, Михайло Попов, Віктор Соловйов, Микола Базиль, Юрій Галич, Володимир Дзюбенко. Окрасою книги були витинанки народного майстра України Андрія Куліша. Передмову до книги написав Микола Жулинський, академік НАН України, директор Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка. Мене завжди вражав організаційний хист П. Черемського, дивувало вміння об'єднувати фахівців заради гарної справи, знаходити контакт навіть із державними структурами, які взагалі в ті часи не надто любили ініціативу знизу. Книга була рекомендована до видання Вченими радами Харківського державного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, Харківського інституту мистецтв імені І. Котляревського, науково-методичною радою Харківського літературного музею, науковою радою Асоціації захисту історичного

середовища, Проводом Спілки Української Молоді Харківщини; рецензентами виступили троє професорів, докторів наук. Серед інституцій, які на звороті титула означені як причетні до видання, – Інститут мистецтвознавства, фольклористики і етнології імені М. Т. Рильського НАН України та Державно-громадський фонд національно-культурних ініціатив імені Г. Хоткевича (засновником якого разом із сином Костем був Петро Черемський, як і Спілки Української Молоді Харківщини). Профінансоване ж видання було Харківською обласною державною адміністрацією, Харківським міськвиконкомом, Радою оборони і допомоги українцям Українського Конгресового Комітету Америки, Українською громадою м. Рочестер і фірмою «Лоск». Упорядник опрацював 55 книжок, зокрема й раритетних, виявив найцікавіші ігри, записані етнографами в ХІХ–ХХ ст., подав мелодії, де ігри супроводжувалися піснями, вдало систематизував сотні ігор та розваг, а наприкінці додав класифікацію ігор за віковою категорією, за характером організації фізичної діяльності, за предметно-жанровими ознаками, за часом і місцем проведення, за змістом, за формою фізичного та естетичного виховання, за основним видом діяльності, за переважаючим проявом фізичних якостей. На 30 сторінках додатку педагог знайде всю необхідну інформацію про гру і може її використовувати в своїй роботі. Ця книга не просто давала вчителям безцінне народознавче джерело – вона спрямована була на те, щоб відродити ігри, які в більшості своїй відійшли в минуле, але насправді є важливими для формування національної ідентичності, бо в них грали прабабусі та прадідусі сучасної молоді.

Не про всіх просвітян 1980-х – 1990-х рр. (і тим більше далеко не про всі їхні справи та труднощі) вдалося згадати в цьому короткому дописі, однак варто зазначити, що їх запал, цілеспрямованість, відданість українській справі сформували певною мірою покоління, яке вже остаточно наділило Харків українською душею.

Список використаних джерел

1. Дзига. Українські дитячі й молодечі народні ігри та розваги / укл.: В. Семеренський, П. Черемський ; композиція П. Черемського. Харків : Друк, 1999. 528 с.
2. Каневський І. Харківське кооперативне видавництво «Союз» (1918–1920 рр.). *Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова сер.* Харків, 2004. Т. 10. С. 71–88.
3. Ковальова О. Пройти крізь сухий очерет. Харків, 2024. 444 с.
4. Красіков М. М. Вдячний син Слобожанщини. Микола Сумцов – дослідник і громадський діяч краю. *Сумцов М. Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України* : вибр. пр. / упоряд., підготовка тексту, передм., післямова та прим. М. М. Красікова. Харків, 2008. С. 38–41.
5. Красіков М. М. Гнат Хоткевич і його традиції у НТУ «ХП». *Формування духовної культури майбутніх фахівців* : зб. матеріалів міського науково-практичного семінару (16 березня 2018 року). Харків, 2019. С. 32–42.
6. Рідний край : навч. посібник з народознавства / за ред. І. Ф. Прокопенка. 2-ге вид., випр. і доп. Харків : ХДПУ, 1999. 527 с.
7. Романовський В. Видавнича діяльність Харківського кредитного союзу кооперативів (1918–1920 рр.). *Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния* : Пособие по родиневедению / послесл. В. Романовского. Репринт. изд. Харьков, 2007. С. I–VII.
8. Романовський В. Українська освіта в Харкові в 1917–1919 роках. *Традиційна культура в умовах глобалізації: збереження автентичності та розвиток креативних індустрій* : матеріали наук.-практ. конф. (22–23 червня 2018 року). Харків, 2018. С. 337–348.
9. Столярова Г. Стежка Франка до Слобожанщини. До 150-ліття від дня народження І. Франка : Літературно-краєзнавче дослідження. Київ – Харків : Просвіта, 2008. 24 с.
10. Чугуй Т. О. Видавнича діяльність товариств «Просвіта» Харківщини впродовж різних етапів їхнього історичного розвитку: порівняльна характеристика. *Історична пам'ять*. 2010. № 2. С. 41–54.

Кучеренко Світлана,
аспірантка кафедри історії України та спеціальних історичних
дисциплін Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова (м. Одеса)

«ПРОСВІТА» В ЛИСТАХ ІВАНА ЛИПИ

У статті наведено факти причетності українських діячів, лікарів і письменників Івана та Юрія Лип до просвітянського руху; згадуються заходи відродженої в незалежній Україні «Просвіти», присвячені батькові і сину Липам; акцентується традиція, тяглість і зв'язок «Просвіт» у просторі й часі; актуалізуються листи І. Липи до К. Паньківського, М. Грінченко, О. Кандиби, С. Єфремова, С. Шелухина, в яких йдеться про «Просвіту».

Ключові слова: Іван Липа, Юрій Липа, біографія, діяльність, творчість, товариство «Просвіта», листування.

The article presents the facts of the involvement of Ukrainian figures, doctors and writers Ivan and Yuriy Lypy in the educational movement; mentions the events of the revived «Prosvita» in independent Ukraine, dedicated to the father and son Lypy; emphasizes the tradition, continuity and connection of «Prosvita» in space and time; actualizes the letters of I. Lypa to K. Pankivsky, M. Hrinchenko, O. Kandyba, S. Efremov, S. Shelukhyn, which mention «Prosvita».

Keywords: Ivan Lypa, Yuriy Lypa, biography, activity, creativity, «Prosvita» society, correspondence.

Вступ. Тему причетності до просвітянського руху українських діячів батька і сина Івана та Юрія Лип вперше було представлено авторкою тез на конференції, присвяченій ювілею «Просвіти» в Луцьку (2018) [1]. У доповіді підкреслювалися сталість просвітянської традиції та зв'язок поколінь.

Лікар, письменник, колишній тарасівець, майбутній міністр УНР Іван Львович Липа (1865–1923) брав участь в організації «Просвіти» в Одесі, був членом ревізійної комісії. Виголошував публічні реферати: про молодого письменника Олексія Плюща (у 1907 р.), поета і

фольклориста Івана Манжуру (у 1908 р.). Інформував наддніпрянців і наддністрянців про активність одеської «Просвіти» в дописах періодичних видань: «Про народний університет» (Київ, газета «Рада», 1906) та «Переслідування одеської «Просвіти» (Львів, «Діло», 1908).

Через 30 років після цієї публікації батька Юрій Іванович Липа писатиме в своїй історіософській праці «Призначення України» (Львів, «Хоритиця», 1938) про значення просвітянського руху в суспільній самоорганізації та державотворенні українців. У 1944 р. він виголосить у читальні Яворівської «Просвіти» лекції «Хутір і метрополь» (про сучасні українські світогляди), «Ліки під ногами» (про лікування рослинами) та інші.

У 1988 р., тобто через 50 років після першодруку головної книжки Ю. Липи, товариство «Просвіта» відродилася у Львові, повернуло ім'я Ю. Липи для загалу на сторінках однойменної газети та здійснило перевидання його «Призначення України» (Львів, «Просвіта», 1992).

За участі одеської «Просвіти» до 100-річчя Юрія Липи було започатковано Липівські читання (Одеса, 2000–2001). Благодійний Фонд імені Івана та Юрія Лип упродовж чверті століття очолювала колишня голова одеської обласної «Просвіти» Галина Дольник (Одеса, 1999–2025), яка до 100-річчя Одеської «Просвіти» ініціювала та організувала проведення науково-практичної конференції «Просвіта: минуле, сучасне і майбутнє» (Одеса, 2005) [3].

Основна частина. Оприлюднення «Листування Івана Липи» (Київ, «Темпора», 2020) спонукало і полегшило продовження дослідження за цією темою. Ідучи слідом за думкою упорядника видання, історика І. Стамбола про те, що просвітництво було основним видом діяльності І. Липи ще від часів Братерства Тарасівців та не маючи сумнівів у небайдужості тарасівця до української справи, авторка звернулася до епістолярію з метою наповнення цієї загальної фрази конкретним змістом.

Обговорення просвітянських справ і проблем було знайдено у спілкуванні Івана Липи з просвітянами Костем Паньківським, Борисом і Марією Грінченками, Олександром Олесем, Михайлом Комаровим, Сергієм Єфремовим та Сергієм Шелухиним. Нижче наведено декілька

невипадкових уривків з часів до, під час і після існування Одеської Просвіти.

Так, у жовтні 1892 р. студент медицини Харківського університету звернувся до галицького громадського діяча, члена товариств «Просвіта», редактора часописів, календарів та книжок «Просвіти» Костя Паньківського (1855–1915) з проханням вислати книжки «Просвіти» рекомендованими листами та бандеролями, тоді *«воно хоч і дорожче обійдеться, але ... може, пройде через нашу цензуру»*. І додав: *«...Дехто хоче записатися в члени до «Тов[ариства] Просвіти», так чи не буде ласка Ваша прислати нам статут сього тов[арист]ва»* [2, с. 48–49].

І. Липа не тільки листувався, а й спілкувався з львівським просвітянином, останній раз вони бачилися у Львові у вересні 1914 р. Про це мобілізований до російської армії військовий лікар І. Липа повідомив листівкою С. Єфремову: *«Першим офіцером, якого бачили наші брати львівські, був я. Українки квіт чали мене і мого коня квітками. Завтра буду у Франка. Бачив Костя Паньківського. Зробив візит українським книгарням, «Просвіті». Що ми принесли їм: свободу чи ярмо? Ось яке питання ставлять вони і ставлю я сам...»* [2, с. 504]. Як відомо, росіяни вивезли К. Паньківського до Києва як заручника, де він помер.

І. Липа продовжив свою громадську працю на Полтавщині, де в с. Мачухи працював земським лікарем. У березні 1901 р. подружжя письменників і педагогів Грінченків отримало листа, в якому їхній добрий приятель і однодумець ділився гарною новиною про збір коштів на придбання і видання потрібних для народу книжечок: *«...служачі у Полт[авській] Губернській Зем[ській] Управі ухвалили відличувати якийсь відсоток з жалування в 1901 році на користь СПб «Просвіти», на видавничий фонд «19-го лютого». Кажуть, що за рік збереться карб[ованців] з 400»* [2, с. 302].

Коли в Одесі постала «Просвіта», І. Липа лікарював у Дальнику. В лютому 1906 р. він відповів на запит поета О. Кандиби (Олеся) щодо можливості працевлаштування: *«... Платня маленька, бо самі видавці злидні, а тут ще ряд ураз забороняє газету і вже виходить у нас третя в цім році...* [Йдеться про послідовне відкриття і закриття видань

«Народное Дело», «Народня Справа» і «Вісти» – С. К.] *Наш редактор одержує 40 крб. і помешкання при «Просвіті», але він заряджує усіма українськими справами як «Вістей», так і «Просвіти»... Присилайте до ред[акції] (на Луценка) ... що маєте цікавого» [2, с. 443].*

Про невтомне додання перешкод і постійну боротьбу свідчить наступний лист Івана Львовича до того ж адресата у жовтні 1906 р.: *«...Тепер про нашу «Просвіту». Не знаю, чи візьме вона Вашу книгу, бо вона зараз «Запечатана». У Насті Луценківни, що там продавала книги, зробили трус і знайшли друк і «прокламації». Що буде далі – невідомо...». Завершується лист символічно і оптимістично: «Це перша ніч... «І був ранок, і був вечір – день перший». Але ж таких днів Бог сотворив аж 7 і тоді тільки сказав: «а день сьомий – се день спокою, або відпочинку». Отже, ждемо другого ранку і др[уго]го дня. Бажаю Вам від щирою души успіху...» [2, с. 447–448].*

Прошло декілька місяців. І в лютому 1907 р. І. Липа повідомив Олесю: *«...У «Просвіті» один студент хотів було зробити реф[ера]т про Ваші поезії, але тепер у нас такий кепський стан, що просто нічогосінько не можна читати, навіть з цензурованих ще при Плеве книжок. Чинownik каже: «то цензура дозволила, а у нас тепер через тиждень військовий стан, і я не дозволю»... Реферат «про нового укр[аїнсько]го поета О. Олесю» відбувся таки в цю суботу. Читав студент Ніковський, що завідує у нас книгарню «Просвіти». Увесь вечір: декламації, співи, був присвячений Олесю...» [2, с. 451].*

Про відношення до майбутнього «Просвіти» та про ставлення до власного заповіту І. Липа поділився роздумами з приятелькою М. Грінченко, яку неодмінно називав «сестрою», що дало підставу деяким дослідникам вважати його братом Марії Миколаївни, а не побратимом. Та й він сам підписувався братом. Так, наприклад, у листі без дати [з тексту зрозуміло, що невдовзі після 1902 р. (чума в Одесі) і 1903 р. (поїздка до Полтави) – С. К.] читаємо: *«...Липа як забрався в Одесу, то оце тільки до Полтави виїхав, та й то контрабандою. Але ж зате він дістав «серебряний знак для пожизненного ношения на груди» з написом «борьба с чумой». Бачите, якого заслуженого маєте собі брата. Таких не гурт в цілому світі! Дай Вам боже, сестричко, здоров'я за Вашу ласку та прихильність до мене» [2, с. 465–466].*

Так от в серпні 1909 р. Іван Львович написав: *«Дорога сестричко!... щодо страхування мого життя. Я [б] уже давно його застрахував, та не зробив того з принципу, та й Маруся моя не хоче. Коли б я й згодився на страховку, то виключно, щоб за мою смерть дістала гроші якась укр[аїнська] інституція, напр. Одеська або Київська «Просвіта». Про це подумаю і порішу...»*.

Принагідно зазначимо, що саме в цьому листі (від 25.08.1909 р.) є згадка про сина Юрія, який лише декілька місяців тому у віці дев'яти років потрапив до родини І. Липи: *«...Син наш уже пише козацькі думи. Надзвичайно здібний. За який місяць так вивчив укр[аїнську] мову, як одеські діти патріотів і за все життя не вивчили. До того не тільки не читав по українському, а навпаки йому заборонялося. Хлопчик чулий, розумний, пам'ять має чудову, читає багато з увагою і все поривається писати, хоч ніхто його до того не підмовляє. Коли не буде далі псуватися, то буде гаразд...»* [2, с. 461].

Про ситуацію в українському русі Одеси за місяць до заборони «Просвіти» М. Грінченко дізналася від І. Липи у жовтні 1909 р. За браком вільного часу лист до посестри завідувач Дальницької лікарні писав на робочому місці в перерві між прийомами хворих: *«...Взагалі укр[аїнська] справа йде якось мертво, безглуздо. Старі діячі й письменники притаїлись, а молоді, хоч і завзяті, та не підіймуть тягара: бракує їм багато дечого. От і з «Просвітою» у нас: усі культурні громадяни ухилились через політичні причини, а почасти й через те, що сіра громада взяла перевагу в житті взагалі, а в «Просвіті» нашій зокрема... За все літо аж до сього дня мала «Просвіта» два концерти і одну виставу, а з них кілька сотень недобору. Погане діло! Ледве дихаємо. Доводиться шукати собі притулку десь в іншому місці.* [2, с. 463].

Про пошуки виходу зі складного становища свідчить продовження листа: *«Оце недавно тут заснувалося «Общество единения Славянъ», так сливе усі культурні українці туди вступили. Були вже перші загальні збори, де між іншим було прочитано кредо «общества», а потім мались бути привітання на різних слов'янських мовах. Були там: москалі, українці, поляки, серби, болгари й чехи. Перед зборами заряд оповістив, що градоначальник заборонив казати привітання на слов'янських мовах, можна тільки по московському. Усі обурились таким «Еднанням» і таким*

«рівноправ'ям». Ніхто не промовляв, хоч у програмі значилось, а статут не забороняє того. Так розійшлися з прикрим почуттям...» [2, с. 463–464].

Насамкінець залишилося процитувати лист зовсім з інших часів. Вересень 1918 р. Колишній комісар (градоначальник) Одеси, санітарний інспектор міста І. Липа, перебуваючи в *«непевному становищі»* через розформування лікарської управи, але попри все українізує Одесу та звертається листом до С. Шелухина: *«Дорогий Сергію Павловичу! Прошу Вас прийняти делегацію від залізнич[никі]в одеської «Просвіти» д.д. Куца, Ткаченко по справах твердої укр[аїніза]ції одеських майстерень і інших важливих бігучих справах» [2, с. 508].*

Висновок. Припущення про наявність інформації про «Просвіту» і навколо неї в епістолярії Івана Липи кінця XIX – початку XX ст. виправдалися. Листи діяча різних років до приятелів і однодумців створили уявлення про стан українського руху та атмосферу в українських організаціях до, під час і після одеської «Просвіти»; розповіли про будні і свята, думки і справи просвітянина І. Липи. Через професійне навантаження в Дальнику лікар приділяв громадській роботі менше часу, ніж його одеські колеги, але брав участь у роботі «Просвіти» як організатор, лектор, кореспондент, видавець. Виконував покладені на нього обов'язки якісно, віддано і відповідально. Іван Липа підтримував учасників та організації українського руху словами, ділами і внесками.

Список використаних джерел

1. Кучеренко С. Іван та Юрій Липи і «Просвіта». *Літопис Волині*. 2018. Вип. 19. С. 142–145.
2. Листування Івана Липи (1892–1922) / упоряд. І. Стамбол. Київ: Темпора, 2020. 576 с.
3. «Просвіта»: минуле, сучасне і майбутнє (до 100-річчя Одеської «Просвіти») : матеріали наук.-практ. конф. 25–26 лист. 2005 р. / упоряд. Г. Дольник. Одеса : Друк, 2006. 240 с.
4. Стамбол І. І. Іван Львович Липа в українському національному русі: лікар, письменник, тарасівець / наук. ред. і вступ. ст. В. М. Хмарський; НБУ ім. В. Вернадського, ОНУ ім. І. І. Мечникова. Київ; Одеса, 2017. 296 с.

*Майборода Павло,
вчитель історії Одеського ліцею № 50 Одеської міської ради (м. Одеса)*

ОДЕСЬКІ ВЧИТЕЛІ У КОМУНІКАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ Л. А. СМОЛЕНСЬКОГО (1844–1905)

Ця розвідка є продовженням вивчення комунікаційного простору української інтелігенції в Одесі на межі XIX та XX ст. Наше попереднє дослідження було присвячено комунікаційному простору засновника «Просвіти» в Одесі Івана Михайловича Бондаренка (1873–1911) [9], тепер ми вирішили звернутися до особистості неформального лідера української громади в Одесі Леоніда Анастасійовича Смоленського. Слід відзначити, що поштовхом до цих досліджень стали конференції, присвячені постаті М. Ф. Комарова та 120-річчю заснування «Просвіти».

Постать Л. А. Смоленського досить добре досліджена в історіографії. Пошлемося насамперед на дослідження О. Є. Музичка [10], в якому вивчається рід Смоленських, а також на роботу С. Г. Чмиря [13], присвячену Одеській українській громаді. Також не можемо не відзначити нову роботу швейцарського дослідника Ф. Бауманна «Розділена династія» [1], присвячену насамперед родині Шульгиних, в якій аналізуються зв'язки Якова Шульгина із Одеською громадою, зокрема, й Смоленським. Робота Бауманна цікава ще й тим, що ілюструє використання конструктивістських підходів Р. Брубейкера щодо українського руху, які, на жаль, зазвичай ігноруються вітчизняними дослідниками [1, с. 27–30]. Так, важливим методологічним спостереженням, яке робиться в роботі Бауманна і на яке ми будемо спиратися, є те, що національна ідентичність, незважаючи на те, що самі учасники вважали її заданою наперед, формувалася як сума свідомих виборів, які вони робили протягом життя.

Що стосується джерел для дослідження біографії Л. А. Смоленського, то нами поки що не виявлено джерел особистого походження в Державному архіві Одеської області, тому ними виступають у першу чергу спомини учнів Смоленського: для нашого дослідження особливо корисними були спомини С. Єгунової-Щербини про українську громаду [7] та мемуарний нарис М. Гордієвського [4].

Саме цей останній нарис покладено в основу для встановлення ліній комунікацій Л. А. Смоленського у нашій розвідці.

В якості дослідницької методології ми використовували комунікаційний підхід, запропонований у роботі «Соціологія філософій» Р. Коллінза [14]. Він дозволяє виявити, яким чином перетиналися ті чи інші діячі, як і за яких обставин вступали в комунікацію, які між ними існували конфлікти, а загалом допомагає окреслити мережу взаємодій між одеськими вчителями, що спілкувалися із Л. А. Смоленським в останній чверті XIX – на початку XX ст.

Леонід Смоленський народився 8 серпня 1844 р. в сім'ї вчителя таганрозької гімназії Анастасія Смоленського. Пізніше батько переводиться в Сімферополь, де продовжує працювати директором; саме там Л. А. Смоленський отримав середню освіту, закінчивши гімназію. Його батько підтримував зв'язки із Одесою, ставши в 1839 р. членом-кореспондентом Одеського товариства історії і старожитностей [10, с. 268]. Можливо, це вплинуло на переїзд Л. А. Смоленського до Одеси після закінчення Київського університету.

Тут цікаво відмітити кілька паралелей з іншим представником українського руху Іваном Липою. Він народився на покоління пізніше (1866 р.) в Керчі, його батьки, подібно до батька Л. А. Смоленського, мали зв'язки з Одесою, а сам Іван Липа після закінчення Казанського університету, жив у Одесі й біля неї в Дальнику.

Отже, Л. А. Смоленський закінчив Київський університет у 1865 р. В університеті він працював над магістерською дисертацією з історії Русі – «Боротьба Ольговичів і Мономаховичів», яка так і залишилася неопублікованою [7, с. 193]. По завершенню навчання він переїхав у Одесу, де працював учителем у Рішельєвській гімназії. Директором гімназії був Віктор Ісаєвич Стратонов.

В. І. Стратонов народився в Одесі, але пізніше переїхав до Севастополя, де працював учителем історії в гімназії. Саме там вони, можливо, познайомилися із Л. А. Смоленським. На початку 1860-х Стратонов знову повертається в Одесу, де працює в 1-й гімназії, яка була частиною Рішельєвського ліцею. Стараннями Стратонова цей навчальний заклад став самостійним – Рішельєвською гімназією [2];

його очолив В. І. Стратонов, зібравши там контингент ліберальних вчителів. Разом із Л. А. Смоленським там працює Георгій Омелянович Афанасьєв (1848–1925), про якого мова піде далі.

Гімназія, відома своїми ліберальними порядками, попадає на очі куратору Одеського учбового округу Сергію Платоновичу Голубцову (1815–1888) [6]¹³, й він звільняє директора. На його захист висловлюється вже згаданий вище Г. О. Афанасьєв, що призводить до «*стратонівської справи*»: всі ліберальні викладачі гімназії змушені звільнитися, гімназія фактично розгромлена. «*Стратонівська справа*» стала головною темою для обговорення одеської інтелігенції другої половини 1860-х рр. і досить сильно вплинула на долю її основних учасників.

Повернемося до В. І. Стратонова. Після звільнення з Рішельєвської гімназії він переводиться до Катеринодара (нині – Краснодар) й до Одеси вже не повертається. Його син Всеволод Вікторович Стратонов (1869–1938) став відомим фізиком і залишив спомини [12], де в тому числі описує враження від відкриття в Одесі пам'ятника Пушкіну.

Г. О. Афанасьєв, який виступив на захист Стратонова, народився в м. Уфа у родині військового. Після смерті батька він переїжджає до Одеси, де вступає до Новоросійського університету (1865 р.) [8]. По закінченню університету на запрошення В. І. Стратонова починає працювати в Рішельєвській гімназії, а, коли директора звільняють, то Г. О. Афанасьєв, на обіді, який було влаштовано на честь Стратонова, виступає з промовою на його захист, що й призводить до скандалу. Підлило олії в огонь, що про промову Афанасьєва написала преса – спочатку місцева, а потім і центральна. Після цього Афанасьєв якийсь час викладав у приватних гімназіях, у тому числі й в гімназії Гауеншильд, де знову працював разом із Л. А. Смоленським.

Із відходом з Одеського навчального округу С. П. Голубцова в 1880 р. для Г. О. Афанасьєва відкрилася можливість повернутися до університетської кар'єри. Він здає магістерський іспит (користуючись

¹³ Стаття дає досить докладний огляд діяльності Голубцова як голови Одеського навчального округу, але, на жаль, ані словом не згадує «стратонівську історію». Тим не менш, і з цієї роботи можна зробити висновки про консерватизм Голубцова: так, він заборонив тримати в бібліотеках навчальних закладів книжки Белінського, Добролюбова та Марка Вовчка.

при цьому конспектами, які колись зробив Л. А. Смоленський), а в 1885 р. він захищає магістерську дисертацію за темою «Головні моменти міністерської діяльності Тюрго». Після цього він починає викладати в Новоросійському університеті. Про нього як про талановитого вченого та чудового лектора згадує в своїх споминах про Ф. І. Успенського А. Г. Готалов-Готліб [5, с. 115]. Він також пише, що в 1894 р., внаслідок неблагонадійності Афанасьєв змушений був покинути Новоросійський університет. З того часу Афанасьєв залишив викладання, почавши працювати управляючим конторою Державного банку [8, с. 233]. Цей шлях зрештою привів його до портфеля міністра в гетьманство Скоропадського, а пізніше – й до еміграції.

Ми вже згадували, що після «стратонівської історії» Л. А. Смоленський перестає працювати в державних гімназіях. Полишає він і надії на наукову кар'єру. Як пізніше згадає у своїх мемуарах С. Єгунова-Щербина: *«Знайомство з урядовою школою того часу збудило в ньому [Л. А. Смоленському – П. М.] непримиренно-негативне ставлення до неї, а критична думка, коли почала працювати, з невблаганною логікою вела свою працю все глибше та ширше, зробивши з ученого скитника революціонера думки, палкого пропагандиста своїх ідей. Даремно найкращі професори Новоросійського університету напосідливо кликали його в своє товариство, знаючи й шануючи в ньому велику наукову силу; він незмінно відповідав їм: “того, що я хочу й повинен говорити, я не можу сказати з професорської катедри, а іншого я говорити не хочу”»* [7, с. 193]. Натомість він починає працювати в цілій низці приватних гімназій, у тому числі в гімназії Гауеншильд-Кларк та Пиллер, де, судячи з усього, знайомиться з починаючою викладачкою Софією Іванівною Відінською (1852–1911).

С. І. Відінська була старшою донькою у великій грецькій родині (всього було семеро дітей). Її батько був інспектором Одеського військово-медичного округу. Вона отримала досить добру домашню освіту, як від своєї матері німкені за походженням (дівоче прізвище Дітеріхс), так і від запрошених вчителів. Пізніше була однією з перших випускниць уже згаданої гімназії Гауеншильд, де й розпочала свій педагогічний шлях. Далі працювала в гімназії Пиллер, де були

проведені реформи в організації навчання і підібрався чудовий склад викладачів [3, с. 13].

У 1886 р. разом із К. А. Катазакі вона придбала у володіння гімназію Гауеншильд-Кларк і керувала нею до самої смерті в 1911 р. протягом 25 років. Ретельно підходячи до підбору викладачів, вона запрошує у свій навчальний заклад низку видатних викладачів, серед яких фізик Ф. Н. Миляницький, який організував у школі астрономічну обсерваторію, й історики Г. О. Афанасьєв та Л. А. Смоленський [11, с. 90–91]¹⁴.

У 1895 р. відбувається святкування 25-річчя педагогічної діяльності С. І. Відінської, на якому Л. А. Смоленський виступає із розлогою промовою (наскільки нам відомо, ця промова ще не використовувалася для реконструкції біографії Смоленського). У ній він підкреслює, що, по-перше, С. І. Відінська близька до педагогів гімназії, тому що сама пройшла весь педагогічний шлях, перш ніж стати керівницею гімназії. По-друге, вона очолила гімназію, яку дуже добре знала, так як спочатку вчилася в ній, а потім деякий час працювала. Їй, по-третє, головною її ціллю в гімназії стало впровадження гуманістичного духу в навчальному закладі [3, с. 16–18]. Наприкінці своєї промови Л. А. Смоленський побажав, щоб і наступні 25 років Відінська була такою ж відданою корисній суспільній діяльності.

На жаль, побажання не судилося здійснитися. Революція 1905 року сильно відбилася як на гімназії Відінської, так і на самій керівниці навчального закладу. Так, приміщення гімназії перейшло до російських шовіністів з Союзу руських людей, і для навчального закладу довелося шукати інше приміщення. Сама С. І. Відінська все більше хворіє і важко сприймає політизацію середньої школи. В 1910 р. вона виїжджає на лікування до Єгипту, однак воно не допомагає й вона помирає в 1911 р.

Здоров'я Л. А. Смоленського на межі століть теж швидко погіршується. З 1900 р. він паралізований, але в 1905 р., коли його родина приймає хлопчика, який врятувався під час єврейського погрому в жовтні 1905 р., приходять до тями. Однак враження від того, що відбувається в країні,

¹⁴ Тут у переліку викладачів гімназії С. І. Відінської вже нема Г. О. Афанасьєва, який викладав тут раніше, до 1901 р.

настільки важкі для Смоленського, що вже 11 листопада він помирає після загострення хвороби.

Отже, дослідження одеських вчителів у комунікаційному просторі Л. А. Смоленського дозволяє зробити наступні висновки. По-перше, Л. А. Смоленський комунікував насамперед із ліберальними вчителями, з якими перетинався у приватних гімназіях, відмовляючись працювати в державних навчальних закладах. По-друге, ці вчителі могли мати змішане походження (як, власне, й сам Л. А. Смоленський), належати чи не належати до українського руху (Г. О. Афанасьєв належав, а В. І. Стратонов та С. І. Відінська – ні), але їх об'єднувала відданість просвітництву й опозиція до реакційних порядків Російської імперії. Це ще раз ілюструє спостереження, що в Одеській громаді (неформальним лідером якої був Л. А. Смоленський) більшою популярністю користувалися драгоманівські ідеї, що зумовлювало співпрацю як з народниками, так і з лібералами [13, с. 107]. Л. А. Смоленський не зробив академічної кар'єри, не залишив після себе наукових чи публіцистичних праць, але своїм викладанням у приватних гімназіях вплинув на ціле покоління учнів та вчителів. Тому актуальним, на нашу думку, залишається подальше вивчення спільноти одеських вчителів останньої чверті XIX – початку XX ст., виявлення мереж їхніх комунікацій, конфліктів та суперечок, що виникали між ними, щоб більш рельєфно уявити як інтелектуальне життя Одеси, так і розвиток українського руху.

Список використаних джерел

1. Бауманн Ф. Розділена династія. Родинна історія російського й українського націоналізмів / З англійської переклав Л. Бабей. Львів : Локальна історія, 2025, 384 с.
2. Васильєв К. Два одесских периода жизни профессора Всеволода Викторовича Стратонова. *Дерибасовская–Ришельевская*. 2022. № 88. С. 31–42.
3. Венок на гроб Софии Ивановны Видинской. Одесса : Тип. Акц. Южно-Русс. Общ. Печатнаго Дела, 1912. 74 с.

4. Гордієвський М. Л. А. Смоленський (з нагоди 25-річчя смерті). До історії українського руху в Одесі. *Шквал*. 1930. № 35 (22 груд.). С. 8–9.
5. Готалов-Готлиб А. Г. Ф. И. Успенский как профессор и научный руководитель. *Византийский временник*. 1947. Т. 1. С. 114–126.
6. Гребцова И. С. Одесский период деятельности попечителя учебного округа С. П. Голубцова. *Вісник Одеського національного університету. Сер.: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство*. 2017. Т. 22, Вип. 1. С. 97–108.
7. Єгунова-Щербина С. Одеська громада кінця 1870-х років : Спомини. *За сто літ : Матеріали з громад. й літ. життя України XIX і початків XX століття* / Іст. секція Укр. АН ; Під ред. М. Грушевського. [Київ] : Держвидав України, 1928. Кн. 2. С. 189–199.
8. Капарулін Ю. В. Георгій Афанасьєв (1848–1925): нариси біографії і наукової творчості. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 43. С. 231–237.
9. Майборода П. А. Повідомлення про смерть І. М. Бондаренка (1873–1911) в «Одеських новинах» як джерело для вивчення комунікаційного простору вченого. *Українське серце Одеси: Михайло Комаров (Комар) – громадський діяч, просвітянин, бібліограф* : зб. матеріалів Всеукр. наук. конф., м. Одеса, 23 січ. 2024 р. / упоряд. Є. В. Забіянов, К. І. Сорокіна. Одеса : Видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2025. С. 94–109.
10. Музичко О. Є. Рід Смоленських в історіографічному процесі середини XIX – першої третини XX ст. *Записки історичного факультету*. 2009. Вип. 20. С. 266–283.
11. Памятная книжка Херсонской губернии на 1901 год / Сост. Херсон. губ. правл. Херсон : Тип. Херсонск. губ. правл., 1901. XXXIX, 352, [34] с.
12. Стратонов В. В. По волнам жизни. URL: <https://library6.com/3596/item/211441>.
13. Чмир С. Г. Одеська громада в українському національному русі (кінець XIX – початок XX ст.). *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України : Південна Україна XX століття*. 1998. Вип. 3. С. 107–114.
14. Collins R. *The sociology of philosophies : a global theory of intellectual change*. Cambridge ; London : Belknap Press, Harvard University Press, 2000. IX, 1098 p.

Музичко Олександр,

*доктор історичних наук, доцент, професор кафедри археології,
етнології та всесвітньої історії Одеського національного
університету імені І. І. Мечникова (м. Одеса)*

СТУДІЇ ОЛЕКСАНДРА БОЛДИРЕВА ЯК ЕТАП В ІСТОРІОГРАФІЇ ОДЕСЬКОЇ «ПРОСВІТИ»: ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС В ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Метою цієї статті є дослідження внеску одного з новаторів у новітніх дослідженнях Одеської «Просвіти», історика. Олександра Васильовича Болдирева (1963–2001). Зроблено висновок, що дослідження О. Болдирева міцно увійшли до історіографічного канону відповідного сегменту модерної україністики. І хоча поглиблюючи та уточнюючи фактаж дослідники не завжди погоджуються з певним трактуванням фактів, вони неодмінно віддають належне працям одеського дослідника як першопроходця громадознавчих студій. Залучення політологічного дискурсу в історичних дослідженнях (хоча можна сказати, що й також і навпаки) було новаторським на той час, сприяло розширенню усвідомлення місця Одеської «Просвіти» у націєтворенні України.

Ключові слова: *Одеська «Просвіта», О. Болдирев, історична наука, політологія, український національний рух.*

Історія українського національного руху в Одесі є яскравим прикладом заповнення «білої плями» в історіографії. Цей процес був зумовлений як науковими, так й націєтворчими чинниками. Потужна хвиля українського національного відродження доби закономірного краху тоталітарного комуністичного табору у країнах Центрально-Східної Європи наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. викликала шукання основ, історичного фундаменту для новітнього українства. Одеська «Просвіта» 1905–1909 рр. передусім привернула увагу як яскравий осередок українців Одеси. Сам факт перебування приміщення «Просвіти» у центрі міста (вул. Софіївська) промовисто свідчив про брехню Губарів та К°, що проштовхували думку про буцімто маргінальність, «окраїнність», українців.

Відкривачами історії Одеської «Просвіти» для нового покоління одеситів, виховання в них української ідентичності, були у галузі історичної публіцистики Григорій Зленко та в історичній науці Анатолій Мисечко [6; 9]. В кожного з цих авторів та громадських діячів був свій стиль, візія минулого. Проте, обидва працювали у рамках неонародницького підходу, що був вкорінений в українські традиції XIX – початку XX ст.

В їх колі своєрідно виглядає постать іншого піонера у дослідженні «Просвіти» – Олександра Васильовича Болдирева (1963–2001). Випускник історичного факультету ОДУ імені І.І. Мечникова та співробітник Одеського історико-краєзнавчого музею, звісно, був фаховим істориком. Але його шлях у науці виявився досить специфічним та зумовив його приналежність ще й до кола політологів. Внесок О. Болдирева вже був предметом уваги його соратників та колег [9]. Тут автор цих рядків зосереджений на проблемі визначення місця О. Болдирева у процесі історіографічного «воскресіння» Одеської «Просвіти», що й є метою цієї розвідки.

Звернення О. Болдирева до історії «Просвіти» було зумовлене його залученістю в тогочасний український національний рух на його правому фланзі. Закономірним було рішення О. Болдирева увійти до числа науковців шляхом вступу до аспірантури та захисту кандидатської дисертації. У жовтні 1992 р. він вступив до аспірантури в альма-матер за спеціальністю теорія та історія політичної науки (перебував до жовтня 1995 р.). Політологія тоді перебувала тільки у зародковому стані, виходячи з шат «марксизму-ленінізму». Такий крок дозволив вченому претендувати на значне розширення наукових об'єктів в дусі міждисциплінарності, що найбільш повно розкривається як тенденція у наш час.

Темою свого дослідження він закономірно обрав, спираючись на дипломну роботу, – «Політичний світогляд українських «громад» другої половини XIX – початку XX ст.». Таким чином, в Одесі він продовжив історіографічну традицію, яку заклав О. Рябінін-Склярєвський у 1920-х рр. Спочатку керівником аспіранта планувався завідувач кафедри професор Д. С. Шелест, але у зв'язку з його поверненням на історичний факультет, керівником аспіранта був

призначений Ф. В. Резнік, кандидат історичних наук, доцент, кафедри політології Інституту соціальних наук ОДУ. В обґрунтуванні актуальності теми він зазначив: *«Тільки за умов одержання об'єктивної картини політичних засад цих українських гуртків, можна досягнути проблематику трагічних результатів національно-визвольних змагань 1917–1920-х рр., чіткіше зрозуміти хід політичного життя в сучасній Україні»* [1].

Під час перебування в аспірантурі О. Болдирев проводив семінарські заняття зі студентами 4-го курсу геолого-географічного факультету, брав участь у кафедральних заняттях для аспірантів, де зачитував свої реферати.

В той час як Г. Д. Зленко, А. І. Мисечко, В. Б. Кузьменко досліджували український національний рух в Одесі у традиційно історико-джерелознавчому сенсі, О. Болдирев намагався повернути своє дослідження у світоглядний дискурс, розглянути локальну проблему у широкому загальноукраїнському та навіть світовому контекстах, що відповідало жанру інтелектуальної історії (громади він називав *«своєрідними інтелектуальними клубами»*). На відміну від радянської історико-пропагандивної історіографії, О. Болдирев не відкидав позитивного значення безкласової теорії українського народу, вважаючи його частиною народницького нарративу.

У жовтні 1995 р. О. Болдирев склав кандидатські іспити з англійської мови та теорія та історія політичної науки на відмінно, і з філософії – на задовільно. 23 жовтня 1995 р. в ОДУ відбувся захист дисертації О. Болдирева за спеціальністю «Теорія та історія політичної науки» [2; 3]. Щоправда, в остаточному вигляді хронологічні рамки дисертації були звужені до другої половини XIX ст. (власне з кінця 1850-х рр. по 1900 р.). Позитивним було охоплення автором усієї Наддніпрянської України. На жаль, згодом українознавство в Одесі переважно стало самозатискатися у вузькі, локальні, південноукраїнські і навіть суто одеські краєзнавчі рамки, що провінціалізувало (і, за великим рахунком, провінціалізує зараз) одеську україністику. За визнанням Ф. В. Резніка, чорновий варіант роботи за обсягом у два чи більше разів перевищував остаточний, тому

багато цінного тексту довелося опустити, аби втиснутися у дозволені рамки – 173 аркуші.

Головою спеціалізованої вченої ради був доктор юридичних наук, професор М. П. Орзіх, опонували доктор філософських наук, професор Одеського державного політехнічного університету, академік Української академії політичних наук А. В. Мусіно та кандидат філософських наук, професор Одеського державного економічного університету О. С. Кирилук. Провідною організацією був Львівський університет імені І. Франка. Відгуки на автореферати надіслали кафедра історії України Миколаївського філіалу Київського державного інституту культури, кафедра соціології Дніпропетровського університету, кафедра політології Одеського державного економічного університету, кафедра політології Української державної Академії зв'язку, професор Одеської державної Академії харчових технологій А. П. Чередниченко. Серед 12 присутніх членів Ради були такі відомі особи як Д. С. Шелест, І. М. Коваль та В. В. Глебов.

Під час дискусії були обговорені такі глибокі питання як погляди на державницький потенціал українського народу, сутність поняття націоналізм, суб'єктивності мемуарних джерел, співвідношення понять анархізм, соціалізм у світогляді громадянців, співвідношення понять «нація, народ» і навіть пролунала пізніша «кучмівська» фраза *«національна ідея не спрацювала у 1991 році»*.

Найбільш глибокими здаються зауваження О. С. Кирилука: мало місця приділено визначенню зв'язків ідеології громадянства з сучасними політичними течіями та політичними проблемами в Україні, слід було б розглянути проблему співвідношення політики і культури в контексті громадянського руху, корисним було б використати в дисертації доробок німецького мислителя Фердинанда Тьоніса. Також в опонента викликало сумнів кваліфікація поглядів громадянців як анархічних. З цим зауваженням варто погодитися, а певний вплив відповідного світогляду на О. Болдирєва пов'язати з його діяльністю в УНА-УНСО, де відчувався вплив анархізму. Наголосимо, що йшлося про мрії громадянців про суспільство як бездержавне, життя в умовах вільних самоврядних громад. Втім, О. Болдирєв цілком розумів утопійність та шкідливість такого підходу, що став передумовою

негативних результатів Української революції 1917–1921 рр. Також він визнавав, що для громадивців було властиве визнання конституціоналізму. Отож, в читача тексту одеського історика поставало питання чи були вже анархічні тенденції у світоглядній еволюції громад такими вже анархічними?

Очікуваним було зауваження від львів'ян, звернене до історика на політологічному полі, у *«надмірному використанні історичних методів дослідження»*. Звичайно, О. Болдирев намагався усіляко наблизити свою роботу до політологічного дискурсу, але безумовно дивився на події очима історика та його роботу слід визнати передусім історичною, а використання елементів політологічного підходу продемонструвало корисність міждисциплінарного підходу та сприяло поглибленню осягнення еволюції національного руху. Про історичне спрямування праці свідчив ґрунтовний історіографічний та джерелознавчий аналіз (саме аналіз, а не просто огляд).

О. Болдирев вважав український національний рух, національне відродження, *«найбільш класичним і вражаючим прикладом подібного роду процесів»*. Він підкреслював, що громадівський рух був лише частиною українського національного відродження, мав неоднорідний характер. До теоретичних заслуг О. Болдирева слід зарахувати запропоновану ним періодизацію розвитку громадівського руху: кінець 1850-х – 1863 р. – від зародження до Валуєвського циркуляру; початок 1870-х – 1883 р. – відродження руху до першої спроби заснування першої політичної партії; від 1883 до 1900 р., тобто до заснування РУП.

Викликає інтерес зауваження одеського науковця про ті періодичні видання, які були основними виразниками думок громадівства: «Основа» у 1860-х рр.; «Громада» – у 1870-х рр.; Галицькі народовські видання 1880-х – 1890-х рр.

Серед фактографічних досягнень вченого було виявлення ним у 1992 р. на основі маловідомих архівних джерел з Російського державного історичного архіву у Санкт-Петербурзі інформації про намагання у 1883 р. заснувати першу українську політичну партію з ініціативи Володимира Мальованого.

Першим у період новітньої української державної незалежності в Одесі О. Болдирев ґрунтовно розглянув політичні погляди

М. Драгоманова. На той момент в Україні загалом тільки почалося концептуальне оновлення драгоманознавства. Він один з перших наголосив на доцільності включити «Листи з України Наддніпрянської» Б. Грінченка до традиції українського націоналізму, вважаючи її витоками «Самостійної України» М. Міхновського [3, с. 132]. Проте, О. Болдирев водночас наголошував, що йдеться лише про витoki, бо статтю Б. Грінченка не можна було вважати власне націоналістичною, бо авторові не йшлося про політичну незалежність України.

Важливо, що автор відстежив використання у термінології громадівців понять «націоналізм» та «державність». Третій розділ дисертації, найважливіший, як на середину 1990-х рр., мав назву «Формування націоналістичного світогляду в громадівському русі».

Історик констатував: *«культурницький напрямок з ухилом в національне питання, який зайняли громади у другій половині 80-х, хоча і розмив політичну ідеологію українського руху, зробив її маловиразною і неконкретною, втім призвів до організаційної усталеності і поважного збільшення українських гуртків, а також до зміцнення їх взаємозв'язків. Напрацьований за попередні десятиліття культурний та науковий матеріал працював тепер на збільшення українського руху, особливо за рахунок студентської молоді»* [3, с. 150]. Проте, наприкінці ХІХ ст. громади на основі ідей «Листів з України Наддніпрянської» (за оцінкою О. Болдирева це була програма «квазінаціоналізму з елементами формального лібералізму і войовничого культурництва») дрейфують у бік націоналізму. Вважаю, що під поняттям «квазінаціоналізм» фактично мався на увазі «протонаціоналізм», що було б більш вдалим поняттям.

Головною заслугою О. Болдирева був наголос на еволюції українського національного руху в Одесі від поверхового етнографізму (українофільства), потім до соціалізму, а потім – до націоналізму (у другій половині 1880-х–1890-х рр.), головним виразником якого він назвав М. Міхновського та його трактат «Самостійна Україна». О. Болдирев був першим серед одеських інтелектуалів хто настільки чітко та прямо використав поняття український націоналізм у позитивному сенсі у місцевому культурно-науковому просторі. Увиразненню сприяв окремий розділ дисертації: «Формування

націоналістичного світогляду в громадівському русі». У складних перехідних умовах 1990-х рр., з домінуванням в одеському середовищі українофобських дискурсів (наприклад, згадаю про соціолога І. Попову) це був сміливий крок. Зважаючи на це, не дивно, що у книжці, опублікованій на основі тексту дисертації, у тому самому 1994 р. відповідного розділу не було, а структура загалом була позбавлена концептуальності, маючи суто констатуючий характер («Одеська громада», «Одеська «Просвіта»).

Відповідаючи на запитання одного з членів Ради про те, що він розуміє під поняттям «націоналізм» О. Болдирев відповів з посиланням на «Британську енциклопедію»: *«згідно з загально визнаним тлумаченням цього терміну, «націоналізм» – політичний принцип, згідно якого політичні та етнічні кордони повинні співпадати»*. Водночас, дослідник заперечив тезу радянської історіографії про те, що громадівська ідеологія вже у 1860-х–1880-х рр. була націоналістичною. Важливою була його робота і в розрізі дослідження українсько-російських взаємин в історичній перспективі, бо він показав суперечності між українськими та російськими народницькими представниками антисамодержавного руху.

На думку опонента А. Місуно авторові вдалося створити цілісну картину ідейного розвитку українського національного руху, що дозволило до мінімуму звести елементи суб'єктивізму, обмеженості, а іноді й амбіційності у сучасному осмисленні та оцінці тих духовно-інтелектуальних та організаційно-практичних подій, які мали місце в Україні.

Джерелами для написання дисертації були матеріали трьох державних архівів: Центрального державного архіву України у місті Києві (матеріали одеської жандармерії та ін.), Державного архіву Одеської області, Центрального державного історичного архіву Росії. Це склало 13 архівних фондів та 39 архівних справ.

Відповіді О. Болдирева виявилися переконливими для 11 з 12 членів Ради, яка і надала вченому відповідну наукову ступінь. Найбільшим досягненням виглядав третій розділ дисертації «Формування націоналістичного світогляду в громадівському русі». Показово, що у деяких відгуках на автореферат, що надійшли до Ради,

саме це поняття викликало несприйняття. Припустимо, що така постановка питання чи не вперше після років цькування за це поняття пролунала у стінах одеського університету. Уперше автор спромігся обґрунтовано довести, що громадівство було не суто культурницьким, а протополітичним явищем, глибоко пов'язаним таким чином з Українською революцією. Автор зробив внесок у формування специфічної наукової галуззі «етнополітології». У висновку Вченої Ради було наголошено, що «висновки дисертації можуть допомогти в подоланні шкідливих антидержавних політичних течій, спрямованих на розчленування єдиного національного і територіального простору України».

Результати своєї роботи передусім в Державному архіві Одеської області та київських архівах (він одним з перших ґрунтовно опрацював фонд одеської жандармерії, що зберігається у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві) та бібліотеках він апробував на низці конференцій, зокрема, одеській «Просвіта»: минуле, сучасне, майбутнє» (26 листопада 1993 р.) (доповідь «Одеська громада» – попередниця «Просвіти») та інших, тези трьох з яких були опубліковані. З огляду на важкі матеріальні умови першої половини 1990-х неабияким успіхом було видання невеликої книжки про діяльність Одеської української громади у другій половині XIX – на початку XX ст. в авторитетному одеському видавництві «Маяк» у 1994 р. [4].

У редакційному висновку на рукопис книги зазначалось, що *«незважаючи на документальний характер рукопису, він написаний жвавою мовою, виклад динамічний, в нарисі вдало поєднано розповідь про ідейні пошуки гуртка, практичні заходи по реалізації своїх планів з біографічним матеріалом про найвидатніших членів Громади (Л. Смоленського, О. Андрієвського, П. Ніщинського, С. Шелухина, І. Луценка та ін.), що робить його цікавим для найширшого кола читачів»*. Водночас автори редакційного висновку зробили декілька зауважень: деяка незбалансованість у викладі матеріалу, занадто велике цитування М. Драгоманова, більшої політологічності, аніж культурологічності, що логічно впливало з факту політологічного спрямування дисертації.

Книжка 1994 р. не була простим відбитком частини дисертації. Передусім вона була ширше хронологічно – якщо у перших двох розділах йшлося про Одесу другої половини XIX століття, то у двох інших про початок XX ст. – Одеську «Просвіту» 1905–1909 рр. та діяльність українських тогочасних громад. Звісно, на відміну від дисертації, що була припасована під політологічний дискурс, у книжці О. Болдирев дотримувався значно більш виразно лінії історика-фактографа. Книжковий, тобто більш вільний, формат О. Болдирев використав для осучаснення своїх тез. Так, коментуючи думки Д. Овсяніко-Куліковського про сутність російського простолюду одеський історик у примітці зазначив: *«Чим не чудова характеристика майбутнього феномену «гомо советікуса?» [4, с. 67].*

На іншій сторінці, аналізуючи полеміку М. Драгоманова з російськими лібералами О. Болдирев у примітці наголосив знову ж таки у підрядковій примітці: *«Прямо як сьогодні, коли російські демократи намагаються виправдати свої «привички державного націоналізму» ідеями загальнолюдських цінностей та абстрактних прав людини» [4, с. 75].* Говорити про справедливість цих зауважень одесита зараз навіть якимось дуже банально. Діяльність «Просвіти» О. Болдирев розглядав як етап громадського руху, включаючи його до контексту політизації українського національного руху. Політизацію у роботі «Просвіти» О. Болдирев у метафоричний спосіб визначав як результат «сп'яніння» від загальної атмосфери революції 1905 р. Загальне місце «Просвіти» вчений визначав як дуже значне: *«Завдяки «Просвіті» Одеса стала одним з основних центрів українського національного відродження». Яскраво були окреслені у книжці портрети провідників «Просвіти», як палких лідерів, без шкідливої ліберальної іронії чи то пак постіронії, яку намагалися насадити у подальшій українській біографістиці різноманітні користувачі грантів.*

Досягненням вченого була публікація своєї статті у найавторитетнішому часописі українських істориків, виданні Інституту історії України НАНУ «Українському історичному журналі» [1].

Отже, дослідження О. В. Болдирева міцно увійшли до історіографічного канону відповідного сегменту модерної україністики. І хоча поглиблюючи та уточнюючи фактаж дослідники не

завжди погоджуються з певним трактуванням фактів, вони неодмінно віддають належне працям одеського дослідника як першопроходця громадознавчих студій [7; 8; 10]. Залучення політологічного дискурсу в історичних дослідженнях (хоча можна сказати, що й також і навпаки) було новаторським на той час, сприяло розширенню усвідомлення місця Одеської «Просвіти» у націєтворенні України.

Список використаних джерел

1. Архів Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Справа Аспіранта О. В. Болдирєва [не має номеру].
2. Болдирєв О. Політичний світогляд українських громад другої половини ХІХ ст. : автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.01 / ОДУ ім. І. І. Мечникова Одеса, 1995. 17 с.
3. Болдирєв О. Політичний світогляд українських громад другої половини ХІХ ст. : дис... канд. політ. наук. 23.00.01 / Одеський ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 1995. 173 с.
4. Болдирєв О. В. Одеська громада : історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. ХІХ – початку ХХ ст. Одеса : Маяк, 1994. 144 с.
5. Болдирєв О. В. Перша спроба організації української політичної партії. *Український історичний журнал*. 1995. № 6. С. 47–55.
6. Зленко Г. Лицарі досвітніх вогнів : тридцять три портрети діячів одес. «Просвіти» 1905–1909 рр. Одеса : Астропринт, 2005. 250 с.
7. Козирєв О. С. Програма діяльності і організації української соціально-революційної партії на федеративних началах» (1883 р.). *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер.: Політологія*. 2012. Т. 204, Вип. 192. С. 27–31.
8. Красніцька Г. М. Створення та діяльність Одеської громади на теренах України. *Гілея*. 2016. № 104. С. 18–20.
9. Мисечко А., Мисечко Т. Олександр Болдирєв як історик-новатор. *Чорноморська минувшина : записки відділу історії козацтва на Півдні України*. 2014. Вип. 9. С. 71–81.
10. Чмир С. Г. Одеська громада в українському національному русі (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України : Південна Україна ХХ століття*. 1998. Вип. 3. С. 107–114.

Muzychko O.

**STUDIES OF OLEKSANDR BOLDYREV AS A STAGE IN THE
HISTORIOGRAPHY OF THE ODESA «PROSVITA»: POLITICAL DISCOURSE
IN HISTORICAL RESEARCH**

The purpose of this article is to study the contribution of one of the innovators in the latest research on Odesa «Prosvita», historian Oleksandr Vasilyovych Boldyrev (1963–2001). The conclusion is made that the research of O. Boldyrev has firmly entered the historiographical canon of the corresponding segment of modern Ukrainian studies. And although, deepening and clarifying the facts, researchers do not always agree with a certain interpretation of the facts, they certainly pay tribute to the works of the Odesa researcher as a pioneer of community studies. The involvement of political science discourse in historical research (although it can be said that it is also the other way around) was innovative at that time, contributing to the expansion of awareness of the place of Odesa «Prosvita» in the nation-building of Ukraine.

Keywords: *Odesa «Prosvita», O. Boldyrev, historical science, political science, Ukrainian national movement.*

*Новікова Людмила,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України та спеціальних історичних дисциплін
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (м. Одеса)*

УКРАЇНСЬКІ «ПРОСВІТИ» ЯК ОСОБЛИВИЙ ІСТОРИЧНИЙ ФЕНОМЕН МОДЕРНОЇ ДОБИ

Модерні українські «Просвіти» були важливою частиною українського національного процесу ХІХ – початку ХХ ст. Вивчення їх діяльності привертало увагу багатьох дослідників, які досліджували різні аспекти проблеми як в загальноукраїнському контексті, так і в регіональному (в роботах О. В. Лисенка, О. В. Малюти, А. І. Мисечка та ін.). На наш погляд, окремі питання вимагають додаткового дослідження, використання комплексного підходу не тільки з погляду на необхідність створення цілісної історичної картини діяльності цих організацій, але й з погляду розгляду їх специфіки та регіональних відмінностей як результату впливу особливостей різних стадій розвитку національних процесів. З методологічної точки зору, ми опираємося на методологію дослідження розвитку національних рухів, а саме на концепції М. Гроха, П. Р. Магочія та ін., що запропонували поділ національного руху (національного відродження) кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. на три етапи [9, с. 101], що поєднуються з його різними формами (зокрема, концепція М. Гроха включає наступні етапи: період наукового зацікавлення, період патріотичного відродження, поява масового національного руху з політичними наслідками). Ці форми не зникають при переході до наступного етапу, а переживають певну еволюцію. Всі три етапи національних процесів в Європі та Україні зокрема простежуються в межах модерного часу, з кінця ХVІІІ до початку ХХ ст. Це визначило хронологічні межі даної розвідки, а також дозволяє розглядати «Просвіти» в модерний час як окремий феномен, який зазнав впливу всіх трьох етапів-форм національного руху.

«Просвіти» були феноменом доби модерного становлення нації або, для ряду сучасних дослідників та для безпосередніх учасників цього процесу, епохи «національного відродження» (саме це поняття було чітко сформульовано та сприйнято самими учасниками національного

руху у межах його третього етапу). Поширенню поняття «національне відродження» в українському дискурсі сприяли праці М. Грушевського кінця XIX – початку XX ст., який виокремлює серед періодів національної історії період «українського відродження» у першому томі своєї «Історії України-Руси» (1898) [4, с. 20]. Майбутній член Київської «Просвіти» та голова її Ради Б. Грінченко у своїй роботі 1905 р. вказував на *«життєздатність української народності, що неминуче йде до [відродження]»* (пер. українською наш. – Л. Н.; у тексті Б. Грінченка, очевидно, помилково – «*возражения*» замість «*возрождения*»)..., *це «рух вперед мільйонів народу»* [3, с. 99].

Модерний характер діяльності «Просвіт» в Україні мав багато проявів. Одним з них була орієнтація на народ як демократичну верству, яка формується вже на другому етапі національного відродження. Зокрема, народовці в Галичині характеризуються (на початку XX ст.) як покоління, яке *«...своєю задачею вважало працю для простого народу в рідній мові того народу»* [8, с. 5].

Важливим питанням є участь «Просвіт» в розбудові масової національної ідентичності. У цій сфері вплив не співпадіння етапів національного відродження на характер діяльності «Просвіт» різних українських регіонів був достатньо очевидним. Львівська «Просвіта» була заснована у 1868 р., в умовах конвергенції формальних ознак першого та другого етапів національного відродження. На той час в Західній Україні серед українських організацій ще не поширилося стале вживання одної етнічної термінології. Відповідно львівська «Просвіта», підтримуючи українську ідентичність (з багатьма її складовими), пройшла шлях від вживання історично сформованих в регіоні термінів «*Русь*», «*русини*», «*руський*» (наприклад, у відозві першого голови товариства знаходимо термін «*Галицькі Русини*», а у третьому статуті 1891 р. метою товариства визначалися «*просвіта і піднесеня добробуту руського народу»* [8, с. 13, 16]) до термінологічної уніфікації загальноукраїнського характеру у формі «*Україна*» (через форму «*Україна-Русь*»), «*український*». Політичним контекстом цього шляху стало широке вживання терміну «*Україна*», «*український*» в політичному друці («*Україна ingredienta*» Юліана Бачинського (1895)) та назвах регіональних українських політичних партій, де в 1890-х рр.

відбулася еволюція (перша партія мала назву Русько-Українська Радикальна Партія (заснована 1890 р.)). Культурний контекст створений був, зокрема, початком публікації у Львові «Історії України-Русі» М. Грушевського (з 1898 р.). Для порівняння, ювілейне видання, підготоване М. Лозинським – «Сорок літ діяльності «Просьвіти» (Львів, 1908), має наступний початок: *«Дня 8 н. ст. зрудня сього року минає 40 літ, як завязало ся і розпочало свою діяльність знане нині на цілій Україні-Руси товариство “Просьвіта”»* [8, с. 3]. Цей же автор характеризує нове покоління=політичний напрямок народоців, які *«підняли прапор нашої національної самостійності»* в Галичині як Українців *«...бо голосило національну єдність нашого народу в Галичині з нашим народом в Росії, на Україні...»*. Тут же зустрічаємо умовний поділ на *«австрійську»* та *«російську»* Україну в імперський період [8, с. 5].

Наддніпрянські «Просвіти» виникли у 1905 р., тобто в межах третього етапу національного руху, в період широкого вжитку на Наддніпрянській Україні термінів *«українці»*, *«Україна»* для етносу та вітчизни, і українська національна ідентичність, яка поширювалася членами товариств, мала вже сформовану єдину термінологію (хоча на приклад окремих персоналій можна переконатися в існуванні еволюції у справі вживання ними етнічних термінів (їх зв'язок з еволюцією чи відсутністю еволюції ідентичності вимагає додаткового дослідження), якщо порівняти ситуацію у другій половині XIX ст. та на початку XX ст.). Для прикладу можна згадати досвід В. Науменка, який в умовах відносної лібералізації отримав дозвіл губернатора видавати журнал *«Україна»* (спадкоємець *«Киевской старины»*) у 1907 р. та використовував в цей час і далі у своїх публікаціях термін *«український»* (тоді як наприкінці XIX ст. він у своїх публікаціях вживав термін *«малоросійський»*) [12, с. 93, 96].

Для третього, політичного етапу розвитку національного руху (відродження) набуває особливої ваги ставлення «Просвіт» та їх діячів до принципу *«партійності»*. З одного боку, поява українських політичних партій стала важливою подією в історії руху. З іншого боку, з уваги дослідників практично випадає той факт, що сучасники-члени українського руху іноді розглядали поділ на партії, міжпартійні та внутрішньопартійні суперечки і *«партійність»* загалом, як до певної

міри перешкоду на шляху їх тіснішого об'єднання. При цьому *«партійність»* могла і не бути пов'язана з власне партією, а більше поєднувалася з домінуючим впливом будь-якої генези.

При цьому необхідно відзначити, що альтернативою *«партійності»* в українському русі на початку ХХ ст. називалася не однопартійність, а позапартійність чи надпартійність. Подібний надпартійний підхід М. Грушевський передбачав для Наукового товариства імені Т. Шевченка [6; 7, с. 420]. Він же, як член львівської «Просвіти» з 1894 р., вказував на те, що домінування впливу однієї з партій могло зашкодити її демократичному характеру та впливу у суспільстві. М. Грушевський, як можна зробити висновок, розумів поняття *«партійності»* достатньо широко, і виступ проти неї у нього зводився до неприпустимості будь-якого однобічного ідейного впливу на діяльність українських культурно-національних організацій. Так, він обурювався тим, що в газеті «Рада» Є. Чикаленка друкують матеріали, *«які роблять газету просвітянським, власне Грінченківським органом»* [14, с. 37].

Важливість принципу надпартійності чи позапартійності для об'єднання навколо української ідеї визнавалася не тільки М. Грушевським. Для порівняння, Є. Чикаленко високо оцінював створення ТУПу як надпартійної організації, що допомогла подолати внутрішні суперечки серед учасників українського руху. На установчому з'їзді створення ТУП стали розглядати як відновлення безпартійної організації, що існувала до 1904 р. Водночас Є. Чикаленко розкриває деяку *«кухню»* впливу партійності на українські інституції, згадуючи, що спершу, до створення ТУП, він почав агітувати за відновлення Демократично-радикальної партії під впливом ідеї, що проголошення газети «Рада», якої він був видавцем, партійним органом преси значно допомогло б її поширенню [14, с. 38–39]. Очевидно, він мав на увазі цільову аудиторію партії.

Надніпрянські «Просвіти», очевидно, більше тяжіли до надпартійності, з огляду на те, що вони мали певну передісторію у вигляді громадського руху, яких зазнав об'єднавчих процесів наприкінці ХІХ ст. саме під гаслом *«безпартійності»* [10, с. 268]. Непрямим свідченням непартійності або надпартійності одеської

«Просвіти» є її характеристика у газетній замітці М. Грушевського 1909 р. [5]. Все вищезазначене дозволяє поставити питання про те, що для третього етапу розвитку національних рухів не завжди наявність політичних партій була безумовною запорукою національної консолідації, і альтернативою виступали надпартійні організації, включно з «Просвітами».

З огляду на те, що розвиток українського руху відбувався в імперських умовах, створення українських «Просвіт» не було повністю унікальним явищем з погляду мети освіти народу, а певним чином відображало певну тенденцію для національних рухів та життя в обох імперіях, які переживали модернізаційні процеси.

Модерний період розвитку національного руху позначений постійним інтересом взагалі та з боку членів «Просвіт» зокрема до справи народної освіти. І мова йшла спершу здебільшого про друкарську справу і поширення книжок *«для народу»*, а також про шкільну справу та загалом систему україномовної освіти. Історія спроб організації шкільної освіти українською мовою в Наддніпрянській Україні докладно висвітлюється Б. Гринченком, він же звертає увагу на політизацію питання та перенос проблеми з педагогічної сфери у політичну [3, с. 5–11]. З одного боку, організація освіти народу прирівнювалася до організації поширення національної свідомості в народі, що усвідомлювалося учасниками руху. Так, високо оцінює Є. Чикаленко відповідний досвід Галичини (очевидно, маючи на увазі «Просвіту») [14, с. 62–63]. Водночас, на наш погляд, важливим аспектом діяльності «Просвіт» стала не тільки праця по поширенню української національної свідомості, але й власне надання представникам народу можливостей освіти в широкому сенсі. У своїй «Автобіографії» ще кінця ХІХ ст. Б. Грінченко відзначав, що своєю важливою повинністю вважає написання літератури для народу (тобто демократичної більшості, тих, хто працює). Він виходив з того, що не може бути література *«одна для пана, а друга для мужика»* [1, с. 12]. Прості люди теж мають читати *«кращі твори славетних письменників»*, *«але як освіту народню дуже у нас занедбано, то щоб полекшити народові розуміти ті твори й перейти згодом до важчих – треба виготовити народу дочасню літературу, найбільше науково-популярну»* [1, с. 12]. Тим самим

реалізовувався демократичний напрямок розвитку українського руху, коли створювалися можливості для усвідомленого з боку представників народу захисту своїх прав. Розвиток народної освіти пов'язувався і з потребами економічної модернізації, формуванням з етнічних українців промислового прошарку. Так, Б. Грінченко надить думку селянина Полтавської губернії: *«Перед тим як влаштовувати артіль, необхідно дати освіту і – краще і передусім – рідною мовою...»* як зрозумілою. При цьому піднімалося питання і про «рідну» систему понять тощо [3, с. 15, приміт., 21, 25 і далі] (пер. українською наш. – Л. Н.).

«Просвіти», поряд з іншими організаціями, сприяли підготовці кадрів та інституцій для реалізації в перспективі національної державності, це питання, яке вимагає додаткового дослідження. Зокрема, Є. Чикаленко згадував про значення ТУП, що *«з ради товариства витворилася Центральна Рада»* [14, с. 39]. З представників українських організацій передбачалося формування початкового адміністративного апарату *«Української держави»* (далі ЗУНР): *«Заки будуть установлені органи державної влади в законному порядку, українські організації у містах, повітах і селах мають обняти всі державні, краєві і громадські уряди...»* (у другій відозві УНРади, 1 листопада 1918 р.) [11, с. 153].

Важливим питанням для членів «Просвіт» було питання національне, відносини з/ставлення до неукраїнців. Якщо в програмах українських партій на третьому етапі національного руху були сформульовані головні підходи до цього питання, то ставлення членів «Просвіт» до так званого *«єврейського питання»*, до відносин з поляками чи представниками *«польської культури»*, до питання кооптації членів з етнічних неукраїнців, які підтримали українську ідею, диверсифіковане та вимагає додаткового дослідження. Відголоски непростих дискусій, особливо з так званого *«єврейського питання»*, зберегли для нас спогади сучасників [14, с. 40–41].

Ставлення та відносини з національною пресою теж характеризує модерну добу національних рухів. Преса виступає як комунікативна структура і водночас джерело важливої інформації. Непростими були шляхи розповсюдження впливу преси. В Наддніпрянській Україні

початок розвитку українських періодичних видань як україномовних та національно орієнтованих відноситься до періоду революції 1905–1907 рр. Інтерес до видань з боку членів «Просвіт» коливався між формальним ставленням, зацікавленням та його відсутністю у певній аудиторії. За приватною оцінкою Чикаленко ситуації в одеській Просвіті, найпильніше його газету «Рада» читали в Одесі С. Шелухін та М. Комар (Комаров): *«Признатись, я помітив, що й “Раду” уважно читають тільки Шелухін та Комар, а решта так тільки, переглядає, та й то не завжди, бо не дуже взагалі виявляє цікавості до українського руху. А Комар та Шелухін читають пильно, бо обидва вони – найінтенсивніші українці в Одесі»*. Причину інтересу до газети з боку С. Шелухіна Є. Чикаленко вбачав, зокрема, у тому, що *«тільки в Раді можна знайти все, що стосується до українського руху...»*. Є. Чикаленко наводить також дані про існування серед одеських просвітян внутрішньої полеміки щодо ставлення до періодичних видань, в контексті *«етнізації»* національного питання (чи потрібні так звані юдофільські газети, чи необхідно видавати *«істинно український орган»* тощо) [14, с. 50]. Подібно важко було поширювати і дешеві книжки для народу.

Особливість національного руху модерної доби визначалася і питаннями фінансування просвітньої справи, що, поряд з державною політикою заборон, цензурою [13, с. 55–56, 59–60], створювало перешкоди на шляху розвитку друкарства. Львівська «Просвіта», зокрема, мала певні фінансові влиття з боку *«краєвого фонду»* [8, с. 25] (Галичини в Австро-Угорській імперії), що стосувалося, наприклад, видавничої справи, поряд з внесками членів організації, благодійників включно з наддніпрянськими. Допомога надходила з боку учасників українського руху. Наддніпрянець Б. Грінченко *«тисячу карбованців – Череватенкові гроші – <...> передав «Просвіті» у Львові на премії за добрі народні популярно-наукові книжки...»* [13, с. 64]. Наддніпрянські «Просвіти» в Російській імперії знаходились у більш складних умовах з цього погляду. Іноді їх члени намагалися поєднати з офіційно фінансованими заходами потреби української культури. Так, В. Науменко, очолюючи Київське товариство грамотності (існувало у 1882–1908) (Є. Чикаленко характеризує його як *«російське «Общество*

грамотности»), видає в ньому, за свідченням того ж автора, і україномовні книги [14, с. 27]. Допомогали і окремі благодійники. Так, відомий український підприємець В. Смирненко заповів своє майно Є. Чикаленку, М. Комару (Комарову), М. Лисенку, В. Науменку, Іл. Шрагу, П. Стебницькому, В. Леонтовичу, М. Грушевському [14, с. 34, приміт.]. Були спроби організації самозабезпечення, зокрема, Б. Грінченко, видаючи в Чернігові з 1894 р. книги, писав, що *«кожна копійка з цього видання знов повинна піти на видання»* [13, с. 57].

Важливим досвідом модерної доби стала кооперація зусиль представників українського руху, культурно-національного життя в межах двох імперій. Загальні наслідки співпраці в різних сферах – це формування інтелектуальних та практичних передумов реалізації ідей єдності руху та соборності етнічних земель. Певною мірою в цьому процесі взяли участь «Просвіти». Водночас це був складний шлях, що супроводжувався деяким регіональним суперництвом, за спогадами сучасників, зокрема, в умовах зв'язків між львівською «Просвітою» (в Галичині як *«українському П'ємонті»*) та українською інтелігенцією Наддніпрянщини в її *«допросвітній»* період. Згодом, під час революції 1905–1907 рр. в Російській імперії, коли оформилися «Просвіти» в Наддніпрянській Україні, на розвиток відносин між галицькою та наддніпрянськими «Просвітами» значним чином впливали політичні міркування [2, с. 62–66]. Представляє інтерес те, що одеська «Просвіта» мала контакти з так званими галичанами в період свого існування у 1905–1909 рр.

Таким чином, «Просвіти», що виникли в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., завдяки своїм характеристикам, представляли феномен модерної доби. Специфіка «Просвіт» визначалася не тільки регіональними особливостями історичного процесу в Україні цього періоду, але й різним часом їх створення та діяльності з погляду етапів *«національного відродження»*.

Список використаних джерел

1. Автобіографія Бориса Грінченка. *Над могилою Б. Грінченка /* упоряд. С. Єфремов. Київ : друк. 1-ї Київ. друк. справи, 1910. С. 6–13.

2. Гирич І. Михайло Грушевський і справа переносу його львівських інституцій до Києва в часах першої російської революції. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2016–2021. Спецвипуск. С. 62–89.
3. Гринченко Б. На безпросветном пути: об украинской школе. 2-е изд., испр. Київ : Вид-во «Вік», 1907. 101 с.
4. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 1991. Т. 1. 736 с.
5. Грушевський М. С. Тіснота товариствам : [Стаття з газети «Село» від 10 грудня 1909 р.]. *Твори*: у 50 т. / М. С. Грушевський ; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2005. Т. 3. С. 254.
6. Грушевський М. С. Як мене спроваджено до Львова (Лист до хв[альної] редакції «Діла»). *Твори* : у 50 т. / М. С. Грушевський ; редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2002. Т. 1. С. 117–122.
7. Кухар В. Михайло Грушевський і галицька «Просвіта». *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2010. Вип. 19. С. 418–422.
8. Лозинський М. М. Сорок літ діяльності «Просвіти»: (в 40-літній ювілей Товариства). Львів : 3 друк. Наук. Т-ва імені Шевченка, 1908. 72, [1] с.
9. Магочій П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура. *Український історичний журнал*. 1991. № 3. С. 97–107.
10. Мисечко А. До історії українського руху в другій половині XIX – початку XX ст. *Народний рух України: місце в історії та політиці* : матеріали VIII Всеукр. наук. конф., присвяч. 20-річчю Незалежності України, 25-26 трав. 2011 р., м. Одеса. Одеса, 2011. С. 266–270.
11. Нариси історії Української революції 1917–1921 років : у 2 кн. / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.] ; [авт. кол.: В. Ф. Верстюк (керівник) та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2012. Кн. 2. 460, [3] с.
12. Пайкова Є. В. Володимир Науменко (1852 – 1919). *Український історичний журнал*. 1998. № 6. С. 90–102.
13. Пісочинець Д. Просвітно-видавнича діяльність Бориса Грінченка. *Над могилою Б. Грінченка* / упоряд. С. Єфремов. Київ : друк. 1-ї Київ. друк. справи, 1910. С. 53–64.
14. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). Київ : Темпора, 2011. 480 с.

*Половнікова Світлана,
старший науковий співробітник Чернігівського обласного
історичного музею імені В. В. Тарновського,
заслужений працівник культури України (м. Чернігів)*

БРАТИ СЕРГІЙ ТА АНДРІЙ ШЕЛУХІНИ: ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ТА ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ

Стародавній Чернігів відіграв значну роль у відродженні національної свідомості завдяки плідній праці на ниві українства визначних особистостей, таких як Леонід Глібов, Михайло Коцюбинський, Борис Грінченко, Володимир Самійленко, Ілля Шраг та багатьох інших. Це дало привід сину видатного композитора М. В. Лисенка Остапу зазначити, що «Чернігів наприкінці 90-х років (XIX – прим. П.С.) і на початку нашого сторіччя був після Києва чи не другим за своїм значенням центром української культури» [2, с. 445]. Мабуть, це не було перебільшенням, адже в Чернігові активно працювала українська громада, яка заклала підґрунтя заснованому 27 грудня 1906 р. товариству «Просвіта» на чолі з Михайлом Коцюбинським. Він вважав за необхідне налагодити зв'язок із представниками львівської «Просвіти». Варто зауважити, що ще 1891 р. Почесним членом львівського товариства «Просвіта» був обраний відомий колекціонер та благодійник Василь Васильович Тарновський за «заслуги коло збирання пам'яток наших» [3, арк. 390].

1899 р. свою вдячність Василю Тарновському висловило Одеське товариство історії та старожитностей за подарований бібліотеці Каталог власної колекції, виданий 1898 р.

Незважаючи на значний опір царської влади, члени організації зосередили діяльність на проведенні лекцій з українознавства, відкрили читальню-бібліотеку, для поповнення якої зверталися до українських письменників з проханням надіслати свої твори.

Особливою подією в місті стало вшанування пам'яті Кобзаря великим концертом за участі видатного композитора Миколи Лисенка та учнів його музично-драматичної школи, який відбувся у лютому 1907 р. Цей захід дав матеріальну підтримку в сумі 220 крб. 50 коп. на користь чернігівської «Просвіти».

Відгукнулися просвітяни і на 25-річчя сценічної діяльності відомої української актриси Марії Заньковецької, надіславши землячці адрес-привітання.

До складу керівної групи чернігівської «Просвіти» належав Андрій Шелухін – перший директор Музею українських старожитностей В. В. Тарновського. Хоча більшість часу забирала робота в музеї, адже Андрій Павлович залишався і керівником, і науковцем в одній особі, він встигав заявити про себе і в громадському житті не тільки Чернігова, а й України. На мітингах він завжди виступав тільки українською мовою. Свою принципову позицію підкреслював, що іншої мови не знає, хоча добре володів і російською [4, арк. 2 зв.].

Знаковою подією в історії Чернігова стало проведення в 1908 р. XIV Археологічного з'їзду. Андрій Шелухін виконував обов'язки секретаря президії Підготовчого комітету та був членом виставкової комісії.

Активну участь в роботі з'їзду брав і старший брат Андрія Павловича Сергій – відомий юрист, громадсько-політичний діяч, історик, правознавець. Він представляв наукову секцію одеської «Просвіти». Його доповідь «Про стародавності і державно-правове значення назви «Україна», проголошена українською мовою, мала величезний успіх.

Доля братів склалася по-різному. Андрій Павлович завершив свою кар'єру в Чернігові 20 жовтня 1911 р., але йому було призначено позаштатне утримання на рік (до 29 жовтня 1912 р.). З 1913 р. він оселився в Києві, працював помічником архіваріуса, а згодом виконував обов'язки завідувача Центрального архіву давніх актів (1914–1916).

Після встановлення радянської влади його успішна кар'єра архівіста перервалася. Разом з родиною, в якій виховувалося троє дітей, був змушений виїхати з Києва на свою малу батьківщину – с. Деньги на Полтавщині.

Злиденне життя сім'ї змусило його написати заяву 31 березня 1930 р. до Золотоніського райвиконкому, яку фактично можна вважати автобіографією: *«Мені 58 год; земельного наділу около 4,5 десятин; хати нема, інвентаря живого і мертвого теж нема; сім'ї 5 душ; виробленого хліба нам не ставало і семья голодала. Уникаючи с того семья ради заробітків розбрелась; дома застаюсь я один і хліборобствовать тепер*

не в силах. Замолоду і все життя до 1921 года я був інтелігентним робітником. Прошу дозволити мені виселитися із Деньог в інше місто, де я міг би мати заробіток, а не старцювати. Андрій Шелухін» [1].

Останні роки життя Андрія Павловича, пройшли в Києві, куди йому вдалося виїхати з рідного села в листопаді 1930 р. Влаштуватися на роботу за фахом не вдалося, а 14 вересня 1931 р. його вже не стало.

Набагато успішнішим був його брат Сергій. Він відомий правознавець, дійсний член Одеського юридичного товариства, Голова українського революційного керівничого комітету в Одесі (березень 1917 р.), член Української Центральної Ради, суддя Генерального суду УНР. З 1921 р. жив за кордоном. Сергій Павлович був одним із засновників і Головою українського правничого товариства у Празі, викладав в українському вільному педагогічному інституті ім. М. Драгоманова, професор кримінального права.

С. П. Шелухін помер 25 грудня 1938 р. Похований у Празі.

Якою б різною не була доля братів, але обидва залишили помітний слід в культурному та політичному відродженні України.

Список використаних джерел

1. Величко В. М. «І буде дух його із віку в вік сіяти». *Чернігівські відомості*. 2001. 16 берез.
2. Олександр Мишуга – король тенорів / авт.-упоряд. М. І. Головащенко Київ : Муз. Україна, 2004. 610 с.
3. Центральний Державний історичний архів України у Львові. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 7629.
4. Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М. М. Коцюбинського. Інв. № А-7134 : Спогади І. М. Коцюбинської : Рукопис.

Райбедюк Галина,
кандидат філологічних наук, професор, професор кафедри української мови і літератури Ізмаїльського державного гуманітарного університету (м. Ізмаїл, Одеська обл.)

ГРОМАДСЬКО-КУЛЬТУРНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕРШОГО ГОЛОВИ ІЗМАЇЛЬСЬКОЇ «ПРОСВІТИ» МИХАЙЛА ВАСИЛЮКА НА ТЕРЕНАХ НАЦІЄТВОРЕННЯ В ПРИДУНАВ'І

Загальновідомо, що об'єктами національної безпеки держави є її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність кордонів. Важливу роль у єдності суспільства відіграє інформаційне поле та громадська думка, а в цьому контексті – мова як основа формування національної ідентичності, ключовий інструмент протидії інформаційним загрозам соборності держави назагал. Відтак національно-державна безпека країни великою мірою узалежнена від мережі освітніх закладів, культурно-мистецьких установ, громадських організацій та діяльності знакових діячів.

У драматичних реаліях національної історії на особливий статус у протидії імперським зазіханням різних мастей на незалежність України претендує товариство «Просвіта», фундаментально незмінні ідеї якого від початків створення (1868 р.) і понині відіграють потужну роль не лише в культурному поступі, але й у консолідації українського народу та піднесенні його національної свідомості. Особливо важливого значення набуває діяльність осередків «Просвіти» в тих регіонах, котрі впродовж тривалого часу потерпали від тотальної русифікації і в яких міцно вкоренився «руській мір». До них належать південні регіони України. Оцінюючи громадську діяльність «Просвіт» початку ХХ ст. в цьому територіальному ареалі, Олена Кульчицька відзначає особливу роль її діячів, котрі провадили активну громадсько-просвітницьку роботу в несприятливих, нерідко й загрозливих умовах, а головне – були ревними й дієвими «будителями національної самосвідомості» [6]. На тлі сьогоденної сваволі й фарисейського цинізму з боку агресорки-росії, спрямованого на знищення українського світу, свого роду реакцією у «кровоносних судинах» патріотизму нації потужно

запульсувала «оздоровча кров», що розвінчує зухвало нав'язану шовіністами тезу про південь України як «новоросію».

Усесвітньо відома мислителька, активна учасниця спротиву тоталітарним режимам і нацистській ідеології Ханна Аренд писала, що *«навіть за найтемніших часів ми маємо право сподіватися бодай якогось промінця»*, і що є такі люди на землі, які своїм життям і працею за будь-яких обставин спроможні засвітити оте *«мерехтливе і незрідка кволе світло»*, котрим осягають визначений їм на землі строк [1]. Із-посеред таких непересічних особистостей, здатних у складних обставинах словом і чином освячувати його духовний поступ, вирізняється постать співця Українського Придунав'я Михайла Василюка (1942–1991). У час, коли після десятилітніх заборон було відновлено «Товариство української мови імені Тараса Шевченка», він організував у 1989 р. його осередок у місті Ізмаїл, де українське життя на ту пору ледь жевріло. І при цьому став душею Товариства (з 1991 р. – «Просвіти»), провадив громадську та культурно-просвітницьку роботу в придунайському краї на теренах відродження національних традицій, наближаючи архіважливу історичну подію – проголошення Акту про незалежність України. Він об'єднав довкола ідей «Просвіти» натовді вузьке коло однодумців, котрі *«позичали в нього жаринку духовної аристократичності, бунтівного духу»* [4, с. 22].

Пасіонарна енергія слова М. Василюка наснажена пристрасною громадянською снагою та дієвим патріотизмом, а сенс життєдіяльності особисто означеним націєцентричним імперативом: *«Без Незалежної мені / Не жити на світі незалежно, / Не розмовлять беззастережно / Й не звідать волі й уві сні»* [8, с. 10]. У його мистецькому та громадянському «Я» маємо потужну особистість, що *«привідкриває не лише індивідуальну національну присутність, власне чи чуже Я-буття українця, а й колективне Ми-буття народу (загальнонаціональне тут-буття)»* [5, с. 10]. Національні ідеї М. Василюк утверджував і проживав у повсякденні в багатьох сферах кипучої життєдіяльності – як громадянин, митець, істинний патріот. Україноцентричність не тільки визначала органічну домінанту його творчості, а й була невіддільною від повноти індивідуального буття.

М. Василюка не любили галасливі псевдопатріоти, звиклі за потреби говорити велемудрі слова «для параду» чи «мовлені всує», проте глибоко шанували (й шанують) ті, кому по-справжньому небайдужа доля українського народу, його історії та мови, що їх поет обстоював як активний громадський діяч, полум'яний патріот. Він віддав багато душевних і фізичних сил задля відродження української культури в Придунав'ї. Ізмаїльські роки його особистої біографії (1980–1991) стали знаменними і для всього регіону. Мешканці придунайського краю добре пам'ятають палкі емоційні виступи М. Василюка українською мовою, яку він обстоював і утверджував повсякчас, організовуючи національно-культурні акції, ініціюючи відзначення важливих подій українського літературно-мистецького життя, пошанування традиційних шевченківських роковин. Близькі поетові по духу однодумці-«просвітяни» (Таміла Кібкало, Аглая Лебеденко, Семен Цуркан, Валентина Шевченко а ін.) згадують, що кожен зорганізований ним захід ставав знаковою та незабутньою подією.

Свою місію голови «Просвіти» М. Василюк убачав у ствердженні ідеї самостійної та незалежної України, в популяризації національних духовних цінностей, культурних надбань, історичної минувшини, української пісні. Особливо ревно обстоював він повнокровне життя в зросійщеному регіоні української мови, яку не тільки активно пропагував, але й реально захищав як народний обранець у міськраді Ізмаїла. На її засіданнях неодноразово й категорично ставив питання щодо потреби відкриття українських шкіл в місті й регіоні, особливо активно переймався проблемами української культури, засобами масової інформації, місцевого телебачення тощо. Тож цілком закономірно, що був *«вельми незручним депутатом для тодішніх ізмаїльських чиновників, фактично єдиним, хто на усіх сесіях міської ради завжди говорив виключно українською мовою – до того ж красивою, колоритною, добірною»* [11, с. 92].

Усвідомлюючи важливу роль впливу української мови на свідомість громадськості, М. Василюк дбав, аби вона звучала в місцевих ЗМІ. Так, він ініціював створення сторінки «Рідне слово» в російськомовній газеті «Придунайские вести». Особливого резонансу набула в регіоні

зорганізована ним українськомовна радіопередача «Придунай журавлиний» [7]. М. Василюк особисто друкував на шпальтах місцевої періодики й виголошував на радіо матеріали про знакові події національної історії, культури, літератури, знайомив із власною творчістю й здобутками придунайських митців. Спільну візію означених напрямів його просвітницької діяльності визначало розкриття реального та символічного смислу існування Придунав'я «в його культурно-історичному бутті як органічної частини України» [8, с. 6].

Тривалий час М. Василюк працював директором будинку культури в селах Кислиці та Першотравневе (сьогодні – Гасани). Останні десять років життя – директор міжрейсового клубу моряків у м. Ізмаїл. Поет, композитор, бандурист, організатор жіночого музичного колективу «Кобзарська дума», член Співки кобзарів України, депутат міської ради, активний громадський діяч, популяризатор української мови й культури в Придунайському краї – далеко не весь перелік іпостасей особистості М. Василюка. Він керував особисто створеним хором на 70 учасників, який виступав на сцені Одеського оперного театру, грав на бандурі й багатьох інших музичних інструментах, читав власні вірші, виконував народні та свої пісні у школах, на судах, концертах, українських вечорницях. Його «Кобзарська дума» брала участь у багатьох Всеукраїнських (Одеса, Миколаїв, Київ) та міжнародних (Румунія, Болгарія) конкурсах і здобувала високі нагороди.

Просвітницька діяльність М. Василюка, його громадянська патріотична снага проявлялась іще в одній культурно-мистецькій сфері. Він заявив про себе як талановитий режисер, популяризатор кращих взірців українського театру. Не маючи спеціальної професійної підготовки, він зумів на високому мистецькому рівні відновити самодіяльну сцену, у такий спосіб передаючи мешканцям краю колорит українських народних традицій, вітальний дух національної культури. Музично-драматичний театр під його керівництвом демонстрував такі постановки, як «Наталка Полтавка», «Сватання на Гончарівці», «Запорожець за Дунаєм», «Москаль-Чарівник» та ін. Істотно, що у більшості випадків він не обмежувався функціями керівника театральної групи чи режисера-постановника, а доводив до

ізмаїльського глядача енергетику українського художнього слова у статусі талановитого актора.

В. Лавренюк, близький по духу М. Василюку однодумець, писав, що *«він до безмежжя був закоханий у милу його серцю рідну українську мову. Мабуть, тому й не легковажив нею – з надзвичайною вибагливістю ставився до слова...»* [2, с. 9]. Ліричний доробок поета – яскраве й переконливе цьому свідчення. Його вірші наскрізно перейняті громадянським неспокоєм за долю рідної землі. В них звучать традиції української романтичної лірики щодо апологетизації образу кобзаря як «символу національного митця-пророка, носія історичної пам'яті народу» [8, с. 8]: *«Ми – кобзарі! За нашими перстами / Несмертні душі пращурів ячать. / І вольні думи – вольними вустами / Їх правдомовним голосом звучать»* [2, с. 11].

За свідченням ветерана культурно-просвітницької діяльності в м. Ізмаїл М. Овсієнка, М. Василюк був у Придунав'ї лідером демократії, *«взірцем і пророком»*, *«своєрідним земним самородком, кожна грань якого світилась яскравою зіркою»* [4, с. 24]. А член Національної спілки журналістів України І. Грусевич зауважує, що ліричні вірші та пісні М. Василюка *«живуть, хвилюють, беруть за душу, допомагають в розбудові України, про незалежність якої він мріяв усе життя і присвятив їй кращі рядки»* [3]. Слово придунайського поета-кобзаря і приклад його чину є нашою злободевною сучасністю й водночас сподіваною прийдешністю, що її він сфокусував у профетичних візіях: *«І воскресає у піснях / Народ-козак і Україна!»* [2, с. 22].

Одержимий ідеєю повнокровного буття рідного слова в Придунав'ї, свідомий своєї місії, М. Василюк наближав день відродження незалежності України. Сьогодні його справу продовжують активісти Ізмаїльського товариства «Просвіта», яке з 1996 р. його очолює професор Юрій Якусевич. До діяльності Товариства реальними справами долучаються працівники тутешніх бібліотек, відділів культури, учителі, здобувачі та науковці Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Особливо плідна робота в цьому напрямі провадиться у сфері видання творчого доробку М. Василюка. Так, за фінансового сприяння Одеської «Просвіти» колективом кафедри української літератури Ізмаїльського вишу було підготовлено його

збірку «Серце на долоні бандури» (Ізмаїл, 2005) [2]. У межах наукового проекту в ІДГУ побачило світ літературно-художнє видання «Поміж Дунаєм і Дністром» (Ізмаїл, 2020), в якому вміщено біографічну сільвету й знакові вірші М. Василюка, а для назви книги запозичено рядок його вірша «Земля, що квітне рушником» [8]. Із пасіонарною енергетикою україноцентричної діяльності придунайського патріота знайомить Україну одне з чисел культурологічного тижневика «Слово Просвіти» [9]. Цінні матеріал про його кипуче життя й багатогранну творчість видрукувано на шпальтах авторитетного науково-методичного журналу «Українська мова і література в школах України» [10].

Сьогодні, в умовах чергового ворожого зазіхання північного «сусіда» на нашу землю, нашу свободу з новою силою постає важливе питання суверенності України, її територіальної цілісності. Тому пристрасне слово унікального ізмаїльського митця-кобзаря, народжене під знаком високої мети, звучить по-особливому проникливо й злободенно, як і його звернений до сучасників і прийдешніх поколінь заповіт «*в єдності Вкраїни вижить Родом*» (вірш «На сполох»). Заслужують на увагу й гідні пошанування розмаїті націєохоронні клопоти Михайла Василюка – громадсько-політичні, культурно-мистецькі, бунтарсько-мітингові проти всього і вся, що шкідливо й загрозово падає «на рамена» соборної України.

Список використаних джерел

1. Арендт Х. Люди за темних часів. Київ : Дух і Літера, 2008. 320 с.
2. Василюк М. Д. Серце на долоні бандури / упор. О. Ф. Томчука, літ. ред. Г. Б. Райбедюк. Ізмаїл : СМІЛ, 2005. 64 с.
3. Грусевич І. Співець Придунав'я. *Рідне слово*. 1995. 23 лют.
4. 200 років з Дня народження Тараса Шевченка / Ізмаїльська міська організація ВУТ «Просвіта» ім. Т. Г. Шевченка. Ізмаїл, 2014. 45 с.
5. Іванишин П. В. Національний спосіб розуміння в поезії Т. Шевченка, Є. Маланюка, Л. Костенко : монографія. Київ : Академвидав, 2008. 392 с.

6. Кульчицька О. В. Громадська діяльність «Просвіт» півдня України на початку ХХ ст. *Наукові записки НаУКМА*. 2003. Т. 21 : Історичні науки. С. 24–27.
7. Михайло Василюк – український письменник : [сайт]. URL: <https://oksstep29091980.wixsite.com/mikhaylo-vasilyuk>.
8. Поміж Дунаєм і Дністром / упор. Райбедюк Г. Б. Ізмаїл : Ірбіс, 2020. Вип. 1. 140 с.
9. Райбедюк Г. Б. Пасіонарна енергетика українського поетичного слова Придунав'я. *Слово Просвіти*. 2020. Ч. 34. С. 11.
10. Райбедюк Г. Б. «Придунай журавлиний» Михайла Василюка. *Українська мова і література в школах України*. 2016. № 4. С. 32–33.
11. Томчук О. Ф. Національна ідентичність у творчості ізмаїльського поета Михайла Василюка. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. 2019. Вип. 44. С. 89–97.

*Різникова Ярослава,
заступник директора Департаменту культури, національностей,
релігій та охорони об'єктів культурної спадщини Одеської
облдержадміністрації, член НСЖУ (м. Одеса)*

ЛЕОНІД СМОЛЕНСЬКИЙ: ДО ПИТАННЯ ПРО ПОВЕРНЕННЯ ІМЕНІ ТА ЛОКАЛІЗАЦІЮ МІСЦЯ ПОХОВАННЯ

У процесі осмислення історії Одеської «Просвіти» та ширшого українського руху на Півдні України особливо важливим є повернення до людей, чия діяльність істотно вплинула на формування національно свідомого середовища, але з різних причин опинилася на маргінесі колективної пам'яті. Однією з таких постатей є Леонід Смоленський - педагог, лектор, оратор, людина, яка відіграла помітну роль у становленні української громади Одеси та, ширше, у формуванні інтелектуального середовища українського руху. Про нього писали відомі історики й краєзнавці – Є Чикаленко [12], О. Музичко [7], Г. Зленко [6], В. Вельможко [3], М. Суховецький [11], О. Болдирев та ін.

Звернення до постаті Леоніда Смоленського відкриває не лише окрему біографію, а й ширший культурний і громадський контекст доби. Саме зацікавлення цією особистістю, що виникло під час опрацювання матеріалів для перейменування вулиць Одеси, стало поштовхом до подальшої пошукової й дослідницької роботи.

Що більше опрацьовувалося матеріалів, то очевидніше ставало, що йдеться про діяча, чий вплив не обмежувався локальним середовищем. Він був важливим не лише для формування української громади в Одесі, а й для становлення представників українського руху в інших регіонах. У цьому сенсі його ім'я природно вписується в історію інтелектуального й культурного підґрунтя, на якому постали пізніші форми організованого українського громадського життя, зокрема й просвітянського.

Новий етап зацікавлення постаттю Леоніда Смоленського був пов'язаний із матеріалами, наданими краєзнавцем Антоном Гриськовим. Особливо важливою стала його публікація в газеті «Чорноморські новини» [4] під назвою «Слова його лились, текли і в серце падали глибоко», у якій йшлося, зокрема, про віднайдення ним

місця поховання Смоленського. Особливу вагу в цій роботі мало зіставлення писемних джерел, а важливим ключем до локалізації поховання виявилася топоніміка.

У збірці «Перевесло» [1], зазначалось, що Л. А. Смоленський помер в Одесі у 1905-у р., а похований «у Морозовці, в хуторі його дружини», а на могилі зусиллями родини було встановлено пам'ятник із написами латинською та українською мовами.

Водночас у доступних довідкових джерелах фіксувалися різні локалізації цього місця: в одному випадку – Морозівка на Ананьївщині [2], в іншому [7] – однойменне село на території сучасної Миколаївщини. Зіставлення цих даних із матеріалами «Список населенных мест Херсонской губернии: статистические данные о каждом поселении» 1896 р. показало, що назва Морозівка в тогочасному Ананьївському повіті не фігурує. Натомість у переліку сіл Новопавлівської волості цього ж повіту було виявлено село Морозова, поряд із яким у дужках подано назви, серед яких – Худзинська. Цей факт виявився особливо важливим, оскільки, за архівними джерелами, дівочим прізвищем дружини Смоленського було Худзинська.

Крім того дослідник врахував повідомлення письменника-літературознавця Г. Зленка про те, що доньку Смоленського – Олену, яка була музично обдарованою й займалася музикою, «поховали в селі Морозова (тепер воно в складі Миколаївського р-ну на Одещині), де згодом знайшов собі останній прихисток і Леонід Анастасійович Смоленський... Там же похована і його дружина – Олена Самійлівна Смоленська, для якої Морозова було родинним селом».

Село Морозова нині входить до Миколаївської селищної громади Березівського р-ну Одеської обл. Виїзд Антона Гриськова разом з краєзнавцем та істориком Віктором Поломарьовим дав можливість ідентифікувати пам'ятник Смоленському на старому закинутому сільському кладовищі, що приналежне до старостинського округу села Олексіївка цієї ж громади.

Таким чином було завершено важливий етап пошуків, що має значення не лише для локальної історії, а й для ширшого процесу відновлення історичної пам'яті Півдня України.

Інформація про знахідку стала підставою для наших спільних подальших дій: в січні 2025 р. було налагоджено комунікацію з керівництвом Миколаївської селищної ради, відділом освіти, культури, молоді та спорту, представниками громадськості, освітянами та сформовано ініціативну групу, що здійснила виїзд до місця поховання одеського просвітянина [9].

Пам'ятник з білого мармуру, точніше – те, що залишилося від нього, знаходимо відразу. Фахівці вказують, що він стоїть не на своєму місці. Крім забруднень, що нашарувалися з плином часу, на ньому помітні відколи й тріщини, але написи прочитуються досить чітко. З одного боку на пам'ятнику викарбувано напис *«Non omnis moriar»* («Не кожен вмирає»), а з іншого – фраза українською: *«Неначе наш Дніпро широкий, / слова його лились, текли / і в серце падали глибоко»* [Рис. 1].

Чомусь в жодному з досліджень не було вказано, що це цитата з вірша Тараса Шевченка «Пророк» [13, с. 470; 14, с. 237–238]. Мені ж видається це важливим і надзвичайно промовистим, адже напис свідчить не лише про культурний код середовища, яке формувало пам'ять про Смоленського, а й про спосіб його сприйняття сучасниками. За педагогічний та ораторський талант учні й слухачі винагороджували вчителя надзвичайно промовистими характеристиками, називаючи *«біблійним пророком»*, *«Богом, якому всі вклонялися»*, *«кумиром»*, *«філософом-проповідником»*, *«солнцем семи педагогов»*, *«самым честным, умным борцом за свободу»*, *«батьком украинцев»*, *«упорнейшим украинофилом»*, *«равви-вчителем»*, *«творцем легенди»* тощо. Усе це дозволяє говорити про нього як про постать не лише педагогічну, а й символічну – людину слова, переконання і впливу.

Не менш важливими виявилися й суміжні знахідки – пам'ятники Анастасії Аврамівні Худзинській з датами *22.12.1816–23.10.1899*, Сергієві Самійловичу Худзинському – *07.10.1833–12.08.1899* та доньці Смоленського Олені – *«Леночке»*, як зазначено на ньому, [Рис. 2] – з датами *4.11.1867–10.08.1892*, а також рештки інших старовинних поховань, позначених уламками хрестів.

Аналіз відкритих джерел дав можливість встановити, що Сергій Самійлович був рідним братом дружини Леоніда Смоленського – Олені Худзинської (1844–24.03.1930), а Анастасія Аврамівна – її мамою. В

свою чергу Анастасія Аврамівна була донькою Марії та Авраама Сергійовича Морозова, з прізвиськом якого наймовірніше пов'язане походження назви хутору. Вона вийшла заміж за Самійла Осиповича Худзинського (15.08.1799–1862). Це дає підстави розглядати виявлене місце не як поодинокий меморіальний об'єкт, а як родинний некрополь, що має безперечну історико-культурну цінність.

Пам'ятник доньці Смоленського також має дуже характерні й не випадкові ознаки – нотний стан з нотами на ньому, що корелює зі свідченнями про музичну обдарованість дівчини. Однак напис під нотним станом спершу не піддавався повному прочитанню і став предметом моєї окремої уваги. У результаті опрацювання зроблених фотографій вдалось встановити, що він містить музичну фразу та слова із популярного в XIX ст. романсу Віктора Пасхалова на слова Миколи Огарьова: *«Дитятко, милость Господня с тобою...»*. Таким чином, надгробок фіксував не лише факт смерті, а й емоційний стан родини, її переживання втрати [8].

Такі деталі дозволяють точніше реконструювати середовище, у якому минали останні роки життя Леоніда Смоленського. Водночас вони є надзвичайно цінними, оскільки повертають історії людський вимір, показують, що історія українського руху – це не лише історія програм, ідей і організацій, а й історія конкретних людей та родин.

На окрему увагу заслуговують і візуальні джерела. Характерно, що в публікаціях про Леоніда Смоленського зазвичай подається лише один його портрет – у зрілому віці, з пишною бородою. Це зображення, зокрема, вміщене на сторінці 99 у книжці української письменниці та педагога Софії Русової *«Мої спомини»* [10].

Натомість серед опрацьованих матеріалів мною було виявлено фотографію з підписом: *«Учений Леонід Смоленський. Одеса. 1876 рік»*. Її порівняння з відомим пізнішим портретом та словесними портретами, залишеними сучасниками, дозволяє припустити, що це дійсно фото молодого Леоніда Смоленського [Рис. 3].

Євген Чикаленко так описував свого наставника: *«Це був середнього зросту, широкий в плечах, трохи сутулий, з завжди нахиленою задуманою головою середнього віку чоловік. Широке чоло, короткий ніс та борода робили обличчя його дуже подібним до Сократового... очі ж*

були... великі карі і такі привабливі, що не хотілося відірвати від них своїх очей».

А так писала про нього одна з членкинь Одеської громади Софія Євгунова-Щербина, слова якої наведені Г. Зленком на сторінках вже згаданій книги: *«Середнього зросту, худорлявий, темноволосий, з круглим білим обличчям, що звертало на себе увагу розумними очима, котрі іскрилися то гумором, то затаєним сумом і глибоко сиділи під чудово розвиненим лобом; невеличкий ніс, дитячий рот...».*

Помер Смоленський у 1905 р. І сучасники пов'язували це з шоком, який він – людина, що вірила в просвіту, добро і справедливість, пережив, споглядаючи єврейські погроми, що прокотились Одесою в 1905 р., та переховуючи у себе єврейську сім'ю.

Тарас Гончарук наводить некролог Смоленського під назвою «Еще одна жертва погрома» з «Одесского листка» від 13 листопада 1905 р., де звучать такі слова: *«Закатилось солнце семьи педагогов! Не стало самого честного, светлого и умного борца за свободу! Сыны вольной Украины – не стало вашего батька! О достоинствах покойного, личность которого слишком хорошо известна одесситам, излишне и распространяться. Все, будь он богач или бедняк, русский или еврей, все без различия состояний и национальностей, должны о нем вспомнить, как о человеке, который ко всем ним относился с одинаковой любовью и личность которого в наши времена составляет редкое исключение. Не стало Леонида Анастасьевича Смоленского... Одно омрачило твои последние дни и стало причиной твоей внезапной смерти! Ты был свидетелем того, как люди, забыв главную божескую и твою заповедь «не убий», убивали ни в чем не повинных твоих учеников! Не вынесла этой кровавой тризны добрая душа пастыря! С ним случился второй удар и он прекратил свое земное существование»* [Рис. 4].

Такі описи допомагають побачити в Леоніді Смоленському не абстрактного «діяча минулого», а живу людину з виразною зовнішністю, інтелектуальним обличчям і сильною особистою харизмою. Це ще раз підкреслює, наскільки важливим є збирання навіть, на перший погляд, дрібних свідчень – вони повертають історії об'єм і переконливість.

І, безсумнівно, що територія поховання Л. Смоленського потребує впорядкування, а в перспективі – фахового опрацювання за участю істориків, археологів і спеціалістів з охорони культурної спадщини. За відповідного підходу це місце могло б стати важливим меморіальним і екскурсійним пунктом, пов'язаним із культурною історією Півдня України. Тим більше що, за свідченнями місцевих жителів, неподалік від кладовища колись містився маєток родини, оточений великим парком, від якого нині вже нічого не лишилося. Проте навіть фрагментарна пам'ять про цей простір, підкріплена реальними знахідками, відкриває перспективу для подальших досліджень.

Окремий вимір цієї роботи – освітній і громадський. Відвідання місцевої школи показало, що і для вчителів, і для учнів сама інформація про те, що в їхньому селі жив і похований такий діяч, стала відкриттям й спонукала до нових пошуків, а це дає підстави стверджувати, що повернення імені Леоніда Смоленського має потенціал реального включення в живу культурну пам'ять громади.

Отже, історія пошуку місця поховання Леоніда Смоленського та уточнення біографічних відомостей про нього виходить далеко за межі суто краєзнавчого сюжету. У цьому випадку йдеться не лише про відновлення історичної справедливості щодо окремої постаті, а й про повернення до наукового та культурного обігу цілого пласта української інтелектуальної присутності на Півдні України. Показово, що в Одесі у 2023 р. в межах реалізації політики деколонізації ім'ям Леоніда Смоленського було перейменовано колишню вул. Смоленську, що засвідчило актуальність переосмислення його ролі в історії міста та українського руху загалом.

Список використаних джерел

1. Бобенко А. Перевесло : зб. віршів / передм. М. К. Одеса : Друк. Акц. Півд.-рос. Т-ва друк. справи, 1913. 82 с.
2. Болдирєв О. Одеська громада: історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX – на початку XX ст. Одеса : Маяк, 1994. 144 с.

3. Вельможко В. Одеський слід у житті Миколи Аркаса. *Чорноморські новини*. 2013. 2 трав. URL: <https://chornomorka.com/archive/21404-21405/a-2289.html>.
4. Гриськов А. «Ідейний провідир одеських українців». Історик Леонід Смоленський: талант націєтворця і талант людини. *Чорноморські новини*. 2022. 10–12 лют. URL: <https://chornomorka.com/archive/22334-22335/a-15786.html>.
5. Гриськов А. «Слова його лились, текли і в серце падали глибоко...». *Чорноморські новини*. 2024. 28 лист. URL: <https://chornomorka.com/archive/22524/a-171226.html>.
6. Зленко Г. Лицарі досвітніх вогнів : Тридцять три портрети діячів одеської «Просвіти» 1905–1909 років. Одеса : Астропринт, 2005. 252 с.
7. Музичко О. Рід Смоленських в історії української культури: популяризатори, методологи, козакознавці. *Чорноморська минувшина : записки відділу історії козацтва на Півдні України*. 2011. Вип. 6. С. 66–78.
8. Різникова Я. «Історія, що не відпускає». *Чорноморські новини*. 2025. 6 лют. URL: <https://chornomorka.com/archive/22532/a-171335.html>.
9. Різникова Я. Non omnis moriar. *Чорноморські новини*. 2025. 30 січ. URL: <https://chornomorka.com/archive/22531/a-171322.html>.
10. Русова С. Мої спомини. Львів : Видавнича кооператива «Хортиця», 1937. 280, [4] с.
11. Суховецький М. Другий побут Євгена Чикаленка в Одесі. *ЛітАкцент*. 2011. 8 лист. URL: <https://litakcent.online/2011/11/18/druhyj-pobut-jevhena-chykalenka-v-odesi/>.
12. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) = The Memoirs / передм. В. Дорошенка. Нью-Йорк : Укр. Вільна Акад. Наук у США, 1955. 502, [2] с.
13. Шевченко Т. Кобзарь Тараса Шевченка. 4-е вид. СПб. : Коштом Д. Е. Кожанчикова. Тип. Имп. Акад. Наук., 1867. XII, 677 с.
14. Шевченко Т. Поезії. Львів : Друк. закл. ім. Осолінських, 1868. Т. 2 / Накладом К. Сушкевича. 344, [4] с.

Додатки

Рис. 1. Пам'ятник Леоніду Смоленському з написом «Неначе наш Дніпро широкий, / слова його лились, текли / і в серце падали глибоко»

Рис. 2. Пам'ятник доньці Л. Смоленського Олені

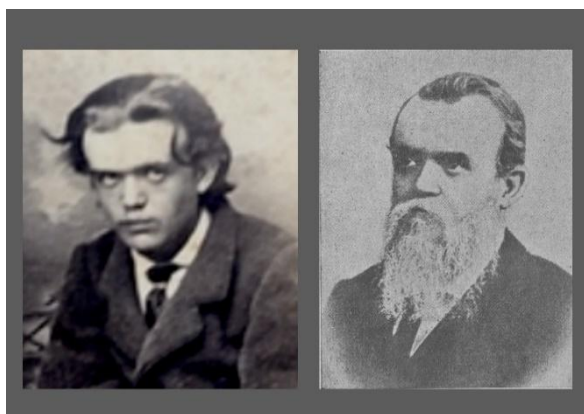

Рис. 3. Фото Л. Смоленського, означене як «Учёный Леонид Смоленский 1876 Одесса» та портрет з книги Софії Русової «Мої спомини»

Рис. 4. Уривок некрологу Л. Смоленського під назвою «Еще одна жертва погрома» з «Одесского листка» від 13 листопада 1905 р.

*Семешин Едуард,
незалежний дослідник (м. Ромни, Сумська обл.)*

АРХІВНО-КРИМІНАЛЬНА СПРАВА ІВАНА КОВАЛЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА» У БОГОДУХОВІ

Постановка проблеми. Діяльність товариства «Просвіта» у м. Богодухів Харківської обл. залишається недостатньо дослідженою. Брак системних архівних матеріалів ускладнює повне відтворення суспільно-культурної ролі цієї організації, її учасників та особливостей діяльності в регіоні. Особливо важливим джерелом інформації є архівно-кримінальні справи. Зокрема, справа Івана Ковалю, репресованого в межах каральних операцій 1930 рр., містить цінні свідчення про членів товариства «Просвіта» та їхню діяльність, які раніше не були предметом окремого аналізу.

Метою статті є комплексний аналіз архівно-кримінальної справи Івана Ковалю як історичного джерела для вивчення діяльності товариства «Просвіта» в Богодухові.

Іван Ілліч Коваль народився 7 вересня 1895 р. у с. Матвіївка Харківської області. На момент арешту 6 березня 1938 р. проживав у с. Рябина, де працював директором неповно-середньої школи. Мав дружину **Ганну Олександрівну** (38 р.), сина **Миколу** (17 р.) та доньку **Олену** [2, арк. 23, 23 зв.]. У своїх свідченнях від 9 квітня 1938 р. І. Коваль розповів, що у 1918 р., після демобілізації з царської армії, став членом місцевого осередку товариства «Просвіта» в м. Богодухів, до складу якого входили переважно місцеві вчителі. За його свідченнями, у цей період членами організації були: 1. **Гарбуз Терентій Павлович** – колишній завідувач повітової народної освіти в Богодухові, керівник місцевої «Просвіти», згодом – професор-мовознавець. 2. **Винниченко Степан Гаврилович** – технічний працівник відділу народної освіти, мешкав у Харкові, у минулому – секретар «Просвіти». 3. **Рудевський Филімон Петрович** – вчитель, колишній скарбник організації; на час дачі свідчень перебував під арештом. 4. **Христенко** – вчитель богодухівських шкіл; імені та по батькові не пам'ятав; за його словами, на момент свідчень також був заарештований. 5. **Харченко Олександр Іванович** – вчитель, мешкав у Харкові, працював у профспілкових

структурах. 6. **Горстка** – ім'я та по батькові не збереглися в пам'яті свідка; на момент опитування перебував під арештом. 7. **Ракитянський Петро Іванович** – вчитель, за свідченнями, нещодавно був заарештований. 8. **Ракитянський Василь Іванович** – вчитель, член партії; за свідченнями, працював директором цукрового заводу. 9. **Шигимага Петро Іванович** – вчитель. 10. **Масенко Пилип Васильович** – вчитель, заарештований у той же період. 11. **Кабан Олександр Тихонович** – вчитель, на момент свідчень також перебував під арештом. Окрім зазначених, І. Коваль згадував про низку інших учасників «Просвіти», прізвищ яких не зміг пригадати. У своїх свідченнях І. Коваль стверджував, що безпосередньої участі в бойових діях проти Червоної армії не брав, оскільки 2-й Олексіївський полк Добровольчої армії, в якому він проходив службу, ще перебував на стадії формування. Згодом, у зв'язку з педагогічною діяльністю, його було звільнено з армії, і на фронт він так і не потрапив. У 1920 р. він був заарештований Особливим відділом ВЧК як особа, що служила в лавах білогвардійської армії. Під слідством та у таборі він провів близько 14 місяців. Під час перебування в таборі зустрівся з колишнім офіцером Білої армії та членом богодухівської «Просвіти» **Масенком Пилипом Васильовичем**, а також із **Гапоненком Іваном Афанасійовичем** і **Гапоненком Павлом** (по батькові останнього не пам'ятав), які були родом із с. Велика Писарівка. Також він повідомляв про перебування в іншому таборі ще одного репресованого – **Нежида Павла Лаврентійовича**, якого було засуджено до 5 р. ув'язнення [2, арк. 47–51].

В ході науково-пошукової роботи вдалося встановити, що декілька із зазначених осіб були репресовані каральними органами. Так, **Филимон Петрович Рудевський**, 1885 р. н., уродженець м. Богодухів. На момент арешту 7 березня 1938 р. проживав у Богодухові та працював учителем у школі № 2. За вироком Особливої трійки НКВС по Харківській області був засуджений до вищої міри покарання як учасник «контрреволюційної націоналістичної організації». Розстріляний 28 квітня того ж року в м. Харків [7, с. 345]. **Олександр Тихонович Кабан**, 1892 р. н. в м. Богодухів, працював учителем у школі № 2 того ж міста. 22 лютого 1938 р. він був заарештований органами

НКВС і згодом засуджений до вищої міри покарання – розстрілу [6, с. 162]. **Пилип Васильович Масенко**, 1886 р. н., уродженець с. Пархомівка Богодухівського повіту Харківської губернії, на момент арешту 19 лютого 1938 р. проживав у м. Богодухів Богодухівського району Харківської області. Працював учителем у неповній середній школі № 5. 21 жовтня 1938 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР винесла йому вирок – розстріл з конфіскацією особистого майна. У той самий день вирок було приведено до виконання у м. Харкові [6, с. 591]. **Ілля Васильович Масенко**, 1895 р. н. уродженець с. Пархомівка, на момент арешту 24 вересня 1937 р. мешкав у тому ж селі, що на той час входило до Краснокутського р-н Харківської обл. Працював сільським учителем. Заарештований за звинуваченням у причетності до контрреволюційної української націоналістичної організації. 20 листопада 1937 р. «особлива трійка» Управління НКВС по Харківській області винесла постанову про застосування вищої міри покарання – розстрілу. Вирок було виконано 15 грудня 1937 р. в Харкові [6, с. 591]. **Петро Іванович Шигимага** народився 18 жовтня 1895 р. у м. Богодухів. З 1944 р. перебував в еміграції, спочатку в німецьких таборах, а з 1950 р. – в Австралії. Помер 1 грудня 1972 р. у м. Мелвіллі (Австралія) [8, с. 113–117]. **Петро Іванович Ракітянський** був репресований у 1938 р. (місце зберігання кримінальної справи – Державний архів Харківської області, Ф. Р-6452, Оп. 2, Спр. 285–288). Також вдалося знайти інформація про його ймовірного сина: **Сергій Петрович Ракітянський**, 1919 р. н. в м. Богодухів. Після закінчення робітничого факультету при Сумського педінституту, з 1939/40 н. р. розпочав навчання на історичному факультеті того ж інституту [1, арк. 278].

В контексті цього дослідження також інтерес представляють спогади сучасників. Так, **Григорій Костюк** повідомляє, що М. Хвильовий *«скромно і тихо працював на культурно-освітній ділянці, дружив переважно з безпартійними вчителями: П. І. Шигимагою, С. Г. Винниченком, Д. І. Сіроштаном, Т. П. Гарбузом та ін. Він любив цих чесних талановитих працівників на ниві народної освіти. Коли 1921 року переїхав до Харкова, то згодом майже всіх їх перетягнув до столиці й допоміг влаштуватися на тій чи іншій посаді. Зокрема, наприклад,*

Терентія Павловича Гарбуза, високого, стрункого, козацької постави красеня, він не тільки перетягнув до Харкова, не тільки допоміг стати аспірантом інституту педагогіки, а й 1925 року запросив на адміністратора ВАПЛІТЕ» [5, с. 71]. Т.Гарбуз був репресований у 1937 р. та засуджений до 10 років таборів, а через 2 роки помер в ув'язненні. В.Я.Коваленко писав, що «Терентій Павлович Гарбуз працював разом з Хвильовим у відділі народної освіти і вони справді приятелювали. Гарбуз був активним членом «Просвіти» і через це, логічно, міг симпатизувати Центральній Раді. Але ні есером він ніколи не був, ні на мітингах не виступав. Так само й Хвильовий, який і членом «Просвіти» не був» [8, с. 122, 123].

В.Я.Коваленко у своїх спогадах пише: «Юлія Ємець походить з с. Шарівки Богодухівського повіту, де її батько був службовцем чи робітником на гуральні поміщика Кеніга. Познайомився я з Юлією на вчительських курсах укрмови в 1917 р., які на домагання «Просвіти» створило тогочасне земство. Ці перші вчительські курси укрмови були на початку і далі за головне джерело українізації всього державного організму повіту. В 1917 р. частина монархічно й проросійськи настроєних учителів прикладала всіх зусиль, щоб зірвати ці українські курси. На їхнє домагання було скликано конференцію, що мала б реорганізувати курси. Але участь у цій конференції Юлії Ємець, учителів Цовми і його сестри з с. Мурахви, Т.П.Гарбуза, П.І.Шигимаги, О.І.Харченка, братів Рудевських і багатьох інших, урятувала від провалу ці курси. То був запеклий бій нових свідомих українських сил з реакцією. Під час нього я й познайомився з Юлією Ємець, яка безнастанно клопоталася українською справою і була високо свідомою патріоткою. Ставши пізніше дружиною Хвильового, вона, без сумніву, була йому джерелом національного надхнення й опори в його боротьбі з русифікаторами» [8, с. 122, 123]. У наведених спогадах згадуються особи, про яких йшлося у свідченнях І.Коваля.

У матеріалах кримінальної справи І.Коваля міститься витяг із протоколу допиту обвинуваченого **Павла Панасовича Махонька** від 30 березня 1938 р. У ньому зазначено, що, за словами священика колишньої автокефальної церкви в м. Охтирка – **Миколи Васильовича Кочета** (заарештованого органами НКВС восени 1937 р.), йому було

відомо про існування в Охтирському районі так званої «контрреволюційної організації». Окрім самого Кочета, до її складу, за свідченнями І. Ковалю, нібито входили також: **Цовма** (ім'я та по батькові невідомі), уродженець Краснокутського району та **Сагайдачний** (ім'я та по батькові також не встановлені) – обидва працювали вчителями у школах м. Охтирка [2, арк. 78].

Під час допиту 9 квітня 1938 р. І. Коваль, імовірно під тиском слідчих органів, визнав себе винним у належності до антирадянської націоналістичної організації. За його свідченнями, до цієї структури його нібито було завербовано у 1936 р. **Петром Андрійовичем Сагайдачним** – колишнім офіцером гетьманських військ, якого він охарактеризував як «активного націоналіста». Їхнє знайомство відбулося орієнтовно в 1934–1935 рр., коли П. Сагайдачний працював учителем у с. Кириківка Охтирського району. Під час учительської конференції в м. Охтирка в 1936 р. П. Сагайдачний нібито ознайомив його з діяльністю підпільної антирадянської організації, яка ставила за мету боротьбу за створення незалежної Української держави. До складу цієї організації, за словами Ковалю, нібито входили також: 1) **Петро Хомич Цовма** – заарештований органами НКВС у 1937 р.; 2) **Костянтин Михайлович Сачко** – колишній завідувач районного відділу народної освіти, член ВКП(б), звільнений з посади в 1937 р. На момент допиту місце його перебування І. Ковалю було невідоме. Також він стверджував, що протягом 1936 р. нібито сам долучив до організації трьох осіб із с. Стара Рябіна: 1) **Юхим Іванович Савченко** – походив із заможного середняцького прошарку, у минулому служив у гетьманській варті, бухгалтер за фахом, на час арешту – без постійного місця роботи. За словами І. Ковалю, був завербований восени 1936 р. під час однієї з вечірок, організованих після видачі премій колгоспникам. 2) **Михайленко Іван Зіновійович** – колишній куркуль, розкуркулений, працював у колгоспі, де нібито займався «шкідництвом», за що був виключений із господарства. Мешкав у с. Стара Рябіна, завербований, за твердженням І. Ковалю, влітку 1936 р. 3. **Волошин Тимон (або Пимон) Омелянович** – колишній прапорщик, випускник Одеської школи прапорщиків, що, за словами І. Ковалю, приховував свою військову біографію. Походив із родини середняків, працював у

колгоспі. Обвинувачений також повідомив, що до Савченка часто приїжджав до Старої Рябіни **Іван Іванович Надточий**, колишній начальник державної варти, який у минулому діяв на території Богодухівського повіту. Водночас він зазначив, що характер стосунків між Надточием і Савченком йому невідомий [2, арк. 49, 50].

Петро Хомич Цовма, що народився 25 вересня 1892 р. в с. Мурафа Краснокутського (нині – Богодухівського) р-н Харківської обл. Відомо, що у 1922–1929 рр. він працював вчителем школи у рідному с. Мурафа, а з 1929 р. і до моменту арешту 5 серпня 1937 р. – в Охтирському р-н (нині – Сумська обл.). У матеріалах його кримінальної справи прізвище І. Ковалю не згадується [4, арк. 4 зв., 39, 39 зв., 40]. **Петро Андрійович Сагайдачний**, 1897 р. н., уродженець с. Беседівка (нині – Коровинська громада Роменського р-н Сумської обл.) на момент арешту 13 жовтня 1937 р. працював вчителем школи № 4 у м. Охтирка. Був засуджений до 10 років позбавлення волі у таборах. Помер у місцях ув'язнення. У його кримінальній справі І. Коваль також не фігурує [3].

Матеріали кримінальної справи проти І. Ковалю ґрунтувалися переважно на свідченнях **Івана Марковича Прийми**, 1914 р. н., жителя с. Стара Рябіна Охтирського району, наданих 2 жовтня 1937 р., тобто приблизно за півроку до арешту обвинуваченого. З його слів, 1 жовтня 1937 р. близько 17:00 він зустрівся біля кооперативу в с. Стара Рябіна з **Кирилом Тимофійовичем Чумаком**, який відвів його вбік і повідомив, що через критику на адресу вчителя (І. Ковалю), останній нібито просив К. Чумака вбити І. Прийму. У ході розмови Чумак зазначив, що раніше був пов'язаний з бандитизмом, однак прагнув вести мирне життя. У своїх свідченнях І. Прийма також повідомив, що у 1936 р. на території шкільного подвір'я зберігався лісоматеріал, призначений для будівництва школи-десятирічки. Половину матеріалу використали на опалення навчального закладу, частину – на інші потреби, а приблизно 1/10 залишалася на шкільному дворі. Прийма нібито мав намір використати цю частину для ремонту колбуду, однак І. Коваль заявив, що все одно вилучить будівлю для потреб школи. При цій розмові, за словами Прийми, був присутній також учитель Школенко. Крім того, посилаючись на слова голови сільради Кольцова, а також учителів Школенка й Маскуна, Прийма стверджував, що І. Коваль мав зв'язки з

білогвардійцем **Надточим**, а також із зятем колишнього священника с. Стара Рябіна, чії сини нібито також були білогвардійцями. Окремий епізод стосувався будівлі, в якій розміщувалася сільська рада с. Стара Рябіна. Ця споруда раніше належала заможному селянину **Артему Михайловичу Савченку**, який помер у 1929 р. до початку розкуркулення. За свідченнями **Ганни Михайлівни Харченкової**, вдова Савченка – **Марія** – нібито зізнавалася їй, що намагалася отруїти свого свекра **Савченка Михайла**, але отруту випадково випив її чоловік. Згодом Савченкова **Марія** вийшла заміж за **Якова Никифоровича Приходька**, а будинок залишився порожнім, оскільки Савченко Михайло помер у 1932 р. Сільська рада провела капітальний ремонт цієї будівлі на суму 3400 крб. Однак у 1937 р. **Марія** Савченко звернулася до суду з вимогою про компенсацію за користування її майном. За рішенням, винесеним народним суддею Охтирського району Саханем, було присуджено на її користь відповідну суму. Посилаючись на слова **Наталії Євмонівни Зражевської**, свідок стверджував, що такого рішення суду домігся саме **І. Коваль**, чия дружина була двоюрідною сестрою **Марії Савченко**. Крім того, **І. Прийма** стверджував, що приблизно за тиждень до дачі свідчень **І. Коваль** нібито вживав алкоголь разом із **Іваном Антоновичем Поповим**, який раніше був засуджений за крадіжку колгоспного зерна і повернувся до села восени 1936 р. після відбуття покарання. За свідченнями, **Коваль** був настільки нетверезим, що, виїжджаючи від **Попова**, впав з велосипеда. Цей факт міг підтвердити **Олексій Маркович Михайленко**. Жодних «контрреволюційних висловлювань» від **І. Коваля** він не чув. Утім, за словами вчителів **Маскуна** і **Школенка**, **І. Коваль** нібито часто з'являвся на заняттях у нетверезому стані, а також допускав пропуски уроків. На момент описаних подій **І. Коваль** обіймав посади члена Президії Старорябінської сільської ради та сільського судді. Водночас свідок додав, що колгоспник **Андрій Олексійович Чумак** самовільно зайняв земельні ділянки [2, арк. 95, 95 зв.].

Із зазначених у свідченнях осіб 14 квітня 1938 р. був допитаний лише **Ілля Матвійович Маскун** (1908 р. н., уродженець с. Хухра Охтирського району, мешканець с. Стара Рябіна, учитель; дружина – **Катерина Полікарпівна Харченко**). Свідок підтвердив, що **І. Коваль**

підтримував контакти з громадянином на прізвище Надточий, який неодноразово відвідував його [2, арк.109, 110]. Того ж дня був допитаний і **Петро Максимович Шкоденко** (1913 р. н., уродженець с. Журавне Охтирського р-ну, житель с. Стара Рябіна, учитель місцевої школи; дружина – **Віра Григорівна Груздова**, донька – **Лідія**). Він також підтвердив регулярні візити Надточія до І. Коваля. За словами свідка, він особисто знайомився з Надточієм, який представився інженером, однак справив на нього підозріле враження [2, арк.111, 112]. Того ж дня було повторно допитано **І. Прийма**, який повідомив слідству, що обвинувачений І. Коваль нібито захищав куркулів, висловлював невдоволення політикою розкуркулення, а також підтвердив свої попередні свідчення щодо діяльності колбуду та частих візитів Надточія. Наприкінці допиту він додав, що раніше вже повідомляв про ці факти органам НКВС та редакції газети [2, арк. 113–114 зв.].

Ймовірно, свідчення кількох осіб, які за своїм змістом радше нагадували доноси (передусім мається на увазі І. Прийма), стали підставою для фабрикації каральними органами справи про існування «контрреволюційної організації» на Охтирщині. Хоча навіть у показаннях цих осіб не містилося жодних фактів, які б свідчили про антирадянську діяльність І. Коваля, саме вони відіграли певну роль у формуванні обвинувачення проти нього. Подальший розвиток подій відбувався за типовим для того часу сценарієм каральних органів: було заарештовано кількох осіб, яких примусили визнати свою «вину» у участі у так званій контрреволюційній організації. Необхідні показання заарештованих змушували давати під фізичним тиском (побиттям). Про це свідчить лист засудженого І. Коваля до дружини. Разом з іншими фігурантами цієї справи І. Коваля засудили до найвищої міри покарання. 2 червня 1938 р. він був розстріляний у Харкові [2, арк. 126–128, 132].

Підставою для перегляду справи стало звернення його дружини, **Ганни Олександрівни Коваль**, від 16 листопада 1956 р., що поклато початок додатковому розслідуванню в межах процесів хрущовської реабілітації [2, арк. 146–148]. Під час допиту 20 серпня 1957 р. І. Прийма повідомив, що знав І. Коваля з приблизно 1927–1929 рр., коли той

прибув до с. Стара Рябіна та розпочав роботу директором місцевої семирічної школи. У 1937 або 1938 р. його було заарештовано, однак причини арешту свідку невідомі. Подальша доля І. Ковалю свідкові також не була відома. І. Прийма зазначив, що його стосунки з Ковалем *«були ненормальними»*, проте він не мав до нього особистих рахунків. За його словами, напружені взаємини між ними виникли внаслідок подій 1936 р., коли в с. Стара Рябіна було розібрано місцеву церкву. Отриманий лісоматеріал планувалося використати для спорудження нової шкільної будівлі. Втім, частину деревини, яка зберігалася у дворі старої школи, використовували не за призначенням (як паливо), а частково розкрадали. І. Коваль порушив на пленумі сільської ради (як пізніше уточнив свідок – він відбувся вже у 1937 р.) питання про використання будівлі клубу під школу, мотивуючи це тим, що *«молоді не потрібно гуляти»*. Було ухвалено рішення передати будівлю клубу під школу, попри заперечення І. Прийма. Останній звернувся з цього приводу до редакції газети, після чого рішення сільської ради було скасовано. Ймовірно, І. Коваль залишився невдоволеним таким розвитком подій. За свідченнями І. Прийма, у 1937 р. односельчанин Кирило Чумак повідомив йому, що нібито І. Коваль замовив його вбивство. Прийма повірив словам Чумака, оскільки той докладно переказав перебіг пленуму сільради, зокрема й епізод, коли І. Прийма назвав Ковалю *«білим офіцером»*. На думку свідка, Чумак міг отримати ці відомості від самого Ковалю, оскільки перебував із ним у добрих стосунках. І. Прийма підтвердив свої попередні свідчення, надані у 1937 р., у повному обсязі. Він також зазначив, що К. Чумак загинув у 1938 або 1939 р. внаслідок автомобільної аварії. Про те, що І. Коваль нібито підмовляв Чумака вчинити його вбивство, Прийма нікому не розповідав – навіть власній дружині, побоюючись, що у разі розголосу Коваль може спробувати здійснити цей намір. Під час допиту І. Прийма повідомив слідству, що йому нічого не відомо про будь-яку антирадянську діяльність І. Ковалю. Свідок лише підтвердив, що до засудженого дійсно регулярно приїжджав колишній білий офіцер Надточий із м. Богодухова, проте мета цих візитів йому невідома. Крім того, І. Прийма зазначив, що до арешту І. Коваль був членом виконкому сільської ради, працював активно, однак його особисте ставлення до

політики радянської влади свідкові невідоме. І. Прийма повністю підтвердив зачитаний йому протокол допиту від 1938 р., за винятком однієї деталі. У документі було зазначено, що І. Коваль нібито виступав проти розкуркулення, тоді як, за словами свідка, він, навпаки, брав активну участь у проведенні цього заходу. Свідок пояснив, що відповідний запис, імовірно, був доданий слідчим. Також він зазначив, що під час допиту 1938 р. протокол йому не зачитували, а лише подали на підпис [2, арк. 163–169].

20 серпня 1957 р. повторні свідчення надав П. Шкоденко (на той час мав вищу освіту, з 1940 р. перебував у лавах КПРС, працював директором школи в с. Нова Рябіна). Спочатку він повідомив слідству, що не пам'ятає, чи давав свідчення у справі І. Ковалю у 1938 р. Після зачитування протоколу допиту Шкоденко зазначив, що не пригадує обставин, за яких його допитували. Водночас він наголосив, що наведених у протоколі свідчень про нібито регулярні візити Надточія до І. Ковалю та його характеристику як «підозрілої особи» він давати не міг, оскільки про такі факти йому нічого не було відомо. У цих свідченнях привертає увагу одна деталь. За його словами, у приватній розмові І. Прийма повідомив, що І. Коваль нібито доручив громадянину К. Чумаку вбити його. Це суперечить попереднім свідченням самого І. Прийма, який стверджував, що не розповідав нікому про подібну розмову. П. Шкоденко зазначив, що не сприйняв ці слова серйозно й не міг повірити, що І. Коваль справді міг доручити комусь убивство. Водночас він навів інший відомий йому епізод. За його словами, під час розмови між І. Ковалем і К. Чумаком перший сказав, що ретельно охороняє свою пасіку. У відповідь Чумак заявив, що все одно її вкраде, на що Коваль відповів, що в такому разі «вб'є його». Незважаючи на це, Чумак справді викрав один вулик, розбив його й приніс уламки Ковалю. Про цей випадок свідок дізнався від самого І. Ковалю. Також йому було відомо, що Чумак дійсно розбив один вулик. Крім того, П. Шкоденко засвідчив, що між І. Приймою та І. Ковалем існували напружені стосунки, які виникли за таких обставин: у 1936 р. у с. Стара Рябіна було розібрано місцеву церкву, а лісоматеріал перевезено на подвір'я школи для використання під будівництво нової будівлі. Під час одного зі зібрань (свідок не зміг уточнити, якого саме) І. Прийма виступив із

критикою на адресу І. Ковалю, назвав його *«білогвардійцем»* і звинуватив у розбазарюванні лісоматеріалу, який, за його словами, використовували як дрова. Насправді частину непридатного матеріалу справді спалили, проте придатну для будівництва деревину ніхто не знищував. Відтак, на його думку, звинувачення І. Прийми на адресу І. Ковалю були безпідставними [2, арк. 170–173].

Того ж дня, 20 серпня 1957 р., була допитана **Віра Григорівна Шкоденко** (1916 р. н., уродженка с. Кириківка Охтирського р-ну; мала середню освіту, безпартійна, працювала вчителькою молодших класів школи в с. Стара Рябіна). За її свідченнями, вона знала І. Ковалю з 1932 р., коли він обіймав посаду директора школи у с. Стара Рябіна, а вона працювала там учителькою молодших класів. Причини арешту І. Ковалю, як і його подальша доля, свідкові невідомі. Вона підтвердила, що у 1936 р. у селі справді було розібрано церкву, а отриманий будівельний матеріал планувалося використати для спорудження нової шкільної будівлі. Водночас зазначила, що їй нічого не відомо про випадки, коли І. Коваль або хтось інший порушував питання про використання будівлі клубу під школу. Засудженого вона охарактеризувала позитивно [2, арк. 175–177].

Свідок **Іван Ісаєвич Рябуха** (1893 р. н., уродженець і мешканець с. Стара Рябиця Охтирського р-ну Сумської обл.; безпартійний, із середньою педагогічною освітою, працював учителем Старорябінської середньої школи, раніше не судимий) зазначив, що знав засудженого І. Ковалю з 1930 р. як односельця, а впродовж 1932–1938 рр. – по спільній роботі в школі, де сам Рябуха обіймав посаду класного керівника. У своїх свідченнях він підтвердив, що у 1936 р. у селі справді було розібрано церкву. Водночас, за його словами, не могло бути й мови про те, щоб І. Коваль *«розбазарив»* матеріали з розібраної будівлі для добудови школи. Крім того, свідок зазначив, що йому нічого не відомо про випадки, коли засуджений пропонував використовувати будівлю клубу під школу. І. Рябуха також повідомив, що у 1930–1933 рр. І. Коваль, будучи членом сільської ради, активно брав участь у заходах із ліквідації куркульства. За словами свідка, засуджений у районі послідовно підтримував політику радянської влади, а жодних проявів антирадянської діяльності за ним не помічалось [2, арк. 178–180].

Відповідно до матеріалів додаткового розслідування та результатів опитування свідків 16 вересня 1957 р. Сумський обласний суд ухвалив рішення про реабілітацію І. Ковалю [2, арк. 293].

Висновки. Хоча свідчення І. Ковалю не містять достатньо відомостей про діяльність товариства «Просвіта» у Богодухові, вони включають прізвища низки осіб, пов'язаних із цією організацією. Як свідчать наведені матеріали, частину з них було репресовано у 1937–1938 рр., що відкриває перспективи для подальших напрямів науково-пошукової роботи. Архівно-кримінальна справа, у межах якої був репресований І. Коваль, є показовим прикладом фабрикації обвинувачень органами державної безпеки під час масових репресій. Вона демонструє типові механізми створення сфальсифікованих справ та використання свідчень як інструменту звинувачення. Отже, перспективним напрямом подальших досліджень є глибше вивчення практик фальсифікації кримінальних справ каральними органами, а також аналіз ролі свідків у цих процесах.

Список використаних джерел

1. Державний архів Сумської області (ДАСО). Ф. Р-2817, Оп. 1, Спр. 268.
2. ДАСО. Ф. Р-7641, Оп. 1, Спр. 572.
3. ДАСО. Ф. Р-7641, Оп. 2, Спр. 182.
4. ДАСО. Ф. Р-7641, Оп. 4, Спр. 643.
5. Костюк Г. У світі ідей і образів. Вибране: Критичні та історико-літературні роздуми (1930–1980). [Б. м.] : Сучасність, 1983. 537 с.
6. Реабілітовані історією. Харківська область. Кн. 3. Ч. 2. Київ; Харків : Оригінал, 2016. 696 с.
7. Реабілітовані історією. Харківська область. Кн. 3. Ч. 3. Київ; Харків : Регіональний інформаційний центр, 2019. 640 с.
8. Хвильовий М. Твори: У 5 тт. / Загальна ред. Г. Костюка. Нью-Йорк-Балтимор-Торонто : Об'єднання Українських Письменників «Слово» і Українське Видавництво «Смолоскіп» ім. В. Симоненка, 1986. Т. 5. 834 с.

Синявська Олена,
*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри філософії, політології, психології та права
Одеської державної академії будівництва та архітектури (м. Одеса)*

ОДЕСЬКА «ПРОСВІТА» І ПОЛЬСЬКІ КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКІ ТОВАРИСТВА: ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПИТАННЯ

*Дослідження проведено в рамках стипендіальної програми Центру
Діалогу імені Юліуша Мерошевського (Варшава, Польща)*

Проблема взаємин українського та польського культурно-просвітницького руху на півдні України залишається однією з малодосліджених у вітчизняній історіографії. Особливо це стосується Одеси – міста, що на початку ХХ ст. стало простором інтенсивної міжетнічної взаємодії, де співіснували й конкурували різні моделі культурної самоорганізації. У цьому багатонаціональному середовищі українська «Просвіта» і польські товариства «Ognisko», «Dom Polski», «Lira» виступали важливими центрами культурної та громадської активності, але їхні взаємозв'язки досі не були предметом спеціального історіографічного аналізу.

Перші узагальнення про діяльність одеської «Просвіти» містилися у працях українських еміграційних істориків, зокрема у енциклопедичних статтях та нарисах, присвячених історії українського руху в південному регіоні України. Проте систематичне вивчення історії товариства почалося лише наприкінці ХХ ст., коли українська історіографія відновила можливість дослідження національних громадських організацій без ідеологічних обмежень. Дослідники другої половини 1990-х – початку 2000-х рр., зокрема, О. Лисенко [1], О. Ярещенко [2], Г. Зленко [3], окреслили передісторію та основні напрями діяльності одеської «Просвіти», участь її діячів у формуванні українського інтелектуального середовища міста, але поза увагою залишилися питання міжетнічних зв'язків та контактів із польськими осередками. В першій чверті 2000-х рр. дослідження діяльності одеської «Просвіти» активізувалося, фази активності традиційно припадають на ювілейні роки (2005, 2015, 2025), коли широка громадськість відзначає річницю від дня заснування одеської

«Просвіти», з'являються нові дослідження, проводяться наукові конференції.

На початку 2000-х рр. активізувалося і вивчення діяльності польської громади на півдні України, було проведено декілька спільних українсько-польських наукових конференцій (наприклад, «Внесок поляків у соціально-економічний та культурний розвиток Півдня України» в 2001 р. у Херсоні; «Поляки на Півдні України та в Криму» в 2007 р. в Одесі та інші), вийшли друком збірники наукових статей [4].

До теми польської громади Одеси серед українських істориків першими на регіональному рівні звернулися С. Зінько та О. Ніколаєнко. У розділі колективної монографії «Поляки на півдні України: історія та сьогодення» (2008) С. Зінько простежує інституційний розвиток польських організацій у місті, описує структуру та діяльність товариства «Ognisko», музично-драматичного об'єднання «Lira» і Комітету допомоги полякам під час Першої світової війни [5]. Автор вказує на взаємодію польських товариств із міськими органами влади, іншими етнічними громадами, але контакти з українською «Просвітою» лише побіжно згадані як можливий напрям спільних культурних ініціатив. О. Ніколаєнко аналізує участь польського населення Причорномор'я в громадському житті регіону, надає характеристику діяльності польських організацій, але обходить увагою питання співпраці з непольськими культурно-просвітницькими організаціями Одеси та південного регіону [6].

На сучасному етапі українська історіографія зосереджується на ширшому контексті – вивченні багатонаціонального середовища Одеси початку ХХ ст. та участі в ньому різних етнічних груп. Важливим напрямом досліджень стало опрацювання українсько-польських взаємин у форматі локальної історії. У цьому контексті значний внесок належить історикам О. Болдиреву та А. Мисечку, чії праці фактично сформували окремий історіографічний корпус, у межах якого взаємодія одеської «Просвіти» з польськими культурно-просвітницькими організаціями розглядається ширше, як складова транснаціональних комунікацій у поліетнічному місті.

Комплексний погляд на діяльність українських організацій представлено у працях Олександра Болдирева, який одним із перших у

пострадянський період систематизував історію Одеської української громади та її спадкоємців. У книзі «Одеська громада. Історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX – початку XX ст.» (Одеса, 1994) та в низці статей, Болдирев розглянув формування українського інтелектуального середовища Одеси, звернувши увагу на його зв'язки з іншими національними спільнотами міста. У своїй пізнішій розвідці, присвяченій історії польської громади в Одесі у XIX – на початку XX ст., дослідник наголошував на ролі багатонаціонального середовища Одеси як чинника, що стимулював і український, і польський культурний рух [7]. Хоча в його працях питання прямих контактів між «Просвітою» та польськими товариствами лише окреслюється, Болдирев сформував базову тезу: український рух в Одесі розвивався у тісному контакті з іншими етнічними громадами, і це середовище неможливо реконструювати виключно в «національних межах».

Ці тези знайшли продовження в працях Анатолія Мисечка. Він був одним із перших дослідників, хто системно звернув увагу на українсько-польські взаємини в Одесі у другій половині XIX – на початку XX ст. У своїх дослідженнях він підкреслював, що вивчення цих зв'язків довгий час стримувалося політико-ідеологічними обмеженнями радянської історіографії, яка уникала теми співпраці громад національних меншин. Мисечко наголошує, що вже у 1870–1890-х рр. Одеса була активним простором діяльності як української громади, так і польських ініціатив: від української Громади Л. Смоленського до Благодійного товариства при римо-католицькій церкві Одеси. Дослідник приділяє особливу увагу заснуванню польського товариства «Ognisko», яке стало одним із головних партнерів українців у культурному середовищі міста, та наголошує, що одночасне виникнення «Просвіти» та «Ognisko» було відлунням спільних для українців і поляків тенденцій революційних років 1905–1907 рр. [8].

Саме А. Мисечком до історіографії введено важливий корпус джерел: статuti, архівні документи, матеріали періодики національних організацій, що робить його праці одним з основних фундаментів для подальших досліджень. Він наголошує, що польські товариства

«Ognisko» та «Lira» активно співпрацювали з іншими культурними об'єднаннями, включно з українською «Просвітою». Він доводить, що саме польські організації виступали важливими партнерами у проведенні театральних заходів, концертів, благодійних ініціатив і надавали свою інфраструктуру українським товариствам, про що свідчать, зокрема, використання приміщення «Дому польського» для перших вистав «Української хати» у 1911 р. Такі спостереження є надзвичайно цінними, адже вони демонструють, що міжетнічна співпраця в Одесі була не епізодичною, а системною.

Важливий історіографічний акцент додає стаття А. Ложешник та Н. Ложешник про культурно-просвітні організації Одеси. Серед іншого авторки на основі архівних матеріалів, періодики та звітів українських товариств показують практичні форми співпраці між українцями і поляками. У цій статті повторюється твердження попередніх дослідників, що перша вистава «Української хати» відбулася саме у залі польського товариства «Ognisko», що підтверджено документально [9]. На сучасному етапі проводяться дослідження і внеску окремих діячів польського національно-культурного руху в розвиток культурно-просвітницького руху в Одесі на початку ХХ ст., підкреслюється спільність соціокультурного простору, у якому діяли як польські, так і українські освітні ініціативи [10].

Таким чином, комплексний аналіз праць сучасних українських істориків дозволяє стверджувати, що культурні простори українців і поляків були не розділеними, а взаємопов'язаними, що суттєво коригує традиційні уявлення про «ізолюваний» розвиток національних рухів.

Паралельно із сучасними українськими підходами, важливу складову історіографії становлять праці польських дослідників. Польська історіографія демонструє більший інтерес до теми присутності поляків в Одесі у міжвоєнний та воєнний періоди, розглядаючи її у межах ширших студій про поляків на півдні України. Однією з перших спроб систематизації стала праця Mareka Madzika та Mariusza Korzeniowskiego «Polacy na południowej Ukrainie w latach I wojny światowej», де Одеса подається як важливий центр польського культурного життя, що підтримував тісні контакти з польськими осередками Києва і Харкова [11].

Важливий внесок у дослідження українсько-польських взаємин в Одесі зробив польський історик Tomasz Ciesielski. На основі широкого кола джерел – статистики, мемуарів, архівних матеріалів та польської преси – він реконструював як демографічний, так і культурно-соціальний контекст розвитку обох громад у місті. В дослідженні «Polacy i ukraińcy w Odessie na przełomie XIX i XX w.: liczebność, struktura i kontakty obu diaspor» [12] історик підкреслює, що поява української «Просвіти» та польських товариств «Ognisko», «Lira» і «Dom Polski» створила умови для інтенсивних міжетнічних контактів. Він детально описує взаємні візити, спільні вечори, театральні вистави та лекції, а також участь членів «Просвіти» в урочистостях польських товариств і навпаки. Особливо важливим є висновок дослідника про те, що культурне співробітництво тривало навіть після ліквідації «Просвіти» у 1909 р., коли «Українська Хата» користувалася приміщеннями «Domu Polskiego» та «Ogniska». Праця Цисельського є однією з небагатьох, що всебічно висвітлює взаємодію двох діаспор і залучає до наукового обігу унікальні джерела польського походження.

Отже, проведений історіографічний аналіз засвідчує поступовий перехід від традиційних національно центричних підходів до розуміння культурно-просвітницького руху Одеси у ширшому міжетнічному контексті. Праці українських і польських дослідників демонструють, що українська «Просвіта» та польські товариства були не ізольованими структурами, а взаємодіючими елементами спільного міського простору. Їхня співпраця охоплювала сфери освіти, театру, благодійності і становила важливий компонент культурної динаміки міста. Разом із тим історіографія цієї проблематики все ще фрагментарна: окремі сюжети про взаємодію фіксуються в різних дослідженнях, але досі відсутня цілісна реконструкція механізмів, інституційних форм та інтелектуальних засад українсько-польського культурного діалогу в Одесі. Заповнення цієї лакуни дасть змогу повніше окреслити місце Одеси як простору транскультурних комунікацій, який сприяв зародженню нових моделей співіснування й взаєморозуміння в умовах поліетнічного південноукраїнського регіону початку ХХ ст.

Список використаних джерел

1. Лисенко О. Просвіти Наддніпрянської України у дожовтневий період. Київ: Ін-т історії АН УРСР, 1990. 34 с.; *Його ж.* Просвітянський рух на Наддніпрянщині в 1905–1919 роках. *Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. Вип. 19. С. 516–521.
2. Ярещенко О. Т. Одеська «Просвіта» : історія, сучасність. Одеса : Маяк, 1998. 109 с.
3. Зленко Г. Лицарі досвітніх вогнів: тридцять три портрети діячів одеської «Просвіти» 1905–1909 рр. Одеса : Астропринт, 2005. 250 с.
4. Поляки на Півдні України: історія та сьогодення : у 2-х т. / Миколаїв. держ. гуманіст. ун-т ім. П. Могили. Жешув–Київ–Миколаїв : МДГУ ім. П. Могили, 2008 ; Південний архів. Історичні науки : зб. наук. пр. / Херсон. держ. ун-т. ; редкол.: С. Г. Водотика (голов. ред.) та ін. Херсон : Айлант, 2001. Вип. V. 246 с.; Поляки на Півдні України та в Криму = Polacy na Południowej Ukrainie i Krymie : [зб. матеріалів конф.] / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Іст. ф-т, Pol. T-wo Hist. - Oddział w Olsztynie Wyd. Hist.-Ped. Uniw. Opolskiego, Dolnoślaska Szkoła Wyzsza Edukacji T-wa Wiedzy Powszechnej we Wrocławiu, Fak. Hist. Państwowego Uniw. Odes. im. I. I. Miecznikowa ; [recenz.: N. Kasparek, N. Nagielski, O. Дьомін ; відп. секр. В. Хмарський]. Одеса–Ополе–Вроцлав = Odessa–Opole–Wrocław, 2007. 398 с.
5. Зінько С. Польські громадські організації м. Одеси кінця XIX – початку XX ст. *Поляки на півдні України: історія та сьогодення.* Жешув–Київ–Миколаїв : МДГУ ім. П. Могили, 2008. Т. 1. С. 231–235.
6. Ніколаєнко О. О. Участь поляків у громадському житті Північного Причорномор'я наприкінці XIX – на початку XX ст. *Історичний архів.* 2010. Вип. 5. С. 28–32.
7. Болдирєв О. Шляхетська полонія над Чорним морем (глави з ненадрукованої книги). *Південний-Захід. Одесика.* Одеса : Optima, 2006. Вип. 1. С. 137–181 ; *Його ж.* Шляхетська полонія над Чорним морем (Продовження). *Південний-Захід. Одесика.* Одеса : Optima, 2006. Вип. 2. С. 162–230.
8. Мисечко А. До взаємовідносин польського та українського громадянства в Одесі у другій половині XIX – початку XX ст.

Причорноморський регіон у контексті європейської політики. Одеса–Ополе–Вроцлав, 2008. С. 414–418.

9. Ложешник А., Ложешник Н. Культурно-просвітницькі організації Одеси на початку ХХ ст. *Старожитності Лукомор'я.* 2022. № 3. С. 70–82.

10. Синявська О. На перетині науки та суспільної місії: діяльність Болеслава Гриневецького в Одесі. *Причорномор'я: історико-правовий, мовний, етнокультурний та релігійний виміри* : зб. наук. праць. Одеса, 2025. Вип. 10. С. 419–423 ; Синявська О. Одеський період в історії Люблінської чоловічої гімназії. *Краєзнавство.* 2015. № 1/2. С. 196–202.

11. Madzik M., Korzeniowski M. Polacy na południowej Ukrainie w latach I wojny światowej. *Поляки на півдні України та в Криму.* Одеса–Ополе–Вроцлав, 2007. С. 118–126.

12. Ciesielski T. Polacy i ukraińcy w Odessie na przełomie XIX i XX w.: liczebność, struktura i kontakty obu diaspor. *Історичний архів.* 2010. Вип. 5. С. 83–89.

Стамбол Ігор,
кандидат історичних наук, доцент кафедри інформаційних комунікацій Київського столичного університету імені Бориса Грінченка, голова Благодійного фонду Івана і Юрія Лип (м. Київ)

ЧИ ПОТРЕБУЄ «ПРОСВІТА» ПРОСВІТНИЦТВА: ВІДПОВІДІ З ОПИТУВАННЯ ДО 120-РІЧЧЯ ТОВАРИСТВА

Річниця товариства «Просвіта» є знаковою подією для усією української спільноти. Але для Одеси вона має і цілу низку додаткових навантажень: першість у Наддніпрянщині у легалізації української громадської організації; свідчення про важливість в українському русі; яскравий прояв громадянської позицій, національної ідентичності та антиколоніальності; непровінційність міста; плекання цілої когорти лідерів першого державотворення і так далі. Та річниця завжди виступає і певним лакмусом, що демонструє, наскільки громада знайома із історичним явищем. І щоб не видавати бажане за дійсне, варто проводити спеціальні дослідження, які демонструватимуть прогалини у знаннях.

До 120-річчя створення першої одеської «Просвіти» у листопаді 2025 р. було проведено спеціальне опитування, метою якого стало з'ясування рівня обізнаності мешканців Одеси з історією найпершої легальної української громадської організації на Півдні України. Ініціатива була організована спільнотою сучасних одеських громадських організацій «Багаття» та Благодійним фондом імені Івана та Юрія Лип. Великою мірою цю акцію було здійснено в межах спроби поновлення дискусії про роль товариства в Україні загалом [3]. Опитування проходило в онлайн-форматі з 6 до 21 листопада 2025 р. і містило 12 запитань тестового та відкритого типу [1].

Загалом у дослідженні взяли участь понад дев'яносто респондентів. Більшість учасників становили мешканці Одеси, однак до опитування долучилися й жителі Одеської області. Серед респондентів були представники різних вікових груп: від школярів віком 14–16 років до людей старшого покоління, яким понад 60 років. Найчисельнішою групою виявилася молодь – учні старших класів та студенти віком від 15 до 22 років. Водночас досить активно відповідали й дорослі мешканці міста віком від 30 до 50 років, а також кілька респондентів старшого віку. Така різноманітність дозволяє порівняти рівень історичної обізнаності різних поколінь – старше покоління демонструє

кращий рівень знань, але це спричинене також і тим, що до опитування залучалися, переважно, усі зацікавлені.

Тест складався з дванадцяти запитань, спрямованих на перевірку знань про історію одеської «Просвіти», її засновників, діяльність організації, а також культурний контекст українського руху в місті на початку ХХ ст. Перші питання були загальними й мали на меті перевірити базове розуміння ролі «Просвіти» в історії Одеси. Зокрема, учасникам пропонувалося визначити, чим саме була ця організація. Правильна відповідь полягала в тому, що вона стала першою легальною українською громадською організацією в Російській імперії, яка мала культурно-освітні та громадські завдання. Більшість учасників добре впоралися саме з цим запитанням.

Понад дві третини респондентів правильно визначили характер діяльності організації. Це свідчить, що загальне уявлення про «Просвіту» як культурно-освітній рух досить поширене серед сучасних одеситів. Однак близько третини опитаних помилково обирали варіант про підпільну політичну організацію або про невелику групу активістів, які прагнули повалити російську владу в місті. Така відповідь відображає, скоріше, прагнення сучасних українців міста до радикальніших дій проти країни-агресора.

Наступні запитання тесту були присвячені персоналіям українського руху в Одесі. Респондентам потрібно було визначити, хто з діячів був пов'язаний із заснуванням або діяльністю «Просвіти». Найчастіше у відповідях фігурували імена Івана Липи, Михайла Комарова та Івана Луценка – ключових постатей українського культурного та політичного життя міста початку ХХ ст. Саме ці діячі вважаються своєрідними «батьками-засновниками» політичного українського руху в Одесі.

Результати показали, що найвідомішим серед респондентів є Іван Липа. Приблизно 70 % учасників правильно впізнали його як одного з провідних діячів української громади Одеси. Деяко менше – близько 60 % – правильно визначили роль Михайла Комарова, який став фундатором української національної бібліографії та редагував один із перших словників української мови. Складнішим виявилось питання, пов'язане із загибеллю у бою з більшовиками Івана Луценка: правильну відповідь дали трохи більше половини учасників. Тож загалом близько 60–65% опитаних одеситів мають базові знання про головних діячів українського руху в місті. Водночас майже третина респондентів плутає імена відомих одеських діячів між собою, або навіть із діячами, які не мали безпосереднього стосунку до історії Одеси.

Окремий блок питань стосувався діяльності самої «Просвіти». Учасникам пропонувалося відповісти, скільки приблизно членів налічувала організація, де вона розташовувалася та яке видання випускала. Найбільш помилковим для усіх опитаних стало питання про кількість членів «Просвіти». Найчастіше обирали варіант «близько 200», проте учасників товариства у 1907 р. нараховувалося до пів тисячі [2, с.10]. Таке применшення опитуваними числа просвітян свідчить про загальну помилкову думку про масштаб товариства на його піку діяльності.

Складними для опитаних виявилися також питання про місце діяльності та назву періодичного видання товариства. Близько половини опитаних правильно вказали, що осередок «Просвіти» був розташований на Софіївській вулиці. Водночас значна частина респондентів називала вулицю Пастера або інші варіанти. Лише сорок відсотків з учасників правильно назвала видання «Вісті».

Також до тесту було включено питання про подальшу долю українського руху після припинення діяльності «Просвіти». Більшість учасників правильно відповіла, що українські діячі створили нові легальні організації, зокрема «Український клуб» та «Українську хату». Це свідчить, що частина респондентів має загальне уявлення про еволюцію українського громадського життя в Одесі. Проте, варто зазначити, що до опитування було долучено, переважно, тих учасників, які схвально ставляться до української історії та національного руху.

Окрім історичних запитань, у тесті були й відкриті питання, спрямовані на вивчення культурних асоціацій одеситів. Респондентів просили назвати найбільш знаковий район Одеси у контексті українського руху та поділитися асоціаціями з історичним районом Молдованка. Найчастіше учасники називали Приморський район або історичний центр міста. Саме ці райони, на думку більшості, асоціюються з культурним та громадським життям Одеси.

Відповіді на запитання про те, із чим асоціюють район «Молдованка», виявилися особливо різноманітними. Багато респондентів пов'язують цей район із традиційним одеським колоритом – старими двориками, ринком «Староконка», історичною забудовою та атмосферою старої Одеси. Серед поширених асоціацій згадувалися також гумор одеситів, мультикультурність району та його легендарна історія. Водночас деякі відповіді містили й критичні оцінки, зокрема згадки про занедбаний житловий фонд або соціальні проблеми.

Загалом результати опитування демонструють середній рівень обізнаності мешканців міста з історією українського руху в Одесі. Найпростіше респондентам було відповідати на загальні питання про характер діяльності «Просвіти» та про її основних діячів. Найбільші труднощі викликали конкретні історичні деталі – кількість просвітян, назви видань, точне місце діяльності організації або окремі факти з біографій діячів.

Разом із тим, сам факт активної участі молоді у тестуванні свідчить про зацікавленість історією українського культурного життя Одеси. Для багатьох учасників це опитування стало нагодою вперше дізнатися про постаті Івана Липи, Михайла Комарова та Івана Луценка, які відіграли важливу роль у формуванні українського інтелектуального середовища міста. Помітно, що сучасні одесити мають базове уявлення про роль «Просвіти» в історії міста, але для того, щоб історія товариства стала сучасним інформаційним явищем потрібно ширше знайомство з деталями його діяльності та постатями його засновників, а також – нові формати популяризації історії товариства.

Список використаних джерел

1. 12 запитань про першу одеську «Просвіту» / Багаття. Просвіта 2.0. URL: <https://surl.li/wsqqfv>
2. Одчот українського товариства «Просвіта» в Одесі за 1907 рік. Одеса : друкарня Е. І. Фесенко, 1908. 32 с.
3. Петренко-Цеунова О., Стамбол І. «Просвіта»: від громадського руху до громадянського суспільства. *Український Тиждень*. 2025. 6 жовт. URL: <https://tyzhden.ua/prosvita-vid-hromadskoho-rukhu-do-hromadianskoho-suspilstva-ihor-stambol/>

Токмань Ганна,

*доктор педагогічних наук, кандидат філологічних наук,
професор, професор кафедри української і зарубіжної літератури та
методики навчання Університету Григорія Сковороди в Переяславі
(м. Переяслав, Київська обл.)*

ПОСТАННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ БЕРДЯНСЬКОЇ ФІЛІЇ ТОВАРИСТВА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА «ПРОСВІТА»

У часи національної революції початку ХХ ст. (з березня 1917 р.) в Бердянську діяла «Просвіта», першим головою якої був Юрій Тищенко. Просвітяни проводили національне відродження у чотирьох напрямках: агітаційно-лекційний, шкільний, бібліотечний і театральний, було створено відповідні комісії. Після поразки визвольних змагань, втрати незалежної держави просвітянський рух у формі діяльності легальної громадської організації надовго зник.

Зросійщення поширювалося на всі сфери культурного, суспільного життя портового міста на березі Азовського моря. 1975 р., коли я приїхала в Бердянську середню школу №16 учителювати після закінчення українського відділення філологічного факультету Запорізького державного педагогічного інституту, було закрито останню школу з українською мовою навчання. Працювати ставало все важче з кожним роком, адже діяв закон про добровільне, необов'язкове вивчення національних мов у школах з російською мовою навчання. Все більше батьків писали заяви – і директори шкіл звільняли учнів від вивчення української мови і літератури. Це було приниження національної і особистісної гідності. Під час т. зв. Перебудови, у другій половині 1980-х рр., україністи самотужки (переважно в ЗМІ) знаходили матеріали про заборонених раніше письменників, розповідали про них у класах, проводили літературні вечори, ставили п'єси, розігрували народні свята – ми готові були відроджувати на Півдні живу українську мову, прагнули всією душею до того, щоб наші учні її полюбили, відчули рідною.

Задумала створити в місті Товариство, яке захищало б українську мову, про ідею такої громадської організації (її висунув академік Віталій Русанівський) написала газета «Літературна Україна» [Тут і далі за: 1]. 3

грудня 1988 р. місцева газета «Південна зоря» надрукувала мою статтю «Є така країна – Україна, де живуть Шевченко і Франко!..» (для назви я використала рядок з поезії шістдесятника Петра Скунця). Дякую редакції, це було сміливим кроком, бо країна, у якій ми тоді жили, називалась інакше – СРСР і була вона, хоч і перебудовною, проте імперською і компартійною. У статті я запрошувала бердянців 3 грудня, о 19 годині, прийти до середньої школи №2 (вона в центрі міста) і взяти участь у створенні Товариства шанувальників української мови, пояснювала його завдання. Газета хоч і надрукувала моє звернення, проте надто пізно, у день проведення зборів, частина містян не встигнула його прочитати (можливо, так було сплановано). Була субота, вечір, холодно, віяла перша зимова заметіль, я самотою стояла біля чужої мені школи. Це для солідності я підписала статтю-запрошення «*Ганна Токмань, член ініціативної групи*» – ніякої групи не існувало. Невже так ніхто й не прийде?! Уперше зіткнулась із масовою психологією бердянців, уразила байдужість до національного питання, мови. Зажурилась... І раптом до мене підійшло кілька чоловік! Це були перші сміливці, патріоти-українці: робітник Юрій Сопко, художник Олександр Хоменко і його дружина Ніна Хоменко, старшокласниця Лада Чемоніна. Ми поспілкувалися, я попросила їх надіслати листи до «Літературної газети» з підтримкою державного статусу рідної мови, оформлення ж організації вирішили провести іншим разом.

21 грудня 1988 р. в приміщенні середньої школи № 16 ми таки створили повноцінну громадську організацію (тоді вона називалася Товариство шанувальників української мови), за пропозицією завідувача кафедри української мови місцевого педінституту Михайла Сердюка мене було обрано головою. У перші ж дні до Товариства вступили представники всіх шкіл Бердянська (переважно україністи, але приєднувались і викладачі інших предметів та початкової школи). Позаяк стояв грудень, взялися до розігрування національних свят. Так починалося національне відродження у нашому південному, зрусифікованому місті. У справі навернення молоді до публічного, майданного колядування й щедрування нас підтримали вчителі інших шкіл, але найяскравішим, безперечно, був студентський гурт «Хуртовина», яким керував Роман Дзвінка. Окрасою міського

Товариства став народний хор під керівництвом Івана Іванченка, цей колектив у повному складі вступив до нашої організації, співав на всіх заходах, першим у місті (після 70-річної перерви!) виконав Гімн «Ще не вмерла України і слава, і воля».

Як делегати, обрані від бердянського Товариства, художник Петро Гончаренко, я і мій колишній учень, на той час робітник Олексій Кайда (нині він фронтовик, офіцер-артилерист, один з очільників партії ВО «Свобода») приїхали до Києва і взяли участь у проведенні установчої конференції Всеукраїнського товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка, мала честь виступити на цьому першому в СРСР відкритому всеукраїнському зібранні патріотів. Конференція відбувалась 10–11 лютого 1989-го р. в столичному Будинку кіно. Незабутні слова Олесь Гончара, який виступав першим: *«Вони вже топчуться біля Шевченкової могили...»* – ішлося про намір радянської влади побудувати великий завод, який би знівечив заповіданий поетом вид з Чернечої гори, де *«лани широкополі, і Дніпро, і кручі»*. Олесь Гончар – живий класик літератури, герой війни, державний діяч, піднявшись на трибуну першим, ніби прикривав нас від нападок комуністів-можновладців. Він завершив свою промову словами, які визначали місце сучасних українців у великому часі нації: *«Історія дає нам шанс – і гріх було б не скористатися ним!»*.

Зал був переповнений, лунали мудрі, сміливі виступи Віталія Русанівського, Дмитра Павличка, Анатолія Погрібного, Романа Іваничука, Андрія Бурячка, Івана Ющука, Івана Дзюби, Анатолія Мокренка та інших. Я виступила без попереднього запису, спонтанно, передавши записочку до президії. Почала з того, що закликала громаду не тільки заснувати Товариство української мови, а й прийняти резолюцію про те, що наша організація сприятиме створенню Народного руху України (тоді це словосполучення доводило до сказу всіх можновладців, зала ж мою пропозицію вітала стоячи); міністрові освіти запропонувала помінятися зі мною місцями, щоб він відчув усі приниження педагога-україніста, предмет якого (українська мова і література) в Україні є необов'язковим для вивчення – батьки цілком законно звільняють своїх чад від «непотрібних знань», і вчитель для них – ніхто, ніщо і звати ніяк; запитала телевізійників, глянувши прямо в камери: чи показуватимуть вони мій

виступ так само, три дні, як крутили промову Леоніда Кравчука, спрямовану проти програми Народного руху? Головою ТУМу став Дмитро Павличко; коли голосували за Головну раду Товариства, делегати вигукнули: *«Вчительку з Бердянська!»* – і мене обрали, потім не раз приїздила на з'їзди і конференції, зокрема й до Донецька.

Шаную сміливих бердянців-патріотів, які боролися за незалежну Україну в кінці 1980-х – на початку 90-х рр., своїх друзів-соратників по Товариству української мови: Петра та Івана Гончаренків, Сидора Кіралья, Олександра Змієвського, Михайла і Софію Дмитриків, Олексія Кайду, Юрія Антоненка та інших, зокрема велику когорту вчителів української мови і літератури (усе методоб'єднання українців міста і району стало в лави борців за державність рідної мови!).

Петро Гончаренко громадив осередок ветеранів війни і праці, Сидір Кіраль піднімав студентство: возив його у Карпати, виводив на мітинги, влаштовував наукові конференції і літературні вечори, я керувала вчительським осередком і міським Товариством у цілому. 1999 р. міську організацію очолив інженер-зв'язківець Олександр Змієвський.

Намагалися якомога більше спілкуватися з людьми. Розповідали про правдиву історію, пояснювали поняття «нація» (це слово в СРСР мало сенс чогось ворожого, лихого), пропагували рідну культуру. Я виступала з гостро полемічними моментами спілкування і перед військовими, і перед комуністами на сесії міського комітету КПУ, і перед широкою (зібраною) громадськістю на зустрічі з секретарем з ідеології обласного комітету КПУ... Водночас стала членом НРУ, тож працювали спільно.

З багатьох революційних справ бердянців назву дві – політичну і культурологічну. На початку 1990 р. відбувалися вибори до Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки 12-го скликання, яка згодом була перейменована на Верховну Раду України 1-го скликання. Тоді ми жили в СРСР, де кермувала КПРС та її надійна підлегла КПУ. До мене додому прийшли молоді вчені з педінституту і сказали, що ніхто не наважується висунути кандидата, опозиційного першому секретареві міському партії Григорію Дубинці (тоді це мали право робити трудові колективи і громадські організації). Вивчила нормативні документи і провела збори, на яких Бердянська філія

Всеукраїнського товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка висунула свого кандидата у народні депутати – Володимира Федорика. Молодий викладач педінституту гідно протистояв очільнику комуністів, – кожний з них набрав трохи менше від 50% голосів виборців, відтак, за тодішніми правилами, не пройшов ніхто, було оголошено 2-ий тур виборів, ці кандидати вже не мали права балотуватися. У 2-му турі переміг кандидат від заводу «Азовкабель» інженер Володимир Шевченко, який увійшов до Народної Ради у ВР, голосував за незалежність, – Бердянськ не дав пройти тому, хто поповнив би комуністичну групу «239-ти».

Культурологічним набутком стало повернення пам'яті про українського письменника Трохима Зінківського (1861–1891): регулярно проводили пошанування діяча культури біля місця його поховання на міському цвинтарі, здійснили наукове дослідження творів (С. Кіраль, Г. Школа), напрацювання методики вивчення на уроках літератури в школі (Г. Токмань), популяризацію на всеукраїнському рівні. Сидір Кіраль організував і провів першу в історії науково-практичну конференцію, присвячену письменникові. Заборонена в СРСР літературна спадщина письменника-патріота поверталася до краю, учила шанувати свою, рідну українську мову, прагнути до незалежної держави.

28 жовтня 1989 р., коли Верховна Рада України розглядала питання про державний статус української мови (Закон «Про мови в Українській РСР»), я перебувала в Донецьку, де відбувалася Всеукраїнська конференція Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка. Головував Дмитро Павличко, розуміючи усю важливість поширення українського духу на Донбасі. Ми всі розуміли, тому злетілись з усіх куточків України. Відродження української культури, політичної національної ідеї було розпочато на Сході дуже потужно, «знизу», при допомозі громадян усієї України. Ми підтримували патріотів Донбасу, захоплювалися ними, товаришували з донеччанкою, поетесою Галиною Гордасевич. Нас, бердянців, теж підтримували однодумці – із Запоріжжя, Києва, Львова, Москви, Вільнюса, Канади... Прилітали листи, книги, приїздили дорогі гості.

Серед найпам'ятніших подій – зустрічі з Левком Лук'яненком і Дмитром Павличком.

Незабутньою була поїздка на святкування 500-річчя Запорозької Січі, яке у серпні 1990 р. відбувалося в селі Капулівці Нікопольського району на Дніпропетровщині. Сюди, де колись стояла Чортомлицька Січ, де височіє могила кошового отамана Івана Сірка, з'їхалися довжелезні колони автобусів з рухівцями, просвітянами, козаками з усіх областей України. Нашу поїздку організував Олександр Змієвський, один з найактивніших патріотів-бердянців, він замовив автобус, зібрав людей, вирішив побутові питання. Враження незабутні. Мабуть, саме в Капулівці ми повірили в перемогу. Море повсталого народу, патріотичного, світлого, рішучого. Над головами тріпочуть синьо-жовті прапори (вперше тоді побачила так багато рідних стягів!). Які пісні розлягалися над степом уночі! Скільки вогнищ, які мальовничі кола людей навколо них! Пригадую мітинг біля Сіркової могили, козацьку присягу на вірність Україні. Потім усі автобуси вирушили до мого рідного Запоріжжя, міста дитинства і юності. Ми пройшли від Дніпрогесу, де «б'ють пороги», проспектом і зупинилися на дніпровському спуску, там провели мітинг. Чимало містян нас вітали, рушали разом з нами, щоб ушанувати козаків, коліскою яких була запорозька Хортиця.

Бердянцям-патріотам на межі 1980-х і 90-х рр. було психологічно непросто, адже ми жили у зросійщеному південному курортному місті, серед мешканців якого – численні військові-відставники з різних куточків СРСР, приїжджі працівники заводів. І раніше, у царській Росії, владці заселяли приазовські степи представниками різних націй, зокрема болгарами, німцями, росіянами. Здавна поруч з українцями тут жили греки, татари, ногайці. Попри розмаїтий склад населення, Бердянськ, як і вся Україна, 1 грудня 1991 р. проголосував за незалежність (понад 83-ма відсотками голосів!).

Запам'ятала історичну мить: під час 1-го Всесвітнього форуму українців (була делегаткою як тумівка), 21 серпня 1992 р., Микола Плав'юк, Президент УНР в екзилі, передав свої повноваження Президенту України Леонідові Кравчуку. Нам випало щастя, за яке боролися численні покоління українців протягом століть, – рідна держава, її треба цінувати й захищати, пам'ятаючи, що когорти героїв,

які пролили кров за свободу Батьківщини, до цієї миті не дожили. На нас лежить відповідальність за збереження і розбудову своєї держави.

І як вона розбудовувалась? Я виразно бачу одну з причин: повна залишеність владою нечисленних осередків українства на Сході і Півдні країни.

У незалежній Україні просвітницька робота з населенням мала організовуватися державою, бути спланованою, системною, систематичною, потужною, адже слід було подолати кількасотрічні ментальні комплекси й облудні стереотипи – і не тільки пропагандою, а передовсім власним прикладом держслужбовців: їхній патріотизм, повага до української мови і культури, відданість історичній правді повели б корабель масової свідомості у правильному напрямку. Проте все відбувалося з точністю до навпаки: ми були вічною опозицією, чимось дразливим і небажаним, заважали «толерантності і спокою» – мертвому спокою, бо влада не хотіла нічого рухати, не розуміючи, що знерухомлення в суспільстві не буває і відсутність прогресу веде до регресу. Так і сталося.

Натомість голос наших, тобто України, супротивників було почуто: хижа, імперська, трохи ошипана після 1991 р. Росія поширювала думку про «русский мир», «русскую церковь», «русский язык» як порятунок від будь-яких соціальних негараздів. Байдуже ставлення влади до культури етнічної української нації, небажання формувати патріотичну політичну націю, не тільки не протистояння, а й цілковите сприяння російській пропаганді призвели до психологічних утрат України, через які нині найкращі її сини платять життям.

Список використаних джерел

1. Токмань Г. Майдан: сторінка живої історії. 3-тє видання, виправлене і доповнене. Ніжин : ПП Лисенко М. М., 2016. 104 с.

*Турченко Олексій,
аспірант кафедри історії України та спеціальних
історичних дисциплін Одеського національного
університету імені І. І. Мечникова (м. Одеса)*

ІВАН МИХАЙЛОВИЧ БОНДАРЕНКО: ІСТОРИК І ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ

Іван Михайлович Бондаренко – історик, який зробив помітний внесок у дослідження історії середньовічної Англії та пізнєоримської доби в Новоросійському університеті. Він належав до кола вчених широких інтелектуальних поглядів, приділяв особливу увагу роботі з історичними джерелами та послідовно відстоював проукраїнську громадянську позицію. Саме ця позиція стала однією з причин неможливості його повноцінної академічної кар'єри в умовах перебування Одеського університету під владою Російської імперії.

Вагомою була й громадська діяльність Бондаренка. Він активно долучився до створення та функціонування Одеської «Просвіти», значною мірою сприяв її розвитку. Водночас його публічна діяльність, зокрема виступ із доповіддю, присвяченою сторіччю з дня народження Дж. Гарібальді, стала одним із приводів для посилення тиску з боку влади, що зрештою призвело до закриття товариства у 1908 р.

Метою нашої доповіді є аналіз інтелектуальної та особистої біографії І. М. Бондаренка, з'ясування його місця в розвитку історичної науки та громадського життя Одеси початку ХХ ст. Особливу увагу приділено витокам формування його інтелектуальних поглядів, причинам проукраїнської позиції та обставинам трагічної смерті.

Постать Бондаренка та його інтелектуальна спадщина досі залишаються малодослідженими. Радянська історіографія практично ігнорувала його діяльність, тоді як у працях періоду незалежної України він здебільшого згадується в публіцистичному контексті, пов'язаному з роботою в «Просвіті». Винятком є дослідження проф. О. Є. Музичка, який здійснив ґрунтовний аналіз архівного фонду Бондаренка, а також його наукових і публіцистичних праць [7].

У межах дослідження застосовано методи біографістики та просопографії, що дозволило простежити формування світоглядних орієнтацій історика й окреслити ключові проблеми його наукової та

громадської діяльності.

І. М. Бондаренко народився 11 жовтня 1873 р. в м. Азов у родині бідного селянина Михайла Івановича Бондаренка. Початкову освіту здобув в Азовській прогімназії, продовжив навчання у Ніжинській гімназії. У 1892–1896 рр. навчався в Московському університеті спочатку на юридичному, а згодом на природознавчому факультетах. Навесні 1896 р. за участь у студентських заворушеннях його було виключено з університету без права вступу до інших вищих навчальних закладів і з забороною педагогічної діяльності.

У 1900–1904 рр. Бондаренко навчався на історичному відділенні історико-філологічного факультету Новоросійського університету, де був учнем професора Є. Щепкіна. За клопотанням останнього його залишили стипендіантом при кафедрі загальної історії. Однак через антиурядову громадянську позицію запрошення на посаду приват-доцента він отримав лише у березні 1910 р., а невдовзі був усунутий з неї. 16 серпня 1911 р. І. М. Бондаренко покінчив життя самогубством на станції Карпово поблизу Одеси.

Головною темою його наукових зацікавлень була історія англійського середньовічного міста. У своїх працях історик прагнув з'ясувати процеси зародження міста як важливого соціального, політичного та торговельного центру середньовічної Європи.

Наприкінці 1905 р. Бондаренко став співзасновником Українського товариства «Просвіта». У 1907 р. його було піддано гласному нагляду поліції у справі «О союзном совете 45 объединенных московских землячеств». У межах діяльності товариства він виголошував реферати, присвячені Є. Гребінці та Дж. Гарібальді, входив до складу правління. Активну участь у роботі «Просвіти» брала і його дружина Катерина Бондаренко, яка виступала з низкою доповідей на історичну та суспільно-політичну тематику: «Марксизм (щодо національного питання)», «Про українське дворянство», «Польська культура та українське суспільство перед унією 1569 р.», «Б. Хмельницький – гетьман України», «М. Максимович, його наукова діяльність».

Найбільш резонансною подією стала публікація у 1908 р. брошури, присвяченої сторіччю з дня народження Дж. Гарібальді, яка була видана одеською друкарнею Є. Фесенка на кошти з фонду ім.

Л. Смоленського накладом у 2000 примірників. Видання було швидко конфісковане та знищене цензурою [7, с. 110].

Листування І. М. Бондаренка дозволяє реконструювати соціокультурний і побутовий вимір його життя, зокрема складні матеріальні умови існування в Одесі на початку ХХ ст. В особистих листах він неодноразово скаржився на відсутність належного фінансування наукової діяльності та упереджене ставлення з боку університетської адміністрації [4, арк. 8–9; 8].

Психологічний портрет історика простежується також у щоденнику Є. Чикаленка та публікаціях, присвячених його загибелі. Аналіз цих джерел у поєднанні з науковими й публіцистичними працями Бондаренка дозволяє окреслити витоки його поглядів на історичний процес, національну політику держави та роль української культури.

З приводу свого українства знаходимо в нього таку констатацію: *«згадую сумний епізод з мого дитинства, коли начальство тієї середньої школи, де я вчився заборонило нашому регентові вчити нас українських пісень лише з тієї причини що вони є “хохляцькими”: замість них ми повині були товкти “Мы дружно на врагов, на бой друзья спешим”»*. [1, с. 30] Таким чином ми спостерігаємо схильність Бондаренка до української культури ще з дитинства.

Проблема причин самогубства І. М. Бондаренка залишається дискусійною. Сучасники пояснювали трагедію поєднанням особистих, професійних і політичних чинників. С. Єфремов у некролозі вказував на службові та сімейні труднощі [5], тоді як Є. Чикаленко у щоденнику наголошував на психологічному виснаженні історика в умовах постійного тиску: *«В Одесі у Ф. Г. Шульги зустрівся я з професором Жіночих курсів І. М. Бондаренком, який не знав, куди йому подітися з нудьги. З жінкою він розійшовся, на професуру в університет не пустила адміністрація, і він так занепав духом, що ходить немов п'яний», і далі «він все пробував скаржитись мені на свою долю, розповідав про своє життя з жінкою, що вона його проміняла на іншого. На станції Карпово, ліг на шини і поїзд відрізав йому голову. Яка шкода і велика! Людина ще молода, освічена, розумна, свідомий українець, але в житті як дитина – без няньки не міг прожити; покинула нянька, і він загинув»* [8, с. 177]. Подібну інтерпретацію зустрічаємо й у публікації Ан. Василька в газеті

«Рада» [3]. Таким чином, можна стверджувати, що трагедія стала наслідком сукупності кількох взаємопов'язаних обставин.

Отже, І. М. Бондаренко постає як приклад поєднання українознавця та історика світової історії. Його участь у діяльності Одеської «Просвіти» та наукові розвідки з історії середньовічної Англії забезпечили йому помітне місце в інтелектуальному житті Одеси початку ХХ ст.

Список використаних джерел

1. Бондаренко І. М. В ріднім хуторі Євгена Гребінки. *Нова громада*. 1906. № 6. С. 30–31.
2. Бондаренко І. Про Гарібальді, борця за волю італійського народу. Одеса, 1908. 63 с.
3. Василько Ан. Смерть Івана Бондаренка. *Рада*. 1911. 23 серп.
4. Держаїний архів Одеської області. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 11.
5. Єфремов С. Пам'яті Івана Бондаренка. *Рада*. 1911. 20 серп.
6. Мисечко А. Тернистий шлях патріота. Повернуті імена: І. М. Бондаренко. *Чорноморські новини*. 1995. 28 жовт.
7. Музичко О. Іван Бондаренко: Біоісторіографічний нарис. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2010. № 20. С. 100–121.
8. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). Київ : Темпора, 2004. Т. 1. 480 с.

Хмарський Вадим,
доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України та спеціальних історичних дисциплін Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (м. Одеса),

Сасенко Людмила,
кандидат історичних наук, завідувач науково-педагогічної бібліотеки КЗВО «Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради» (м. Одеса)

КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ОДЕСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ТА ОДЕСЬКА «ПРОСВІТА»: АНАТОЛІЙ МИСЕЧКО

Кафедра історії України та спеціальних дисциплін Одеського національного університету імені І. І. Мечникова є одним з організаторів конференції, що не є дивним, адже її представники мали певний зв'язок з відновленою одеською «Просвітою» наприкінці ХХ ст. У даному разі мова йтиметься про особливий випадок – про Анатолія Мисечка, який виконував знакову місію – був дослідником одеської «Просвіти» початку ХХ ст. 2025 р. Анатолію Мисечку виповнилось би 60.

Насамперед варто наголосити на кількох дразливих моментах про: 1) делікатність, адже говорити про людину, яка є сучасником авторів є вельми непросто; 2) суб'єктивність доповідачів, адже автори знали його близько і переважно позитивно: як офіційно – від студента, молодого і зрілого викладача до товариша і через це всі сторони його як особистості і дослідника можуть сприйматись гіперболізовано; 3) дослідницьку традицію, адже писати про Анатолія Мисечка нам вже

доводилось – на його 50-річчя вийшов біобібліографічний покажчик, де одна доповідачка була упорядницею, а другий – автором вступної статті (Анатолій Іванович Мисечко: біобібліографічний покажчик / Одес. нац. наук. б-ка; Упоряд. Т. М. Іванова; Наук. ред. Т. Г. Гончарук, Л. І. Саєнко; ред. І. С. Шелестович. Одеса : Астропринт, 2015. 169 с). Цього разу було залучено особисту справу Анатолія Мисечка з поточного університетського архіву.

Наш наратив побудуємо за таким алгоритмом: витоки; наставники і тематика; доробок; дослідницькі віхи; «Просвіта» й динаміка її вивчення; конфігурація.

Народився Анатолій Мисечко на Правобережній Україні у місцині на півдні Житомирської області, де Волинь наче зустрічається із Поділлям. Регіон у якому українська етнічність зберіглась вельми сильно, отже схильність юнака до гуманітаристики з великою імовірністю веде до україністики.

Вищу освіту здобув в Одеському державному університеті імені І. І. Мечникова на історичному факультеті у 1987–1992 рр. (а перед тим рік на підготовчому відділенні). Він полюбляв українське слово і до останнього вагався перед подачею документів між українською філологією та українською історією. Його навчання – від піку і кризи «Перебудови» в СРСР та проголошення незалежності України. Тому зовсім очевидним було його тяжіння до кафедри історії України. Саме у 1990 р. кафедра Української СРСР, історіографії та джерелознавства була перейменована на кафедру історії України. Навчальна дисципліна «Історія України» запровадили на всіх факультетах університету і кафедра потребує кадрів. Це розв'язувалось або через перехід викладачів з інших кафедр, або через набір молодих кадрів – Володимир Чумаченко, Анатолій Мисечко тощо – були серед них.

На проблематику українського руху на межі XIX–XX ст. його вивела доцентка кафедри Наталя Калюжко. На кафедрі ще у 60-ті р. XX ст. проблематику українського національного руху наприкінці XIX – на початку XX ст. займався Петро Воробей. На початку 70-х він став мішенню під час великого погрому україністики за часів приходу до влади Володимира Щербицького. Певною мірою постраждала і Наталя Калюжко – певно тому і залишилась кандидатом наук, адже

«ідеологічних помилок» тоді не прощали. Але як казав Джохар Дудаєв про нас: *«найбільша помилка... образити українців... Українці завжди повертаються. Українці повертаються і повернуть своє»*. І от тоді, в умовах «українізації» чи лібералізації, чи суверенізації повернення тематики Петра Воробєя стало можливим і саме вона запропонувала у студентські роки Анатолію Мисечко проблематику одеської «Просвіти». Втім, вона передала здібного студента у руки самого зоряного українця тої пори Анатолія Бачинського. Але через відомі сумні обставини співпраця їхня була короткою (1995), врешті керівником дисертанта став Юрій Сурай – дослідник преси періоду революційних подій 1917 р.

Перші публікації Анатолія Мисечка з'явилися у 1990 р. і у тому числі про одеську «Просвіту», останні – 2015 р. Доробок його складається із понад 200 публікацій. Це одна одноосібна і 5 колективних монографій чи збірок та навчальний посібник, 7 методичних рекомендацій. Треба зазначити що 40 відсотків публікацій Анатолія Мисечка містилися у газетах – така просвітницька активність нагадує стиль одного з наставників – А. Бачинського.

Згідно особистій справі в університетському архіві, автобіографії, спискам літератури, документам про вибори на посади, можна відзначити в інтелектуальній біографії Анатолія Мисечка такі віхи – старт у 1990 р., 1999 р. – захист кандидатської дисертації на тему «Український культурно-освітній рух на Півдні України 1900–1914 рр.» та 2006 р. – вихід монографічного дослідження під назвою «Український рух в Одесі наприкінці 19-го на початку 20-го століття: до століття одеської «Просвіти».

Проблематика одеської «Просвіти» є дійсно стрижневою. Проте в наукових, академічних виданнях нараховано лише 20 статей і матеріалів і ще з дюжину у газетних публікаціях. На перший погляд може здатися, що питома вага публікацій по «Просвіті» не так і багато. Але ми говоримо лише про ті в яких просвіта виступала і як об'єкт, і як предмет дослідження.

Треба зазначити що перші публікації Анатолія Мисечка були газетними (перша – у «Чорноморській комуні» від 28 жовтня 1990 р. на 85-річчя одеської «Просвіти»). З 1990 р. вони домінували і так тривало

до середини 90-х рр. У цей час відбулись перші виступи на наукових конференціях у 1992–1993 рр. – друга обласна історико-краєзнавча (березень 1992 р.) та всеукраїнська у Києві (травень 1993 р.).

Потім кількість науково-популярних публікацій зменшується, а суто наукових – збільшується, і в другій половині 90-х вже тільки наукові публікації – у 1999 р. аж три – під кандидатську дисертацію. Врешті фіналом став її захист у 1999 р. («Український культурно-освітній рух на Півдні України 1900–1914 рр.»). Після того настає зрозуміла у таких випадках пауза (два роки), але з 2003 р. ми бачимо збільшення публікацій і в 2005-му р. їх уже знову 3 – напередодні виходу згаданої книжки («Український рух в Одесі наприкінці 19-го на початку 20-го століття: до століття одеської «Просвіти»). Яку фінансувала, до речі, Одеська міська рада (часів мера Е. Гурвіца). Втім монографія писалась поспіхом, оскільки «трапились» гроші і монографія нагадує набір 24 нарисів. Після того настає ще одна очевидна пауза і лише в 2010 р. з'являється 3 заключні публікації щодо «Просвіти» – остання у «Віснику Одеського історико-краєзнавчого музею» (у цьому виданні дві публікації, а найбільше наукових – три – у «Записках історичного факультету» ОНУ імені І.І. Мечникова у 1996–2004 рр.).

Конфігурацію дослідницького доробку пропонуємо розглянути через чотири перспективи: інтегративна, голістична, біографічна та сюжетна. Інтегративна, тобто розгляд одеської «Просвіти» у системі українського національного руху – саме так вона показана у його дисертаційній та монографічній роботах. Зокрема у останній у першому розділі – «Становлення та розвиток українського організованого руху в Одесі» 3 10 нарисів такими є 2 – «З історії культурно-освітніх зв'язків Одеси із Західною Україною в другій половині XIX – на початку XX ст.», «Місце Одеської «Просвіти» в українському русі на початку 20-го століття».

Голістична, тобто розгляд одеської «Просвіти» у цілому. Зокрема у чотирьох статтях та у монографії у першому розділі є нарис «Одеська «Просвіта». Автор значною мірою опрацював матеріали кількох фондів Державного архіву Одеської області, найбільше № 2 – Одеського градоначальника.

Біографічна – другий розділ монографії «Визначні діячі українського національного відродження в Одесі» і там також є персоналії, які були пов'язані із «Просвітою». В 11 нарисах 8 присвячені персонажам, пов'язаним з «Просвітою». Найбільше уваги А. Мисечко приділяв Іванові Липі. Втім лише один нарис – про Михайла Комарова написаний саме у контексті «Просвіти». Сюди не увійшли матеріали статей про діячів у контексті «Просвіти» – Михайла Слабченка, Івана Бондаренка, Євгена Чикаленка, Амвросія Ждаху (це остання «просвітянська» біографічна публікація, що свідчить про подальшу розробку цієї тематики). Варто відзначити і статтю, і нарис у монографії у першому розділі просопографічного характеру – «Викладачі і студенти Новоросійського університету в діяльності українського товариства «Просвіта» в Одесі (1905–1909)».

Сюжетна перспектива – переважно статті про окремі сюжети, аспекти тощо із історії «Просвіти» – про її печатки, зв'язки одеської «Просвіти» з іншими «Просвітами» чи культурно-освітніми установами, музей «Просвіти», історіографічну спадщину О. Болдирева.

Треба зазначити, що Анатолій Мисечко жив достатньо стихійно, спорадично, імпульсами, не залишив компактної спадщини по одеській «Просвіті». Його не характеризує системний підхід чи системність. У роботі чи виконанні тих чи інших завдань він орієнтувався спонтанно на ті чи інші виклики. Але разом з тим йому вдалося залишити вельми помітну спадщину, інтелектуально конституювати одеську «Просвіту». Його доробок у своїх дослідженнях використовували такі дослідники як Олександр Болдирев, Тарас Вінцковський, Тарас Гончарук, Віктор Заруба, Галина Малинова, Олександр Музичко, Едуард Петровський, Федір Самойлов, Олена Синявська, Ігор Стамбол, Галина Турченко, Ганна Швидько та низка інших авторів.

Отже, науковий доробок Анатолія Мисечка у царині дослідження одеської «Просвіти» став рубіжним – підбив певний підсумок попереднім розвідкам, поглибив проблематику, довів до дисертаційного і монографічного формату і вже став відправною історіографічною базою для дослідників, що вивчатимуть її у другій чверті XXI ст.

Черненко Катерина,
*магістр історії, завідувач відділу краєзнавчої літератури і бібліографії
Одеської обласної універсальної наукової бібліотеки імені
М. С. Грушевського (м. Одеса)*

Агеєнко Сергій,
*член Одеської обласної організації Національної спілки краєзнавців
України (с. Йосипівка, Одеська обл.)*

ВІД НЕЗАЛЕЖНОСТІ ДО СЬОГОДЕННЯ: ШЛЯХ ОДЕСЬКОЇ «ПРОСВІТИ» КРИЗЬ ПРИЗМУ «ЧОРНОМОРСЬКИХ НОВИН»

Після відновлення незалежності України у 1991 р. розпочався активний процес відродження національно-культурних товариств, серед яких особливе місце посідає Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка. В Одесі як багатонаціональному центрі Півдня України діяльність місцевої «Просвіти» стала важливим чинником формування українського культурного простору. Газета «Чорноморські новини» виступила не лише інформаційним партнером цього процесу, а й своєрідним літописом духовного життя регіону.

Одеське обласне об'єднання товариства «Просвіта» було відновлено у перші роки незалежності України, продовживши традиції просвітянського руху початку ХХ ст. Його діяльність охоплювала організацію культурно-просвітницьких заходів, мовних курсів, видання україномовної літератури, вшанування видатних діячів української історії та культури. Як зазначалося, *«роль одеської «Просвіти» у 1990-х рр. полягала не лише в популяризації української мови, а й у відродженні самоусвідомлення українців як громади»* [1, с. 52].

На сторінках газети «Чорноморські новини» систематично висвітлювалися проблеми та внутрішні виклики, з якими стикалася крайова організація «Просвіти» у 1995–1998 рр., зокрема питання організаційної відповідальності, лідерства та дотримання статутних і моральних принципів [2; 3].

Водночас попри зовнішні та внутрішні перешкоди, організація зберігала здатність до самовідновлення й продовжувала активну діяльність. У замітці «Просвітницькі справи» [4], присвяченій засіданню наукової ради обласної організації, розглядалися питання

розширення роботи з молоддю, захисту державної мови, підтримки освітян і діячів культури. У роботі ради брали участь представники Комінтернівського, Овідіопольського, Роздільнянського та Татарбунарського осередків.

За таких умов у 1990-х рр. в Одесі фіксувалося різке звуження сфери вживання української мови, зокрема практичне припинення її вивчення в більшості навчальних закладів [5]. Газета «Чорноморські новини», заснована у 1917 р., як одна з найстаріших газет Півдня України, стала важливим джерелом для дослідження процесів культурного відродження. У публікаціях 1990–2020-х рр. систематично висвітлювалася діяльність одеської «Просвіти»: репортажі з мовних конкурсів, ювілейних заходів, зустрічей із письменниками, відзначення Шевченківських днів тощо. Аналіз матеріалів видання засвідчує, що «Просвіта» була не лише об'єктом журналістської уваги, а й партнером газети у спільній справі культурного відродження, що виявлялося у спільній позиції щодо мовної політики, захисту української освіти та підтримки українського війська після 2014 р. [6].

Еволюція образу «Просвіти» у медійному просторі простежується досить чітко: у 1990-х рр. «Чорноморські новини» відображали романтичну фазу національного відродження та становлення української громади після десятиліть русифікації; у 2000-х рр. акценти змістилися на системну культурно-освітню діяльність, зокрема створення недільних шкіл, літературних студій і проєктів з популяризації української історії; після 2014 р. «Просвіта» постає як важливий осередок громадянського спротиву російській агресії, що чітко зафіксовано в журналістських матеріалах періоду війни [7].

Таким чином, «Чорноморські новини» виконують функцію не лише хроніки подій, а й активного суб'єкта формування регіональної ідентичності. Матеріали газети дають змогу простежити зміни у стратегії діяльності одеської «Просвіти», реакцію громадськості на мовні, освітні та політичні виклики, а також процес формування українського нарративу в поліетнічному середовищі.

Діяльність одеської «Просвіти» та її висвітлення в «Чорноморських новинах» відображають неперервний процес національно-культурного

становлення України від 1991 р. до сьогодні, засвідчуючи тяглість просвітянських традицій та їхню актуальність у сучасному суспільстві.

Список використаних джерел

1. Клименко Н.В. Просвітянський рух в Одесі у 1990-х роках: особливості становлення та розвитку. *Культура і сучасність*. 2018. № 3. С. 50–55.
2. Той мурує, той руйнує... : Про ситуацію в Одеській крайовій «Просвіті». *Чорноморські новини*. 1996. 23 берез. С. 2.
3. Перегінчук М. Поза статутними та моральними принципами: Про ситуацію в Одеській крайовій «Просвіті». *Чорноморські новини*. 1996. 6 квіт. С. 1.
4. Пляченко А. Просвітницькі справи. *Чорноморські новини*. 1997. 27 черв. С. 2.
5. Мисечко А. Десять років відновлення : до 130-літнього ювілею «Просвіти». *Чорноморські новини*. 1998. 31 жовт. С. 2.
6. Чорноморські новини : одеська обласна громадсько-політична газета : [сайт]. URL: <https://chornomorka.com>.
7. Тарасенко І. Медіа і націєтворення: українська преса Півдня після 2014 року. *Одеський історико-краєзнавчий вісник*. 2021. № 12. С. 87–95.

Шишко Олександр,
*доктор історичних наук, доцент, професор кафедри філософії,
політології, психології та права
Одеської державної академії будівництва та архітектури (м. Одеса)*

ПЕРСОНАЛІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДИ ОДЕСИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1920-х рр.: МИКОЛА РАЛІВ

4 березня 1930 р. судова трійка при колегії ДПУ УСРР на своєму засіданні заслухала справу № 4812, фігурантами якої були 7 осіб, які були обвинуваченні за статтею 54-11 КК УСРР. Результатом розгляду цієї справи стала постанова, відповідно до якої Миколу Раліва/Ралева (зустрічається два варіанти написання прізвища, що пояснюється тим, що він був болгариним, але, після того, як долучився до української громади Одеси та став активним поборником українських національних інтересів, почав вживати українських варіант свого прізвища) було ув'язнено до концтабору на термін 5 років, Афанасія Сикиринського та Костянтина Арсені було вислано до Північного краю на три роки, Леоніда Грищенка, Тимофія Вихристюка та Автонома Лужанського з-під варті було звільнено, а їхні справи були припиненні, а от справу Івана Курганського було передано до секретного відділу ДПУ на дослідження [1, арк. 318].

Ця постанова виглядала ще досить «м'якою», тому що в обвинувальному акті, який був підписаний в. о. начальника секретного відділу Шерстовим, замісником начальника округового відділу ДПУ Кривцем та Одеським округовим прокурором Туріним пропонувалось судовій трійці застосувати до І. Курганського покарання у вигляді ув'язнення до концтабору на термін 10 років, а до М. Раліва, О. Сикиринського, К. Арсені, Л. Грищенка, Т. Вихристюка та А. Лужанського – на термін 5 років кожного [1, арк. 176]. Але ця пропозиція в ДПУ не була затверджена, хтось червоним олівцем написав резолюцію з формулюванням того покарання, яке й було підтримане судовою трійкою. Що стосується І. Курганського, то його 11 квітня 1930 р. також з-під варті було звільнено [1, арк. 319].

Отже, М. Ралів отримав найбільш суворе покарання, що може вказувати на те, що його «контрреволюційна діяльність», а саме

«участь в організації» була найбільш доведеною. Натомість він під час допитів, які тривали з 10 вересня й до 28 грудня 1929 р. будь-яку причетність до підпільної організації заперечував.

Хто ж такий М. Ралів? У першому протоколі допиту були вміщені такі відомості про нього:

- 1) *Прізвище, ім'я та по-батькові* – Ралев Микола Дмитрович.
- 2) *Рік народження* – 1895.
- 3) *Місце народження* – село Костянтинівка Одеської округи.
- 4) *Соціальне походження* – селянин, батько був хліборобом, мав 35 десятин, окрім оренди.
- 5) *Станова приналежність до революції* – заможний селянин, але сам нічого не мав.
- 6) *Громадянство* – УСРР.
- 7) *Освіта* – вища.
- 8) *Сімейний стан* – не одружений.
- 9) *Відношення до військової повинності* – звільнений через фізичні дефекти.
- 10) *Професія* – викладач.
- 11) *Місце служби та посада* – Будпрофшкола, Вечірня транспортна школа.
- 12) *Відомості про судимість чи перебування під слідством* – ні.
- 13) *Партійна приналежність* – безпартійний.
- 14) *Перебування у профспілці* – член профспілки працівників освіти, книжка № 28643.
- 15) *Точна адреса* – м. Одеса, вул. Садиківська, буд. 2, кв. 23.
- 16) *Служба в антирадянських арміях, установах й організаціях (добровільно чи за мобілізацією)* – ні [1, арк. 183].

Перший протокол допиту був записаний й, вірогідно, сам допит був проведений російською мовою, тому тут прізвище було записано «Ралев». Цей допит, так само як і всі наступні, провів уповноважений Одеського округового відділу ДПУ УСРР Погребінський.

Перше питання, яке цікавило Погребінського, стосувалося політичних поглядів М. Раліва та його ставлення до партії. Відповідаючи на це питання, М. Ралів «відверто заявив», що «з деякими моментами керівництва партії він не згоден». Передусім він заявив про

те, що, на його думку, помилка партії полягає у тому, що вона взяла курс на розвиток потужної великої індустрії. Натомість він вважав, що спочатку треба провести легку індустріалізацію, а потім вже переходити до важкої. Крім цього, індустріалізація країни, де 80% населення складає селянство, буде бити по широких верствах населення і в першу чергу по тому ж селянству. При цьому він наголосив на тому, що ця індустріалізація ще більше призведе до збідніння широких верств населення, які ще не оговталися від потрясінь війн та революції. Далі він висловив свою думку про те, що психологія селянина залишається такою якою й була раніше, тобто психологією власника, психологією індивідуала. А це значить, що на перевиховання селян знадобиться чимало часу й тому взята лінія на проведення колективізації сільського господарства є ще однією великою помилкою. У зв'язку з цим він пропонував проводити поступовий перехід від індивідуального господарства до колективного, тобто невеликих колгоспів і тільки після цього розпочати процес переходу до великих колективних господарств. Відповідно він пропонував завозити більше «Фордзонів», тобто малих тракторів, а не закуповувати чи випускати самим важкі трактори. Крім цього, він висловив ще цілу низку думок на економічну тематику [1, арк. 183–184].

Звичайно, ці його думки про шкідливість проведення індустріалізації та колективізації, відверте зізнання у тому, що він не підтримує партію у цих питаннях не могло не викликати негативної реакції з боку уповноваженого Погребінського й всього Одеського округового відділу ДПУ. Ремарка М. Раліва про те, що він не збирається втілювати свої міркування у життя, що вони залишаються у вигляді ідей та думок, вірогідно, вже до уваги не бралися. Для карального органу це були крамольні думки, а їх носій становив загрозу для партії, яка все більше вимагала загального схвалення своїх планів, а не продукування альтернатив.

Важливим є продовження цього допиту, де Погребінського цікавило питання – яким було коло знайомих М. Раліва. Викладач вказав, що його найближчими знайомими й друзями були: Леонід Грищенко, Тарас Слабченко, Костянтин Арсені, Іван Горун, Пилип

Чміль, Володимир Грищенко, Тимофій Христюк, Міка Марлинський, Опанас Сикиринський. При цьому він наголосив на тому, що їх об'єднувала спільна наукова робота у літературній та історичній сферах, а також те, що всі вони були студентами Одеського інституту народної освіти та учнями одного вчителя Михайла Слабченка. Також він назвав тих, з ким спілкувався по роботі та хто був йому близьким з наукових кіл. Це були: професори Лазурський й Герасименко та академік Михайло Слабченко. Ці особи склали його одеське коло спілкування. Поза Одесою він вів ділове листування з академіком Сергієм Єфремовим та з Ілюченком.

16 вересня допит М. Раліва було продовжено. Цього разу уповноважений Погребінський хотів почути від нього характеристику на його близьких друзів, зокрема на Т. Слабченка та Л. Грищенка. Про «націоналізм» Т. Слабченка М. Ралів повідомив, що той *«любить свою Україну, українську історію, українську літературу, українську мову»*. Що стосується економічних питань, то його погляди майже повністю збігалися з поглядами М. Раліва, про які той розповів під час першого допиту. Літературним кумиром Т. Слабченка, як і Л. Грищенка, був В. Винниченко, а М. Раліва – М. Коцюбинський. У Л. Грищенка був особливий пієтет до української літератури і цю любов він намагався всіма силами привити учням тієї школи, де працював. Ведучи далі мову про Т. Слабченка М. Ралів повідомив про те, що від нього він дізнався про розкриття підпільної організації «Спілки української молоді», про яку він раніше нічого не чув. Але чи належав його друг до цієї організації, чи тільки знав про її існування – на це питання М. Ралів не міг відповісти.

Розповідаючи про Т. Слабченка та Л. Грищенка М. Ралів декілька раз наголосив на тому, що ніколи не помічав у них *«націоналістичних настроїв»* під якими малась на увазі політична незалежність України, орієнтація України на Захід тощо.

Як уже було вказано вище допити М. Раліва тривали до кінця грудня й відповідно уповноваженого Погребінського цікавило широке коло питань. Так, на його запитання про В. Сосюру М. Ралів відповів, що був з ним знайомий, познайомився на дачі у акторки Няtko, де за

столом поет, зокрема, читав свій вірш «Ми», який, на його думку, мав контрреволюційний зміст [1, арк. 188].

Відповідаючи на питання про Івана та Юрія Лип, викладач повідомив, що знав про їхню діяльність у часи революції дуже побіжно. Натомість він розповів про своє знайомство з Марією Липою, яка працювала вчителькою у 13-й школі та була *«самостійниною»*. Це знайомство було викликане тим, що він, досліджуючи творчість Михайла Коцюбинського, дізнався про, що І. Липа вів листування з письменником. Щоб ознайомитися з цими матеріалами він разом з товаришами бував на квартирі М. Липи. Під час цих відвідин точилися різні розмови, зокрема, й на політичні теми. Так, кимось була висловлена думка, що *«українське слово переслідується урядом»* і тільки Микола Хвильовий під час дискусії голосно заявив: *«Геть московські задрипанки!»* та закликав рівнятися на Європу [1, арк. 204].

Та найбільше уповноваженого Погребінського цікавило питання, якими були політичні погляди Тараса й Михайла Слабченків та чи належали вони до підпільної організації. Тут варто наголосити, що допити М. Раліва поділяються на дві частини: до 19 жовтня та після. Отже, *«після розмов зі слідчим та перебування в камері»* М. Ралів заявив, що він багато передумав, *«обмірковуючи ідею комунізму»*, і в результаті у нього *«стався внутрішній перелом та зміна політичних поглядів»*. Після цього «перелому» викладач зрозумів, що *«академік Слабченко свідомо хотів виробити із нас українських наукових антирадянських працівників, що мали розробляти українську літературу у певному напрямку, що він свідомо впливав на нас через Тараса»*. Обміркувавши всі розмови, які він особисто чи в колі друзів вів з Т. Слабченком, М. Ралів тепер збагнув, що їхнє угруповання носило політичний характер, бо всі ми, будучи українцями-самостійниками, мріяли про відокремлення України від СРСР й про утворення української демократичної республіки. Але при цьому він наголосив на тому, що всі вони ніяких активних заходів не вживали, крім ведення націоналістичної пропаганди серед дітей у школі з метою підготовки кадрів антирадянської української молоді. Також М. Ралів *«вважав за необхідне вказати на те, що вплив академіка Сергія Єфремова, Андрія Ніковського та інших, особливо Єфремова, доходив до нас через Тараса»*

Слабченка, а сам Тарас заряджався батьком». Відповідно головними ідейними натхненниками їхньої групи були академік С. Єфремов та А. Ніковський. З цього всього викладач зробив припущення про те, що «академік Слабченко знав про організацію, мав зв'язок з її керівниками, зокрема з академіком Єфремовим та Ніковським» [1, арк. 198].

Таким чином, «зміна політичних поглядів», яка відбулася з М. Ралівим у середині жовтня, після місяця арешту, вірогідно, сталася під тиском (залишається гадати моральним чи фізичним) уповноваженого Погребінського. Цьому уповноваженому необхідно було зібрати докази існування в Одесі підпільної організації як місцевого осередку «Спілки визволення України». Як вказував у своєму дослідженні Юрій Шаповал всього під час та після процесу «СВУ» було заарештовано, знищено або заслано понад 30 тис. осіб [2, с. 134–135]. Серед цих осіб опинився й Микола Ралів, покази якого були потрібні, щоб знайти підґрунтя до залучення до показового процесу «СВУ» й академіка Михайла Слабченка. Та ще, можливо, для того, щоб зібрати додаткові докази вини С. Єфремова та А. Ніковського, які також були серед 45 осіб, які опинились на лаві підсудних.

Але найважливішим у показах під час допитів М. Раліва були відомості про суспільно-політичне життя в Одесі, зокрема української громади, про атмосферу, яка панувала в українському середовищі та про діячів, які формували цю атмосферу. Тому ці покази М. Раліва, так само як й інших діячів, зокрема й Тараса Слабченка, потребують подальшого дослідження.

Список використаних джерел

1. Ралів Микола Дмитрович та ін. *Державний архів Одеської області*. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 11226. Т. 1. 323 арк.
2. Шаповал Ю. І. Справа «Спілки визволення України»: погляд із відстані 75 років. *Український історичний журнал*. 2005. № 3. С. 132–143.

*Янченко Костянтин,
викладач, капітан ЗСУ (у відставці) (м. Одеса)*

СТАНОВЛЕННЯ ТОВАРИСТВА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА В ОДЕСІ 1988–1992 рр.: МІСЦЯ Й ОСОБИСТОСТІ

Кінець 1980-х рр. позначився глибокими трансформаціями у суспільно-політичному житті СРСР, пов'язаними з політикою «перебудови» та «гласності», що супроводжувалася публікацією матеріалів про злочини сталінського режиму та переглядом ідеологічних догм. У цей період, як слушно зазначали сучасники, відбувалося «*пробудження цікавості до власного етнічного коріння та культурних традицій*», що стало важливим чинником зростання національного самоусвідомлення. В Одесі, як великому багатонаціональному портовому місті, ці процеси набули виразного громадського виміру.

У 1988 р. в Одесі сформувався осередок Товариства української мови. Перші засідання організації відбулися восени того ж року в приміщенні дитячої бібліотеки-філії № 10 на вул. Московській (нині – вул. Чорноморського козацтва) під керівництвом завідувачки бібліотеки Наталії Білинської.

Із розширенням складу учасників діяльність осередку вийшла за межі локального простору. Збори регулярно проводилися в Клубі Одеського заводу сільськогосподарського машинобудування імені Жовтневої Революції та були присвячені обговоренню проблем функціонування української мови в публічному просторі Одеси, а також ширшого кола культурних і суспільно-політичних питань. У різні періоди головували Наталія Білинська та Федір Нарійчук. До участі запрошувалися доповідачі, зокрема доцент історичного факультету Одеського державного університету Анатолій Бачинський, який у доповіді про гетьмана Івана Мазепу обґрунтував тезу, що той не міг бути зрадником, оскільки відображав інтереси Гетьманщини, які не збігалися з інтересами Московської держави.

Значна частина членів товариства ініціювала перенесення місця зустрічей ближче до центру міста, запропонувавши проводити збори в Палаці культури будівельників імені Лесі Українки на вул. Жуковського

(нині – вул. Святослава Караванського). Серед прихильників цієї ініціативи були журналісти Валерій Грошко, Володимир Крижанівський, Володимир Прядко, кінорежисер Юрій Чорний, підприємець-меценат Юрій Сьомик, співробітник міської системи управління освітою Костянтин Ткач, а також мешканець міста Южне (нині Південне) Олесь (Олександр) Чайківський. Саме О. Чайківський, як засновник осередку Товариства української мови в м. Південне, запропонував назву нового об'єднання – «Південна Громада».

На перших зборах «Південної Громади» відбулася зустріч із кінорежисером Наталею Мотузко та показ її документального фільму «Русалчин тиждень», присвяченого творчості Ніни Матвієнко. Обговорення проходило активно за участі кількох сотень мешканців Одеси різного віку та соціального походження, об'єднаних зацікавленням українською мовою і культурою.

Збори відбувалися нерегулярно, зазвичай раз на два тижні, у зв'язку з чим правління товариства розпочало пошук меншого приміщення для своїх засідань. Таким місцем стала мала зала Українського драматичного театру імені Жовтневої революції (нині імені Василя Василька) на вул. Пастера, 15. Упродовж тривалого часу тут проводилися засідання не лише правління «Південної Громади», а й органів інших громадських і громадсько-політичних організацій демократичного спрямування Одеси, зокрема місцевих осередків Народного Руху України, історико-просвітницького правозахисного добровільного товариства «Меморіал» імені Василя Стуса та ін.

Першим головою Одеської організації Товариства української мови «Південна Громада» було обрано журналіста, письменника й поета Валерія Грошка. Він брав активну участь у громадсько-політичному житті Одеси, був співорганізатором і першим керівником Одеської обласної організації Народного руху України та делегатом його перших двох з'їздів (1989, 1990). В. Грошко належав до фундаторів Народного університету українознавства, тоді як організаційне забезпечення його діяльності на початковому етапі здійснював Костянтин Ткач – працівник обласної системи підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, випускник геолого-географічного факультету Одеського державного університету імені І. І. Мечникова. Заняття та лекції

університету українознавства проводилися в лекційних аудиторіях ОДУ на Французькому (на той час Пролетарському) бульварі.

Напередодні 1990 р. до ТУМ «Південна Громада» приєдналося багато нових активістів. Після короткого головування Костянтина Ткача Народний університет українознавства очолив професор Селекційно-генетичного інституту Микола Кіндрук. На лекціях та зустрічах університету обговорювалися не лише історичні й мовознавчі теми, а й актуальні політичні питання, за участі як діячів дисидентського правозахисного руху (зокрема Валентина Мороза, Миколи Руденка, Василя Барладяну), так і викладачів університету.

«Південна Громада» разом із іншими громадськими та громадсько-політичними організаціями взяла участь у проведенні конференції Одеської обласної організації Народного Руху України, яка через перешкоджання місцевої влади відбулася влітку 1989 р. у м. Кишиневі. Участь у оргкомітеті від «Південної Громади» брали активісти товариства, а серед організаторів були також представники інших громадських об'єднань. У середовищі «Південної Громади» сформувалися перші українські політичні партії в Одесі, зокрема Одеські обласні організації Української республіканської партії (очільник – Юрій Чорний) та Демократичної партії України (очільник – Сергій Лобан). Товариство видавало однойменну газету, у наборі та редагуванні якої брали участь як професійні журналісти, так і активісти, а у поширенні видання був задіяний майбутній третій голова товариства – Борис Янчук.

Другим головою Товариства «Південна Громада» був історик Володимир Чумаченко, який намагався балотуватися до Верховної Ради УРСР, але не був обраний.

Третім головою став лікар і письменник Борис Янчук, який на початку 1980-х переїхав до Одеси, публікувався у видавництвах «Маяк» та «Дніпро», у 1989–1991 рр. очолював Товариство «Південна Громада» та брав активну участь у боротьбі за незалежність України. У 1993–2000 рр. через матеріальні труднощі повернувся до медичної практики, працюючи головним лікарем Калантаївської сільської лікарської дільниці Роздільнянського району Одещини.

Товариство «Південна Громада» брало участь в організації поїздок на святкування 500-річчя Запорізького козацтва. Під час першої

поїздки «на Січ» було визначено завдання для підприємців-меценатів Ю. Сьомика та В. Пінчука сприяти створенню Козацького товариства як громадської організації в Одесі та на Одещині. До заснування козацького об'єднання долучилися також Леонід Безклубий, Володимир Насипайко, Ігор Власюк та автор цих рядків. Приміщення на вул. Пастера, 15 відіграло ключову роль, оскільки там відбувалися як установчі збори Українського Чорноморського козацького товариства, так і перше перевиборне Козацьке Коло у 1991 р.

Частина Товариства української мови, що спочатку залишалася на Пересипі, у 1989 р. перетворилася на Культурологічний клуб «Лелека», який очолив Федір Нарійчук. Засідання клубу відбувалися у Палаці студентів на вул. Енгельса, 34 (нині Маразліївська). До складу клубу входили Ганна Михайленко, Олександр Гаркавченко, Володимир Насипайко, Леонід Савицький та ін. На зустрічах брали участь мистецтвознавці та колекціонери Сергій Шевельов, Тарас Максим'юк, Василь Барладяну. Обговорювалася творчість художників, пов'язаних із Одесою та Одещиною, зокрема Михайла Жука, Амвросія Ждахи та Ростислава Палецького.

Клуб «Лелека» підтримував діяльність театрального дуету Богачових «Коза-дереза», який грав вистави та сценки не лише для дітей, як-от «Кіт у чоботях» чи «Коза-дереза», а й сценічні фрагменти з «Запорожця за Дунаєм». За свідченням О. Гаркавченка, дует не був єдиним, кого підтримував клуб. Крім того, клуб сприяв популяризації народної творчості Ольги Шиян – ліплення з глини за традицією Опішні (Полтавщина). У майстер-класах «бабусі Олі» брали участь як діти, так і дорослі.

В Одесі діяли кілька молодіжних організацій проукраїнського спрямування. Однією з перших була «Вільна хвиля», сформована студентами Політехнічного інституту (нині університету) та очолювана Костянтином Кожушнером. До діяльності організації долучився активіст «Південної Громади» Микола Чумаченко. «Вільна хвиля» видавала однойменний часопис, який вийшов у кількох числах.

Цей матеріал охоплює 1988–1992 рр., проте розвиток українського руху в Одесі триває й досі. Незважаючи на складні умови громадсько-політичного життя міста, можна вважати, що зусилля активістів кінця 1980-х – початку 1990-х рр. не були марними.

Яцун Надія,
*головний бібліограф відділу рідкісних видань та рукописів
Одеської національної наукової бібліотеки (м. Одеса)*

**ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ОДЕСЬКОЇ «ПРОСВІТИ»
В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ ПОЧАТКУ ХХ ст.:
(за матеріалами фонду Одеської національної наукової бібліотеки)**

Анотація: Розглянуто видавничу діяльність одеського товариства «Просвіта» як важливу складову українського національного відродження початку ХХ ст. На основі матеріалів фонду Одеської національної наукової бібліотеки проаналізовано основні напрями, тематичний спектр і типологію видань, що виходили за підтримки одеської «Просвіти». Висвітлено роль видавничої продукції у формуванні національної свідомості, поширенні української мови, культури та освіти на Півдні України. Окрему увагу приділено значенню книжкової та періодичної продукції як інструменту культурного спротиву та самоідентифікації українського суспільства в умовах імперської політики початку ХХ ст. Дослідження підкреслює внесок одеської «Просвіти» у розвиток українського книговидання та збереження національної культурної спадщини. Також зроблено акцент на книгознавчому аспекті примірників, що зберігаються в Одеській національній науковій бібліотеці.

Ключові слова: одеська «Просвіта», видавнича діяльність, українське національне відродження, початок ХХ ст., українське книговидання, періодичні видання, культурно-освітній рух, Одеська національна наукова бібліотека, Південь України.

Abstract: The publishing activities of the Odesa society «Prosvita» are considered as an important component of the Ukrainian national revival of the early 20th century. Based on the materials of the Odesa National Scientific Library, the main directions, thematic spectrum and typology of publications that were published with the support of the Odesa «Prosvita» are analyzed. The role of publishing products in the formation of national consciousness, the spread of the Ukrainian language, culture and education

in the South of Ukraine is highlighted. Special attention is paid to the importance of book and periodical products as an instrument of cultural resistance and self-identification of Ukrainian society in the conditions of imperial politics of the early 20th century. The study emphasizes the contribution of the Odesa «Prosvita» to the development of Ukrainian book publishing and the preservation of national cultural heritage. The emphasis is also placed on the bibliographic aspect of the copies stored in the Odesa National Scientific Library.

Keywords: *Odesa «Prosvita», publishing activities, Ukrainian national revival, early 20th century, Ukrainian book publishing, periodicals, cultural and educational movement, Odesa National Scientific Library, Southern Ukraine.*

У науково-книгознавчому контексті видавнича діяльність культурно-освітніх товариств посідала важливе місце у формуванні українського національного руху початку ХХ ст. Для Півдня України, зокрема Одеси – великого портового міста з домінуванням імперських адміністративних та багатонаціональних культурних впливів, становлення й поширення україномовної друкованої продукції набувало особливого символічного й стратегічного значення. В умовах нерівноправного становища української мови в публічній сфері кожне нове видання ставало не лише носієм тексту, а й символом культурного утвердження, відновлення історичної пам'яті та формування національної самоідентифікації. Україномовна книга була необхідною передумовою формування читацької культури, розвитку бібліотечних фондів, становлення україномовного освітнього простору в Одесі.

Початок ХХ ст. позначився активізацією українського національного руху, у якому провідну роль відігравала культурно-просвітницька діяльність. Одеса стала одним із важливих центрів українського життя в Наддніпрянській Україні, де в умовах багатонаціонального середовища сформувалася згуртована українська громада. Важливою інституцією цього середовища було одеське товариство «Просвіта» (1905–1909), яке виникло у вирі революційних подій 1905 р. і стало першою легальною українською культурно-освітньою організацією в межах Російської імперії. Установчі збори

одеських просвітян відбулися 30 жовтня на квартирі доктора Івана Луценка (вул. Херсонська, 52), а 25 листопада було офіційно затверджено Статут організації, що засвідчило її юридичне оформлення і дозволило розпочати легальну діяльність [18, с. 2].

Загальний розвиток українського книговидання наприкінці XIX – на початку XX ст. відбувався в умовах системних утисків, зумовлених імперською політикою. Царські заборони, зокрема указ Петра I 1720 р., Валувський циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876 р., суттєво обмежували використання української мови в публічній сфері та друці. За таких умов будь-які прояви україномовного книговидання набували характеру культурного спротиву, а поява культурно-освітніх товариств і розгортання їхньої видавничої діяльності мали виняткове культурне й суспільне значення. Товариства перетворювалися на осередки інтелектуального опору. У цьому контексті особливо вагомою була діяльність одеської «Просвіти», яка, попри численні обмеження, послідовно працювала над створенням і поширенням україномовної літератури. Видавнича діяльність організації посідала провідне місце в її роботі, адже друковане слово залишалося одним із найефективніших засобів просвітництва, поширення українських ідей та формування національної свідомості. У Статуті товариства зазначалося, що його метою є «допомагати культурно-просвітньому розвитку українського народу в Одесі», що передбачало створення бібліотек і читалень, організацію освітніх заходів – курсів, лекцій, вистав, а також видання друкованої продукції [18, с. 2]. Основні напрями охоплювали випуск періодичних видань, книжок і брошур, звітної літератури, популяризацію творчості українських авторів, а також розвиток бібліотечної справи.

Серед першочергових завдань видавничої діяльності товариства – видання україномовної періодики. 1 січня 1906 р. з'явився перший номер газети «Народное дело» (іл. 1), значна частина матеріалів якої була надрукована українською мовою. Однак за розпорядженням місцевої влади видання було заборонене, а тираж підлягав знищенню [20, с. 10].

Не погодившись із таким рішенням, громадські кола міста виступили за продовження видання. З огляду на гостру суспільно-

політичну напруженість в Одесі 3 січня місцева влада була змушена піти на поступки, і вже 8 січня вийшов перший номер дозволеної владою української газети «Народня справа» (іл. 2). Редактором обох видань був Іван Луценко (1863–1919), лікар, громадський, політичний і військовий діяч України [3]. «Народня справа» стала першою в історії міста українською політичною, економічною, науковою та літературною газетою. Редакція визначила своїм завданням захист інтересів робітників і селян, а також боротьбу за рівність прав пригноблених народів Російської імперії. Втім і це видання зазнало репресій: за розпорядженням влади газету було заарештовано. Єдиний її номер, як і попереднього видання – «Народного дела», зберігся лише завдяки надходженню примірника до фонду Одеської міської публічної бібліотеки (зараз – Одеська національна наукова бібліотека).

Однак, на цьому боротьба за українську пресу в Одесі не припинилася. Протягом січня 1906 р. товариству «Просвіта» вдалося отримати дозвіл на видання газети «Вісті», редактором якої стала Любов Миколаївна Шелухина – дружина та помічниця історика, громадського і політичного діяча Сергія Шелухина [11]. У редакційній статті першого номера, що вийшов 5 лютого 1906 р., було сформульовано ті самі програмні завдання, які декларувалися й попередніми україномовними одеськими виданнями. Випуск «Вістей» також виявився нетривалим. Другий номер газети вийшов 15 лютого, третій – 21 лютого, а здвоєний четвертий-п'ятий номери – 21 березня 1906 р. Останній номер, надрукований на шести сторінках, мав заголовок, набраний великим рекламним шрифтом, – «Пам'яті народного поета українського народу», і був присвячений 45-й річниці від дня смерті Тараса Шевченка. Центральне місце в номері посіла стаття С. П. Шелухина «Народний поет», а також хроніка ювілейних заходів. Зокрема, повідомлялося про виступ М. Ф. Комарова в одеській «Народній аудиторії» з доповіддю про життя і творчість Великого Кобзаря та читанням поеми «Перебендя».

Попри нетривалий період існування, газета «Вісті» відіграла помітну роль у формуванні україномовного інформаційного простору Одеси. Особливо показовим є останній її номер, присвячений пам'яті

Тараса Шевченка, що засвідчує тісний зв'язок періодики з традицією національного вшанування та історичною пам'яттю.

Попри численні труднощі, цензурні обмеження та періодичні заборони з боку місцевої влади, просвітницька діяльність товариства не припинялася. Важливим напрямом діяльності одеської «Просвіти» стало започаткування власної книговидавничої справи. Ключовою ініціативою в цій сфері було створення Фонду імені Леоніда Смоленського (1844–1905), заснованого на пошану відомого одеського педагога і промовця, історика, громадського діяча, який відіграв провідну роль у формуванні українського національного руху в Одесі наприкінці XIX – на початку XX ст., був ідейним натхненником і лідером одеської української громади. Метою фонду було забезпечення фінансової підтримки видання україномовних книжок, насамперед історичного змісту [14, с. 11]. Для реалізації видавничих проєктів товариство співпрацювало з друкарнею Юхима Фесенка – досвідченого й національно свідомого підприємця, дійсного члена «Просвіти» [14, с. 33]. Саме його друкарня забезпечила випуск брошур, що видавалися коштом Фонду імені Леоніда Смоленського.

Фесенко виступав не лише як технічний виконавець друку, а й як безпосередній учасник українського культурного руху, виконуючи також функції видавця [4; 5; 13; 19]. На початку XX століття його друкарня стала одним із небагатьох осередків в Одесі, де системно виходили україномовні видання, у тому числі профінансовані коштом самої друкарні, що фіксувалося у видавничих вихідних даних [19; 21]. Така практика дозволяє розглядати друкарню Фесенка не лише як виробничу структуру, а і як вагомий елемент формування українського видавничого середовища міста та розвитку національного книговидання в південному регіоні.

Діяльність фонду хоча й була обмеженою в часі, дала деякі результати. Зокрема, на базі рефератів, прочитаних протягом 1906–1907 рр. на засіданнях літературно-наукової секції «Просвіти» [14, с. 16; 15, с. 16], за фінансової підтримки фонду вийшли друком дві брошури. Першою була праця «Запорозькі вольності» Михайла Комарова (1844–1913), відомого бібліографа, літературознавця, фольклориста, мовознавця, активного діяча українського руху в Одесі, очільника

одеської «Просвіти» [1; 6]. Цей історичний нарис, що популяризував історію українського козацтва серед широкого читацького загалу [10], став не лише першою книжкою, виданою товариством «Просвіта», а й знаковим прикладом поєднання наукового підходу та просвітницької ідеї (іл. 3). На початку 1908 р. накладом 2 000 примірників було видано другу брошуру – «Про Гарібальді, борця за волю італійського народу», розвідку історика і просвітянина Івана Бондаренка (1873–1911) [12], присвячену сторіччю від дня народження Д. Гарібальді, яка популяризувала ідеї національного визволення та проводила паралелі між італійським і українським визвольними рухами. Незважаючи на наявність цензурного дозволу, за рапортом старшого інспектора видавничих закладів, більшість накладу – 1750 примірників – було конфісковано і знищено, а на власника друкарні накладено адміністративне стягнення у вигляді штрафу. Проте 250 примірників встигли розповсюдити [13, с. 9–10]. Сьогодні ця праця є бібліографічною рідкістю (іл. 4). Ці видання не лише засвідчили інтелектуальний потенціал членів товариства, а й стали важливими кроками у поширенні просвітницьких ідей серед населення.

Обидва видання надійшли до фонду Одеської національної наукової бібліотеки у 1908 р., імовірно, як дарунок від товариства «Просвіта». Про це свідчить «Звіт Одеської публічної бібліотеки за 1908 рік», де товариство згадується серед дарувальників [16, с. 32]. Цей факт підтверджує бажання просвітян забезпечити доступ до українського друкованого слова широкому колу читачів міста. На титульному аркуші цього примірника «Запорозьких вольностей» є й печатка «Українське товариство «Просвіта» в Одесі» (іл. 5). Водночас на обкладинках обох видань є цензурні позначки у вигляді червоного ромба (іл. 3; 4), що вказують на обмеження доступу до цих книжок. Згідно із системою позначень, наведеної у «Каталозі Одеської міської публічної бібліотеки» (тепер ОННБ), цей знак означає, що книга або була вилучена з обігу і не підлягала видачі, або її зміст вважався таким, що не відповідає освітнім цілям бібліотеки, а тому не призначений для вільного користування [7, с. VII].

В Одеській національній науковій бібліотеці зберігаються два примірники видання «Запорозькі вольності» М. Комарова. Особливу

книгознавчу цінність становить примірник, що надійшов до бібліотеки у 1908 р., на задньому форзаці якого вміщено добірку з шести бібліографічних позицій, укладену самим автором. Подана джерельна добірка тематично пов'язана з проблематикою запорозьких вольностей та історією Запоріжжя і адресована читачам, *«хто хоче ширше розвідатись про запорожські вольності і взагалі про Запорозжся»* (іл. 6). Наявність такого додаткового бібліографічного матеріалу свідчить про свідоме авторське формування читацького орієнтира та розширення інформаційного апарату видання.

Другий примірник має відбиток печатки особової бібліотеки М. Комарова, а також ще дві печатки – *«Українського товариства Просвіта у Миколаєві»* та *«Української державної бібліотеки в Одесі»* [9]. Водночас показово, що цей примірник уже не містить бібліографічного списку, як це було на форзаці першого примірника (іл. 7). Подальша доля примірника пов'язана з інституційним переміщенням приватної бібліотеки Михайла Комарова, яка згодом увійшла до фондів Української державної бібліотеки в Одесі, а у 1933 р. – до Одеської державної публічної бібліотеки [8], що підтверджується відповідними бібліотечними штампелями. Таким чином, простеження руху цього примірника дозволяє реконструювати культурний обіг українських друкованих видань між інтелектуальними осередками Півдня України та виявити механізми їх інституційного збереження.

Окремої уваги заслуговує художнє оформлення видань одеської «Просвіти», яке є вишуканим зразком книжкової графіки початку ХХ ст., що виявляється в деталях: декоративному оздобленні, шрифтах, орнаментах (іл. 8; 9; 10). Сторінки прикрашено декоративними елементами: перші розділи виділено горизонтальними рамками з орнаментом; використано стилізовані початкові літери (ініціали). У нижній частині сторінок розміщено витончені мініатюрні елементи, кінцівки, які виконують роль завершальних акцентів наприкінці кожного розділу. Імовірним автором художнього оформлення був Амвросій Ждаха (1855–1927), знаний український митець, ілюстратор і оформлювач українських книжок, який активно співпрацював із друкарнею Юхима Фесенка.

Окрім згаданих двох брошур, товариство здійснювало регулярний випуск друкованих «Звітів» про свою діяльність. Упродовж 1906–1908 рр. було опубліковано звіти за три роки діяльності товариства (іл. 11; 12; 13). Перші два з них вийшли у світ у друкарні Юхима Фесенка, тоді як звіт за 1908 р. було надруковано вже в іншій одеській друкарні – «Изящество». Ймовірно, причиною цього стали певні організаційні або фінансові труднощі, зокрема, накладений на Фесенка штраф за видання брошури Івана Бондаренка «Про Гарібальді», що могло негативно вплинути на роботу друкарні.

Зміст звітів репрезентує значний масив фактичного матеріалу, важливого для реконструкції діяльності товариства. У них висвітлено організаційну структуру «Просвіти», кількісний склад, а також основні напрями культурно-освітньої роботи, зокрема проведення літературно-музичних і вокальних вечорів, дитячих свят та заходів, присвячених ушануванню пам'яті Тараса Шевченка. Окрему увагу приділено функціонуванню читальні, бібліотеки та книгарні «Просвіти», видавничій діяльності товариства, динаміці членства й матеріальному становищу організації. Як складові інформаційно-довідкового апарату видань у звітах подано переліки виголошених рефератів на засіданнях літературно-наукової секції, фінансові звіти, а також списки членів одеської «Просвіти».

Після так званого *«третьочервневого перевороту 1907 року»*, коли зусиллями уряду П. Столипіна відбувся розпуск 2-ї Державної думи Російської імперії, становище одеської «Просвіти» різко погіршилося. Особливо скрутним воно стало після призначення наприкінці 1907 р. генерал-губернатором, а згодом і градоначальником Одеси генерал-майора І. М. Толмачова – відомого реакціонера, українофоба, покровителя чорносотенців. Резолюцією генерал-губернатора від 31 березня 1908 р. товариству були заборонені *«реферати, читання та співи на малоросійському наріччі»*. Зрештою, 28 листопада 1909 р. одеську «Просвіту» було офіційно закрито. На думку дослідника Василя Вериги, влада ліквідувала товариство як небажане після виходу друком книжки Івана Бондаренка «Про Гарібальді» [2, с. 338].

Видавнича діяльність одеської «Просвіти» стала важливим інструментом формування українського культурно-інформаційного

простору Півдня України на початку ХХ ст. Попри цензурні обмеження, політичний тиск і нестачу фінансових ресурсів, товариство зуміло створити осередок україномовного друку, що сприяв поширенню національних ідей, розвитку читацької культури та збереженню історичної пам'яті.

Особливу цінність мають видання, що дійшли до нашого часу в одиничних або нечисленних примірниках, адже вони репрезентують не лише інтелектуальний потенціал діячів одеської «Просвіти», а й механізми збереження української книжкової спадщини в умовах політичної нестабільності та ідеологічних заборон. У цьому контексті Одеська національна наукова бібліотека постає не просто як сховище рідкісних видань, а як інституція культурної пам'яті, що стала важливим осередком збереження української книжкової спадщини.

Таким чином, видавнича діяльність одеської «Просвіти» є важливим етапом в історії українського книговидання та національного руху, а її книжкова спадщина – вагомим джерелом для подальших історико-книгознавчих і культурологічних досліджень, що дозволяють глибше осмислити роль друкованого слова у процесах національного відродження початку ХХ ст.

Список використаних джерел

1. Бібліотека М. Ф. Комарова : кат. колекції Одес. нац. наук. б-ки ім. М. Горького / Одес. нац. наук. б-ка ім. М. Горького ; упоряд.: Н. А. Бродецька, Н. О. Яцун ; ред. І. С. Шелестович. Одеса, 2014. 322 с., [12] с. іл.

2. Верига В. Нариси з історії України (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). Львів, 1996. 448 с.

3. Вінцовський Т., Музичко О. Іван Митрофанович Луценко (1863–1919): український націєтворець. Київ : Гамазин, 2013. 352 с.

4. Воспоминания Е. И. Фесенко. *Семейный альбом одесского издателя Е. И. Фесенко* / авт.-сост. В. В. Дябло ; ред.-сост.: Г. Закипная, Л. В. Майборода ; вступ. ст. Г. Зленко. Одесса, 2007. С. 15–133.

5. Закіпна Г. В. Перший український друкар Одеси. *Дім князя Гагаріна* : зб. наук. ст. і публ. 2004. Вип. 3, ч. 1. С. 131–147.

6. Закоханий в українське слово : до 170-річчя від дня народження М. Ф. Комарова : зб. матеріалів / Одес. нац. наук. б-ка ; упоряд. Л. М. Бур'ян ; ред. І. С. Шелестович. Одеса, 2017. 514 с., [9] арк. іл.
7. Каталог Одесской городской публичной библиотеки. Т. 1. Книги русские, болгарские, сербские и церковно-славянские. Одесса, 1901. XI, 627, LXXXV с.
8. Комаров Б. На ширший шлях (до об'єднання УДБ з ОДБ). *Записки укр. бібліогр. т-ва в Одесі*. 1930. № 4. С. 97–99.
9. Комаров Б. Українська державна бібліотека ім. Т. Шевченка в Одесі : інформ. ст. *Бібліол. вісті*. 1925. № 1/2. С. 75–81.
10. Мисечко А. Михайло Комаров як дослідник і популяризатор історії українського козацтва. *Чорноморська минувшина: записки відділу історії козацтва на Півдні України*. Одеса, 2007. Вип. 2. С. 129–137.
11. Мисечко А. Сергій Шелухин: вартовий прав України. *Чорноморська хвиля української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917–1920 рр.* : монографія / Т. С. Вінцовський, О. Є. Музичко, В. М. Хмарський [та ін.] ; відп. ред. В. М. Хмарський. Одеса, 2011. С. 53–67.
12. Музичко О. Іван Михайлович Бондаренко : біоіст. нарис. *Історіографічні дослідження в Україні* : зб. наук. пр. 2010. Вип. 20. С. 100–121.
13. Музичко О. Одеська друкарня Ю. І. Фесенка як осередок видання книг на історичну тематику (кінець XIX – початок XX ст.). *Бібліотечний Меркурій*. 2020. Вип. 1. С. 7–20.
14. Одчот українського товариства «Просвіта» в Одесі за 1906 р. Одесса, 1907. 34 с.
15. Одчот українського товариства «Просвіта» в Одесі за 1907 р. Одесса, 1908. 34 с.
16. Отчет Одесской городской имени императора Николая II Публичной библиотеки за 1908 г. (78-й год существования). Одесса, 1909. 38 с.
17. Славетний друкар Одеси : кат. укр. вид. одес. видавця Є. І. Фесенка / Одес. літ. музей ; уклад., комент.: Г. В. Закіпна, Т. І. Максим'юк. Одеса, 2005. 45 с.

18. Статут українського товариства «Просвіта» в Одесі. [Одеса, 1905]. 8 с.

19. Хмарський В. М. Євфим Фесенко: як друкарський верстат в Одесі прислужився українській справі. *Чорноморська хвиля української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917–1920 рр.* : монографія / Т. С. Вінцовський, О. Є. Музичко, В. М. Хмарський [та ін.] ; відп. ред. В. М. Хмарський. Одеса, 2011. С. 421–436.

20. Ярещенко О. Т. Одеська «Просвіта»: історія, сучасність : історико-популярний нарис. Одеса, 1998. 112 с.

21. Яцун Н. Україномовні видання одеського друкаря Ю. І. Фесенка у фонді Одеської національної наукової бібліотеки: історико-книгознавчий аспект. *Пам'ятки писемності та культури: вивчення, збереження, популяризація* : зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. до 100-річчя Музею книги відділу рідкісних видань та рукописів Одес. нац. наук. б-ки (Одеса, 6-7 груд. 2022). Одеса, 2023. С. 138–146.

Лл. 1. Перший номер газети «Народное дело» (1 січня 1906 р.)

Лл. 2. Перший номер української газети «Народня справа»

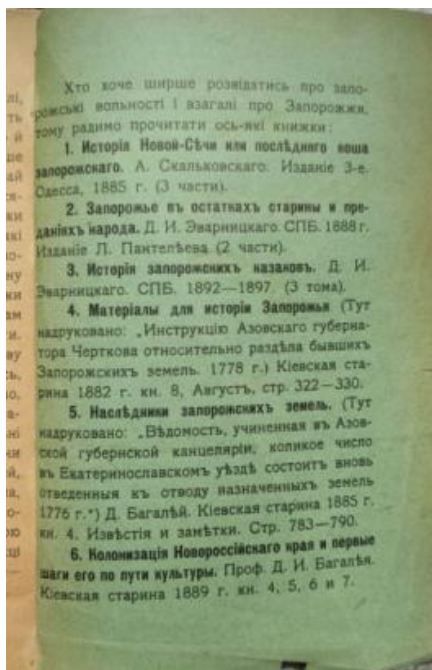
Іл. 3. «Запорозькі вольності» Михайла Комарова

Лл. 4. «Про Гарібальді, борця за волю італійського народу» Івана Бондаренка

Лл. 5. печатка «Українське товариство «Просвіта» в Одесі»

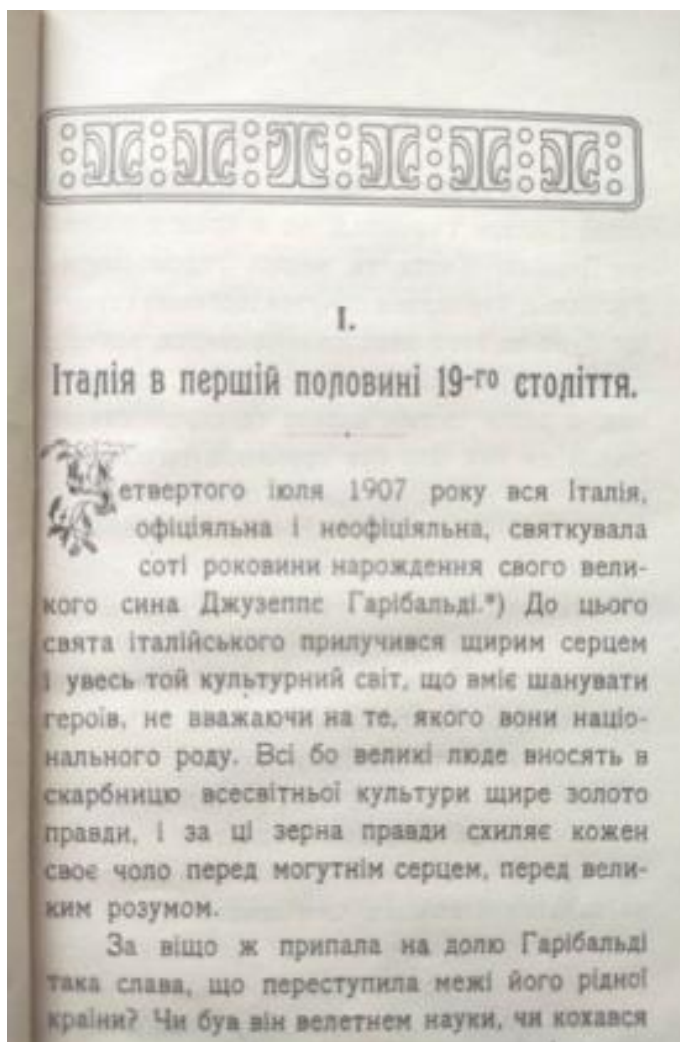
Лл. 6. Джерельна добірка тематично пов'язана з проблематикою запорозьких вольностей та історією Запоріжжя

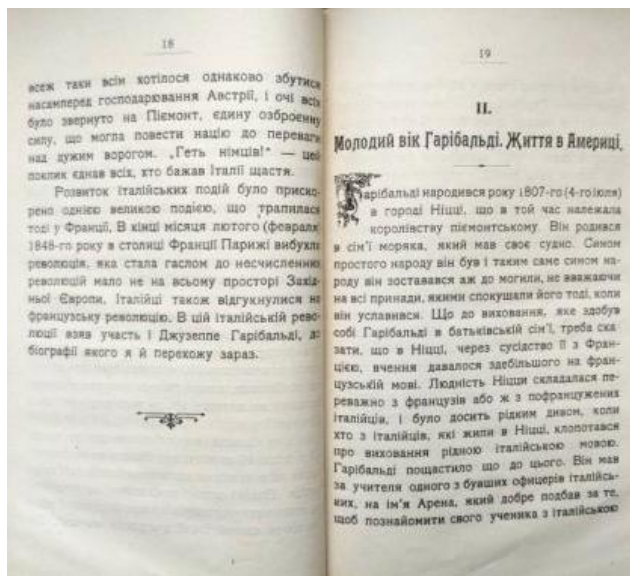
Ил. 7. Видання «Запорозькі вольності» М. Комарова з печатками «Українського товариства Просвіта у Миколаєві» та «Української державної бібліотеки в Одесі»

Лл. 8. художнє оформлення видань одеської «Просвіти»

Лл. 9. Художне оформлення видань одеської «Просвіти»

Іл. 10. Художнє оформлення видань одеської «Просвіти»

Іл. 11. Звіти діяльності товариства «Просвіта» за 1906 р.

Ил. 12. Звіти діяльності товариства «Просвіта» за 1907 р.

Ил. 13. Звіти діяльності товариства «Просвіта» за 1908 р.

ЗМІСТ

ВІД РЕДКОЛЕГІЇ

Амельченко Ю.

Одеська «Просвіта»: 120 років служіння українській справі 3

Бачинська О., Хмарський В.

Від «довгого XIX століття» до сучасності: феномен Одеської «Просвіти» 5

Стамбол І.

120 років одеській «Просвіті» – ювілей утвердження сучасних цінностей 7

ДОПОВІДІ

Бачинська О.

Листи Федора Щербини: одеський період (на матеріалах Державного архіву Одеської області) 9

Боган С.

Участь представників «Просвіти» у підпільному антибільшовицькому русі 22

Бур'ян Л.

Григорій Зленко – творець українського обличчя Одеси 27

Вельможко В.

Андрій Ніковський – один з активних діячів Одеської «Просвіти» 29

Вінцовський Т.

Костянтин Сіренко: контури біографії секретаря Одеської «Просвіти» у 1919–1920 рр. 33

Власенко О.

«Татарбунарське джерело. Просвіта»: діяльність та здобутки 40

Дмітрієва О., Колотова О.

К. В. Кашперук: штрихи до біографічного портрету південнівського освітянина та просвітянина 42

Довганюк І., Сорокіна К.

Товариство «Просвіта» в Одесі та його зв'язок з одеською польською діаспорою (за результатами роботи сектору рідкісних видань Одеської обласної універсальної наукової бібліотеки імені М. С. Грушевського) 45

Дольник Г.

Одеська «Просвіта» 20 років тому: ретроспективний погляд 49

Жданов Д.

Біографія Амвросія Ждахи: нові факти 51

Забіянов Є.

Просвітянин Опанас Погибка та Одеське повітове земство 59

Звеліндовська О.

Одеські просвітяни та їх слід в історії Бірзули (Подільська) в період Української революції 1917–1921 рр. 64

Іваннікова Л.

Співпраця Олексія Маркевича з Науковим товариством імені Шевченка 69

Кіраль С.

Роль «Просвіти» в національно-культурному відродженні на Бердянщині 76

Красіков М.

Харківські просвітяни епохи Перебудови та раннього періоду Незалежності 85

Кучеренко С.

«Просвіта» в листах Івана Липи 92

Майборода П.

Одеські вчителі у комунікаційному просторі
Л. А. Смоленського (1844–1905) 98

Музичко О.

Студії Олександра Болдирєва як етап в історіографії Одеської
«Просвіти»: політологічний дискурс в історичних
дослідженнях..... 105

Новікова Л.

Українські «Просвіти» як особливий історичний феномен
модерної доби 116

Половнікова С.

Брати Сергій та Андрій Шелухіни: життєвий шлях та
просвітницька діяльність 125

Райбедюк Г.

Громадсько-культурницька діяльність першого голови
ізмаїльської «Просвіти» Михайла Василюка на теренах
націтворення в Придунав'ї 128

Різникова Я.

Леонід Смоленський: до питання про повернення імені та
локалізацію місця поховання 135

Семешин Е.

Архівно-кримінальна справа Івана Коваля як джерело до
вивчення діяльності товариства «Просвіта» у Богодухові 146

Синявська О.

Одеська «Просвіта» і польські культурно-просвітницькі
товариства..... 158

Стамбол І.

Чи потребує «Просвіта» просвітництва: відповіді з опитування
до 120-річчя товариства 165

Токмань Г.

Роль Півдня України в національному відродженні: постання і діяльність Бердянської філії Товариства української мови імені Т. Г. Шевченка («Просвіта»)..... 169

Турченко О.

Іван Михайлович Бондаренко: історик і громадський діяч 176

Хмарський В., Саєнко Л.

Кафедра історії України Одеського університету і Одеська «Просвіта»: Анатолій Мисечко..... 180

Черненко К., Агеєнко С.

Від незалежності до сьогодення: шлях Одеської «Просвіти» крізь призму «Чорноморських новин» 185

Шишко О.

Персоналії української громади Одеси другої половини 1920-х рр.: Микола Ралів..... 188

Янченко К.

Становлення товариства української мови імені Т. Г. Шевченка в Одесі 1988–1992 рр.: місця й особистості 194

Яцун Н.

Видавнича діяльність одеської «Просвіти» в контексті українського національного відродження початку ХХ ст.: (за матеріалами фонду Одеської національної наукової бібліотеки)..... 198

Наукове видання

**ОДЕСЬКА «ПРОСВІТА» В БОРОТЬБІ ЗА ЗДОБУТТЯ ТА
ЗБЕРЕЖЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ:
ДО 120-РІЧЧЯ ЗАСНУВАННЯ**

Збірник матеріалів
Всеукраїнської наукової конференції
26 листопада 2025 р.

Редакційна колегія: Ю. Амельченко, О. Бачинська,
Т. Гончарук, Я. Різникова, І. Стамбол, В. Хмарський
Упорядники: Є. Забіянов, К. Сорокіна
Рецензенти: Н. Діанова, І. Нечиталюк
Відповідальний за випуск: О. Булгакова

Дизайн обкладинки: І. Макарчук

Підп. до друку 10.06.2026. Формат 60x90/16. Папір офсетний.
Гарн. «Times». Друк цифровий. Ум. друк. арк. 13.
Наклад 50 пр.

Видавець Букаєв Вадим Вікторович
вул. Пантелеймонівська 34, м. Одеса, 65012.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2783 від 02.03.2007 р.
Тел. 0949464393, email – 7431393@gmail.com

ISBN 978-617-7790-78-4

9 786177 790784 >